

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ
ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ**

ТАРИХ ФАКУЛЬТЕТИ

**Ўзбекистон тарихи
кафедраси**

**ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ ФАНИДАН
Маъруза матнлари**

Термиз – 2014

Ушбу ўқув-услубий мажмуада Ўзбекистон тарихи фани бўйича бугунга қадар тўпланган маълумотлар, фан соҳасида юзага келган янги ғоя, инновациялар, Ўзбекистон тарихи билан боғлиқ муаммоларнинг бугунги кундаги ечими ҳамда уларнинг талабаларга етказиш усуллари ёритиб берилган.

Муаллифлар:

**т.ф.д. Ш.Шайдуллаев
доц.Э.Қобилов
Худайбердиев Ш.
Хамидов О.А.
Бегалиева М**

Такризчилар:

**т.ф.д. С.Турсунов
доц.З.Холиқов**

Масъул муҳаррир:

доц. Т.Аннаев

Маъруза матнлари Термиз давлат университети Илмий услубий кенгашида кўриб чиқилди ва нашрга тавсия этилди. 2014 йил 26 август №1 сонли баённома

1-мавзу. Ўзбекистон тарихи фани предмети, уни ўрганишнинг назарий-методологик асослари, манбалари ва аҳамияти.

Тарих фани ижтимоий тараққиёт ва ўтмишга оид ҳар хил воқеа-ҳодисаларнинг изчил ривожланиши, уларнинг қачон, қаерда, қандай ҳолатда юз берганлиги, инсониятнинг пайдо бўлиши ва унинг тадрижий-эволюцион ривожланиш жараёни ва бошқаларни ўрганади. Шунингдек, Ўзбекистон тарихи умумжаҳон-инсоният тарихининг ажралмас қисми ҳисобланиб, у оламшумул воқеликларга жуда бой. Ўзбекистон тарихи фани мана шу воқеликларни бошидан кечирган қадим ва яқин аجدодларимизнинг ҳаёти қандай бўлганлиги, жаҳон тарихи тараққиётига қўшган ҳиссаларини холисона ва ҳаққоний ўрганади.

Тарихий ҳақиқат тўла рўёбга чиқиши, ҳаққоний тарих ёзилишида тарих фанининг предмети ва объектини тўғри белгиланиши ўта муҳим аҳамиятга эга. Чунки, Ўзбекистон тарихи фани учун ҳам бошқа барча фанлар қатори предмет ва объект масаласи асосий масала бўлиб ҳисобланади. Зеро, фан унинг ўрганиш предмети ва объекти аниқ бўлмаса, унинг олдидаги вазифа ноаниқ бўлиб, мақсадга эришиш мушкул бўлади.

Ўзбекистон тарихи фани бошқа ижтимоий ва табиат фанларидан фарqli ўлароқ мустақил фан. Шунингдек, у барча фанлар орасида алоҳида ўз ўрни ва мавқега эга. У барча фанлар тарихини ҳам ўз ичига олган ҳолда уларнинг ривожига катта таъсир этади. Бу унинг ўрганиш предмети ва объекти ҳамда вазифасида тўла намоён бўлмоғи керак. Ўзбекистон тарихи фани ўз хусусиятига кўра, биринчидан, ўзининг бутун диққат эътиборини фақат ўтмишга қаратади, ундан сабоқ беради, хулоса чиқаради, аجدодларимизнинг мозийда қолган ҳаёт тарзини, улар яратган моддий-маданий, маънавий-мафкуравий қадриятларни ўрганади.

Иккинчидан, Ўзбекистон тарихи фани бошқа ижтимоий фанларга нисбатан аниқ фан. У математика усулидан кенг фойдаланади. Тарихий воқеа ва ҳодисалар қатъий аниқликда, даврий кетма-кетлик-хронологик асосда ўрганилади. Шунингдек, тарихий воқеа ва ҳодисалар, ҳужжат ва далилларнинг ҳақиқий ва ҳақиқий эмаслиги, улар қачон, қаерда, қандай тарихий муҳит ва шароитларда тарихан воқеъ бўлганлиги аниқланади. Ва ниҳоят, бўлиб ўтган воқеликларнинг аниқ сабаб ва оқибатлари, шу билан бирга, уларнинг аниқ шакл-шамойиллари ва ҳолати аниқланади.

Учинчидан, Ўзбекистон тарихи фани ўтмишдаги иқтисодий-ижтимоий ҳаётнинг аҳволи, ривожланиши ва таназзулининг сабаб ҳамда оқибатларини ўрганади, улардан келажак учун сабоқ ва хулоса чиқаради. Бу эса келажак авлодлар учун дастуриламал бўлади.

Тўртинчидан, Ўзбекистон тарихи фани кўп қирралик ва хилма-хиллик хусусиятига эга. У жамият тараққиёти ва инқирозларининг фақат бир томонинигина эмас, балки жамиятнинг ҳамма томонларини узвий ўзаро боғлиқликда, бир бутунликда ўрганади. Ўзбекистон тарихи фани,

Ўзбекистоннинг ўтмишидаги ва ҳозирги ҳудудида энг қадимги даврлардан то ҳозиргача кечган воқеликлар, инсоният ҳаёти, табиат ва жамият тараққиёти ва таназзулини таҳлил қилади. Унинг ўрганиш предметиға эса, мана шу макондаги жамики хилма-хил воқеа ва ҳодисалар, улардаги умумий алоқадорлик ва яхлит бирлик ҳамда қонуниятлар ҳодисаси ва жараёнлар, умуман, халқ ва инсоннинг яратувчанлик фаолияти киради. Ўзбекистон тарихи фанининг ўрганиш макони-объекти Ўзбекистоннинг тарихидир.

Объект аниқ тарихий давр, макон, замон ва географик минтақавий чегаралар, маълум бир халқ, миллат, мамлакат тарихи билан боғлиқ бўлиб, шулар доирасидаги воқеа ва ҳодисаларнинг бир бутун ва яхлитликда ўз ичига олади. Предмет эса мана шу бир бутун объект ичидаги аниқ тарихий-маданий, ижтимоий-иқтисодий жараёнлардан иборатдир.

Тарих фани бошқа, айниқса, ижтимоий-гуманитар фанлари билан мустаҳкам ва узвий алоқа бирлигида ривожланади. Шунинг учун ҳам, тарихчилар фалсафани, адабиёт ва тилни, диншуносликни ва бошқа фанларни билмай туриб, ҳаққоний тарихни тўла ёритиб беролмайдилар.

Шуни ҳам айтиш лозимки, тарих билан бошқа ижтимоий-гуманитар фанларнинг ўрганиш объекти битта яъни жамиятдир. Предмети эса инсон ва табиат. Шунинг учун ҳам бошқа фанлар тарих фани тараққиётига, тарихий ҳақиқатларнинг рўёбга чиқишига бевосита ёрдам беради. Шунингдек, тарих фани ҳам бошқа соҳа фанлари ривожига катта таъсир этади. Аммо, шуни ҳам таъкидлаш жоизки, тарих бошқа фанларни, шунингдек ижтимоий-гуманитар фанларнинг ҳам тарихидир. Чунки бошқа фанларнинг ҳаммаси ҳам, тарих маҳсулидир.

Хулоса шуки, тарих фани яъни, Ўзбекистон тарихи миллат ва Ватан тақдирини раванқ топишида муҳим аҳамиятга эга. Масаланинг моҳияти шундаки, биринчидан, ижтимоий-гуманитар фанларнинг ривожланиши ҳар жихатдан тарих фанининг нақадар ҳаққоний бўлишига боғлиқдир. Чунки улар тарих билан бевосита боғлиқ. Иккинчидан, тарих фалсафаси қанчалик тўла ва раван юзага чиқса, бошқа ижтимоий-гуманитар фанларнинг мазмун ва моҳияти ҳамда таъсирчанлиги ҳам шунча юксак даражада бўлади.

Тарих фалсафаси деганда, тарих яъни ўтмиш тажрибаси ва сабоғидан тўғри хулоса чиқара олиш тушунилади. Бошқача айтганда, ўтмиш-тарихга қараб, келажакни тўғри белгилай олиш ҳам тарих фалсафасини англашни билдиради.

Ўзбекистон тарихи фанининг методологик илмий-назарий асослари ва усуллари

Ҳар қандай фан каби Ўзбекистон тарихи фани ҳам ўзининг методологик илмий-назарий асослари ва тамойилларига эга. Булар Ўзбекистон тарихи фанининг асосини ташкил этиб, уни ривожланиши, жамият ва миллат манфаати йўлидаги нуфузини ортиб бориши учун ўта муҳим аҳамиятга эга. Энг муҳими, илмий-назарий тамойиллар Ўзбекистон

тарихининг ҳаққоний ёзилиши, тарихий ҳақиқатни юзага чиқишига хизмат қиладилар.

Агар тарих инсоният яшаб ривожланиши учун ижтимоий зарурият ва маънавий-маърифий эҳтиёж бўлса, тарих фани эса, бу эҳтиёжларни рўёбга чиқиши учун маъсул бўлган юксак интеллектуал илмий-амалий фаолиятдир. Бунинг самарали бўлиши яъни, тарих фани ривожланишида методологик илмий ғоя ва назариялар ҳамда усул ва услубий тамойилларнинг аҳамияти бениҳоя каттадир. Чунки, булар тарихнинг мазмун ва моҳияти ҳамда фалсафасини чуқурроқ очиб беришга, шунингдек, тарих фанининг мақсад ва вазифасини тўлароқ рўёбга чиқишига бевосита ёрдам беради. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон тарихи фанининг методологик илмий-назарий асослари, ғоя ва таълимотлари нималардан иборат бўлиши ўта муҳим масала ҳисобланади. Юртбошимиз Ислом Каримов тарихнинг энг муқаддас миллий ва умуминсоний хотира ҳамда кадрият эканлигини таъкидлаб, “Тарихий хотирасиз келажак йўқ“, “Ўзликни англаш тарихни билишдан бошланади“, “Тарих халқ-маънавиятининг асосидир” деган тарихий ҳақиқатни тўғри англатувчи ўта теран тарих фалсафасига оид фикрларни олға сурди.

Бу каби тарих фалсафасига оид юксак хулосаларни ўз вақтида буюк миллатпарвар жадидлар ҳам жуда аниқ англаган ҳолда Ватанни озод этиш, миллатни ижтимоий ғафлат уйқусидан уйғотиб тараққий эттириш учун асосий эътиборни тарихга қаратдилар. Ва «тарихи йўқнинг ўзи йўқ» деган фалсафий тушунчага амал қилиб, тарихда илк бор тарихни ўзлари ташкил этган жадид мактабларида ўқита бошлаши билан, миллатни ўз тарихидан баҳраманд қилишдек ўта буюк маърифат ишига тарихда биринчи бор асос соладилар.

Буюк жадид Абдулла Авлоний сўзи билан айтганда, жадидлар умуман тарбияни шунингдек, тарих таълими тарбиясини миллат учун «ё ҳаёт- ё нажот, ё ҳалокат –ё саодат, ё фалокат масаласидир» деб билдилар. «Қайси миллат яшашни (равнақу тараққиётни) истаса, - дейди Абдурауф Фитрат – тарихини билиши лозим бўлади, зеро, тарих бир кўзгуга ўхшайди».

Тарихчи олимлар бутун инсоният, миллат, халқ ва ўрганиш объекти (маълум мавзу) эволюциясини, унинг маъно ва мазмунини тўғри билиши, таҳлил қила олиши керак. Агар тарих фалсафаси тарихий воқеаликлар таҳлилидан келиб чиқадиган ҳақиқат (хулоса) ларнинг сўздаги аниқ ифодаси бўлса, тарих фани методологияси мана шу тарихий ҳақиқатларни рўёбга чиқиши – тарих ҳақиқий ёзилиши учун бирдан-бир тўғри йўл кўрсатувчи дастурамалдир. Энг қисқа ва тушунарлик қилиб айтсак, умуман методология фанларнинг фани яъни дирижёрдир.

Дастлабки пайтда ҳозирги мустақил давлатлар ҳамжамияти таркибидаги собиқ «иттифокдош» мамлакатлар, шунингдек, Ўзбекистонда ҳам ғоявий-назарий, мафкуравий-фалсафий бўшлиқ пайдо бўлди. Бу эса, ўз-ўзидан бошқа мамлакатларда бўлганидек, бизнинг Ватанимиз – Ўзбекистон тарихи фани услубияти (методологияси) қайта ишланиши,

аниқроғи, бутунлай янгитдан яратилишини илмий-ҳаётий заруриятга айлантириб қўйди.

Бу ўта муҳим илмий –амалий масалани ишлаб чиқиш, ўз-ўзидан тарихчи ва бошқа олимлар эски, мажбуран, қон ва қатағонлик билан сингдирилган коммунистик ғоя, таълимот ва мафкурадан ҳоли бўлиши учун тарихан ўтиш даврини талаб этиши табиий бир ҳол бўлди. Мана шунинг учун ҳам истиқлолдан сўнг тарих ва бошқа гуманитар фанлардан ёзилган дастлабки дарсликларда бу фанларнинг методологик илмий –назарий ва ғоявий асослари ҳамда усуллари кўрсатишнинг иложи бўлмади.

Ўзбекистон Президенти Ислам Каримов ва ҳукумат Ватан тарихини қайта ёзиш ва уни асосий тарбия куралига айлантириш учун «янги тарих» ғоясини олға сурди. Ўзбекистон тарихи етакчи фан сифатида мактаб, лицей, коллеж ва олий ўқув юртларида илк бор, кенг миқёсда, энг қадимги даврдан бошлаб то ҳозиргача ўрганила бошланди.

Буларнинг самараси ўлароқ, кейинги пайтда Ўзбекистон тарихи фани методологиясини яратиш имконияти пайдо бўлди. Аввало, методология ҳақида тўхталсак, методологиянинг луғавий маъноси грекча «methodos» ва «logos» деган икки сўз бирикмасидан иборат бўлиб, метод яъни усул – тадқиқот олиб бориш усули (йўли), назария, таълимот, логия эса фан деганидир. Демакки, методология яъни услубият илмий тадқиқот олиб бориш ёки бирор бир масалани илмий ўрганишнинг энг қулай усуллари, энг тўғри ва мукамал ғояси, назарияси ва таълимотлари мажмуидан иборат бир бутун фандир. Бошқа маънода эса, методология илмий билиш ёки маълум бир илмий фаолиятни ташкил этиш ва амалга оширишда қўлланиладиган усуллар ҳақидаги фандир. Демак, тарих фани методологияси тарихни ўрганувчи ва ўқитувчиларни аниқ мақсад сари тўғри етаклайди, яъни тарих ҳаққоний ёзилиши ва ўрганилишига йўл-йўриқ кўрсатади.

1. Ўзбекистон тарихи фанининг методологик (услубий) илмий-назарий, ғоявий-мафкуравий ва фалсафий асослари. Бунга қуйидагилар киради:

- Дин билан дунёвийлик ўртасида мўътадил муносабат бўлиши ва дунёвийлик асло даҳрийлик эмаслиги;
- Тарихни миллий, умуминсоний, муқаддас ходиса ҳамда қадрият деб тушунмоқ;
- Тарихга ҳозирги замон цивилизацияси нуқтаи назари ва бағрикенглик асосида ёндашиш;
- Тарихий тараққиёт асосини эволюцион – тадрижий йўл ва ислохотчилик ташкил этади деб англамоқ;
- Тарих ва жамият тараққиётини марксча – ленинча сохта инқилобий таълимотга боғлаш, мутлоқ хато, ёввойлик, аксилинсоний ҳатта-ҳаракат бўлган деб тушунмоқ;
- Тарих, жамият ва табиат ҳамда инсоният (барча тарихий воқелик ва жараёнлар) диалектика (Гегел) ҳамда синергетика

(Пригожин) қонуниятлари асосларида ривожланиши ҳақиқат эканлиги;

- Тарих миллий ва умуминсоний хотира, миллат ва халқларнинг жони, тани ҳамда ғоявий-мафкуравий муҳофаза қуроли эканлиги

2. Ўзбекистон тарихи фанининг методологик (услубий) илмий-усул ва тамойиллари қуйидагилардан иборат:

- Илмий холислик (объективлик);
- Тарихий – таҳлилийлик;
- Мантиқий – узвийлик;
- Ворислик ва изчиллик;
- Хронологик изчиллик;
- Ғоявийлик ва ватанпарварлик;
- Ҳалол ва холислик;
- Қиёслаш ва кузатиш;
- Кузатиш ва умумийлаштириш;
- Бахслашиш, мунозара юритиш ва исботлаш;
- Математик ҳисоблаш;
- Шакллаш ва моделлаштириш;
- Айримликдан умумийликка (индукция) ва умумийликдан айрим (жузъий)ликка (дедукция);
- Этнография, археология, антропология, генеология, математика ва бошқа фанларнинг ютуқлари ҳамда усулларида ҳам кенг фойдаланиш;

Бизнинг тарихимиз ҳам, жаҳон тарихи ҳам дин (аниқроғи динлар) тарихи билан узвий боғлиқ. Ижтимоий ҳаётни диндан, динни ижтимоий ҳаётдан ажратиб бўлмайди. Агар ажратилса, тарихга ҳам, динга ҳам мантиққа ҳам зид бўлади. Маълумки, совет тарих фани тарихни сохталаштирди, дин илмга зид, тарихий тараққиётга тўсқинлик қилади деган дахрийликка амал қилди. Тарих қандай бўлса, уни шундайлигича ўрганиш устивор бўлмоғи керак. Шунинг учун ҳам у дин билан мўътадил, мутаносиблик асосида ўрганилмоғи ҳозир энг асосий зарурият бўлиб турибди. Бу эса, ёшларни ҳар хил дин ниқобидаги динга алоқаси йўқ террористик гуруҳларга адашиб кириб қолишларининг олдини олади, шунингдек, тарихимизни ҳаққоний ва тўла ёзилишига имкон беради.

Ўзбекистон тарихини даврлаштириш масаласи ва тарихни ўрганишда манбаларнинг аҳамияти

Ватан тарихида ҳам даврлаштириш масаласи ўта муҳим масаладир. У шу тарихни ўрганувчи тарих фанининг методологик илмий-назарий асослари ва метод (усул)лари билан бевосита боғлиқ. Демак, тарих фани қанчалик ҳаққоний илмий-назария, ғоя, таълимот ва методология (услубият) ҳамда усуллар билан қуролланган бўлса, у шунчалик тўғри даврлаштирилади.

Маълумки, тарихимиз жуда қадим ва катта даврни ҳамда жуда кенг географик минтақани шунингдек, туб бурилиш, юксалиш ва инқироз босқичларини ҳам ўз ичига олади. У хилма-хил ижтимоий воқеа ва ҳодисаларга, ҳар хил диний ва маданий қатлам, ғоявий дунё қараш ва фалсафий оқимларга бой, жаҳон тарихи ва цивилизациясининг энг қадимий ва навқирон ўчоқларидан бири ҳисобланади. Ўтмишда тақдир тақозосига кўра тарихимиз аниқроғи Ватаними худуди жаҳон миқёсда кенгайиб ва маълум географик минтақада торайиб келди. Бу тарихимизнинг ўта буюк, шу билан бирга, жуда ҳам мураккаб бўлганлигидан далолатдир. Шунини ҳам айтиш жоизки, бу ҳолат ҳозирги жонажон Ватанимиз Ўзбекистон тарихининг чегараси ва даврлаштирилишини анча мураккаблаштирди.

Ҳозирги кунда асосий эътибор тарихни эволюцион-тадрижий узликсиз ривожланиш ва географик ҳудудий минтақа асосида давлаштиришга қаратилмоқда. Бунга кейинги пайтларда чоп этилган тарихий асарлар, ўқув қўлланма ва дарсликларнинг мазмун ҳамда мундарижалари гувоҳлик бериб турибди. Ушбу дарслик махсус тузилиб тасдиқланган дастур асосида ёзилди. Шунинг учун ҳам, унда Ўзбекистон тарихи бошдан-оёқ шартли равишда энг муҳим даврларга бўлинди. Булар куйидагилар:

- I. Энг қадимги давр (палеолит давридан бошлаб антик давр билан тугулланади);
- II. Ўрта асрлар даври (V асрдан бошланиб XIX асрнинг ўрталари билан тугайди);
- III. Россия империяси мустамлакачилиги даври (XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб 1917 йилгача);
- IV. Ўзбекистон советлар ҳукмронлиги даврида (1917-1990 йиллар);
- V. Мустақиллик йилларида Ўзбекистон (1991-2006 йй.)

Бундай хронологик даврлаштириш Ватан тарихини ўқитишга ажратилган соатларнинг миқдори ва ўқитишнинг бошқа ўзига хос хусусиятлари ҳамда усуллари ҳисобга олинган ҳолда амалга оширилди.

Ўзбекистон тарихи фани ва тарихни ўрганишда тарихий манбаларнинг ўрни ва аҳамияти беҳад катта. Шунинг учун ҳам улар миллат ва халқнинг маънавий-маданий мероси, бебаҳо маданий-тарихий бойлиги ҳисобланиб, махсус ҳужжатхона (архив) ларда, кутубхона ва музейларда ҳамда оилавий архивларда жуда авайлаб, эҳтиёткорлик билан сақланмоқда.

Манбалар ўз ҳолатига кўра, ёзма ва моддий кўринишларга эга бўлади. Ёзма манбалар энг қадимги ёзувлар, битиклар ва китоблардан иборатдир. Ҳозирги кунга қадар ўлкамиз ҳудудлари ва бу ердан четда битилган ўрта асрларга оид ёзма манбаларни ўрганиш бўйича талайгина ишлар амалга оширилган бўлишига қарамай, бу йўналишда қилинадиган ишлар ниҳоятда кўп.

Тарихимизнинг энг қадимги, яъни ёзув пайдо бўлмаган замонларга оид даврини ўрганишда археологик, антропологик ва этнографик манбалар ёрдамга келади. Бу манбалар турли-туман бўлиб, уларга қадимги манзилгоҳлар ва шаҳар харобалари, мазор-қўрғонларнинг қолдиқлари,

турмуш ва ҳўжаликда ишлатиладиган буюмлар, меҳнат ва жанг қуроллари, турли-туман ашёлар киради. Моддий ва ёзма манба маълумотларини солиштириб, қиёслаб тарихни талқин этиш муҳим аҳамият касб этади.

Тарихий манбаларни ўрганишнинг ўзи тарих фанининг махсус соҳаси бўлиб, тарих фани ривожланиши ва тарих ёзилишида ўта муҳим аҳамиятга эга. Ҳозирги пайтда манбашунослик фани кенг ривожланмоқда. У юқорида кўрсатилган методологик илмий-назарий, ғояфий-мафкуравий асос ва илмий усулларга таянади.

Хулоса шуки, манбалар тарихий жараён ва воқеликларнинг ўзида реал акс эттирган бўлиб, тарихийликнинг инъикоси бўлмоғи керак. Мана шунда уларнинг тарихий аҳамияти, тарихий эканлиги юқори бўлиб, тарихий ҳақиқатнинг юзага чиқишига яқиндан ёрдам беради.

Ўзбекистон тарихини ўқитишнинг аҳамияти

Тараққий этган миллатларнинг ўз тарихини яхши билиши ва кадрлаши, тарихий ёдгорлик ва обидаларини эъзозлаши кўз қорачиғидек асрашининг кўпгина сабаблари бор. Бу энг аввало, тарих инсоният пайдо бўлганидан то ҳозиргача давом этиб келаётган ижтимоий жараён ойнаси эканлиги билан боғлиқдир. Иккинчидан эса, бутун инсоният шу тарихга қараб, ўз ўтмиши ва борлигини англайди, келажак режаларини белгилайди.

Ўтган чоракам бир асрлик коммунистик мустамлака даврида Ўзбекистон тарихи таҳқирланди, сохталаштирилди, халқ таълими соҳасида ўқитиладиган фанлар тизимиға фан сифатида киритилмади. Бундан асосий мақсад халқимизда ўз ўтмишиға нисбатан нафрат руҳини тарбиялаш ва тескари тарихий хотирани шакллантиришдан иборат бўлди.

Ўзбекистон ҳукумати мустақилликдан сўнг Ўзбекистон тарихи ҳақида одилона сиёсат юритди. Унинг миллат маънавияти ва мафкураси, халқ таълимида тутган ўрниға юксак баҳо бериб, уни давлат сиёсатининг устивор йўналишларидан бири даражасиға кўтарди.

Ўзбекистон тарихи - ҳозирги буюк ва муқаддас Истиқлолимиз ила бир ярим асрлик мустамлакачилик ғафлат уйқусидан кўз очиб уйғонган халқимиз истиқболимизни белгилашда, замонавий мутахассис кадрларни тайёрлашда энг зарурий дастуриламалдир.

Умуман, Она тарихни ўқитиш ва ўрганиш ҳозирда авж олиб ривожланаётган ислохотчилик ва янгиланиш ҳаракати даврида ижтимоий заруриятғина эмас, балки ҳаётий эҳтиёжға айланган. Бу эҳтиёж миллий маънавий-мафкуравий уйғониш, маданий ва иқтисодий юксалишларға бўлган эҳтиёжларнинг бош мезони ҳисобланади. Тарихға бўлган миллат эҳтиёжнинг қондирилиши тараққиёт ва миллий уйғонишнинг асосидир.

Ҳаққоний ёзилган Ўзбекистон тарихини ўрганиш ва ўқитиш шунинг учун ҳам керакки, у сохта тарихий тушунча ва тарихий хотирасизликка барҳам беради, миллий ғоя ва мафкура такомиллашувини тезлаштиради. Ўзбекистон тарихини ўқитиш ва ўрганиш яна шунинг учун ҳам зарурки, халқимиз ундан руҳий қувват олиб, душманға бош эғмаслик, қайта

мустамлака қопқонига тушмаслик, бошқаларга бўйсинмаслик, бегона ғоя ва мафкура ҳамда зуғумлар таъсирига берилмаслик маънавиятига эга бўлади. Тарихни мукамал билиш, унинг мазмун ва моҳияти, фалсафасини теран англаш миллат учун юксак фазилат.

I. Энг қадимги давр

2-мавзу. Марказий Осиё жаҳон цивилизациясининг ажралмас қисми

Олимларнинг илмий фаразига кўра, биз яшаётган Она замин бундан беш миллиард йил илгари пайдо бўлиб, унда дастлаб ҳеч қандай ҳаёт бўлмаган. Она ер тарихи геологик жихатдан архей, палеозой, мезозой ва кайназой эраларига бўлинади. Архей эраси охиларида Ерда жуда оддий мавжудотлар, палеозойда эса сувда ва қуруқликда яшовчи ҳайвонлар, мезозойда судралиб юрувчи жонзотлар, кайназойда сут эмизувчи ҳайвонлар пайдо бўлади. Кайназой эрасининг тўртламчи даври бундан 3-3,5 млн. йилги даврни ўз ичига олиб, бу даврда одамзотнинг дастлабки аجدодлари пайдо бўлади.

Тарих фанида инсоният табиатнинг бир қисми бўлиб, у ердаги тараққиётнинг маълум босқичида вужудга келиб узлуксиз изланиш ва меҳнат туфайли такомиллашиб борганлиги ҳақидаги хулосалар, кўплаб назариялар ҳамда ривоятлардан устунлик илади. Фанда одамнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш жараёни антропогенез (юнонча, антропос - одам, погеноз - ривожланиш) деб аталади.

Инглиз олимлари ота-бола Ликилар ўтган асрнинг 50-60-йилларида Шарқий Африкада (Олдувой дарасида) қазилма ишлари олиб бориб оддий тош қуроллар ва қазилма одам қолдиқларини топиб, улар бундан 3-3,5млн. йил илгари мавжуд бўлган деган ғояни илгари сурдилар. Бу турдаги одамлар фанда “Зинжантроп” (“Ишбилармон одамлар” ёки “Гомохабилис”) ва “Австралопитек” (“Жануб маймуни”) деб ном олган.

Зинжантроплардан кейинги даврда яшаган қазилма одамлар қолдиқлари Индонезиядаги Ява оролидан XIX асрнинг охирларида топилган бўлиб фанда уларни “Питекантроп” (“Маймун- одам”) деб аташ расм бўлган. Питекантроплар бундан тахминан 1 млн.-700-600 минг йил илгари (Э.Дюбуа) яшаганлари аниқланган. Шунингдек, 1927 йилда Хитой ҳудудларидан топилган (Д.Блек) қадимги одам қолдиқлари (“Синантроп” - “Хитой одами”) бундан 600-500 минг йил илгариги даврга оидлиги аниқланган. Ундан ташқари энг қадимги қазилма одам қолдиқлари Германиянинг Гейделберг, Венгриянинг Будапешт шаҳри яқинидан ҳам топилган.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда зинжантроп, питекантроп, синантроплар энг қадимги одамлар шаклланиб ривожланишининг турли тарихий босқичларидир. Бу турдаги қадимги одамлар гавдаларини тик тутиб юрганлар ва тошдан турли меҳнат қуроллари ясаб улардан фойдалана билганлар. Қурол ясай билиши, ўсимлик илдизлари ва меваларни истеъмол

килишда шу куруллардан фойдаланиши, шунингдек, айрим хайвонларни овлаши қадимги одамларни хайвонот олаmidан ажратиб турган.

Бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, “Архантроп”лар (қадимги одамлар) энг қадимги одамлардан фарқланиб, улар замонамиздан 100-50 минг йил кейин яшаганлар. Қадимги одамларнинг қазилма қолдиқлари даставвал Германиянинг Неандертал водийсидан топилганлиги сабабли фанда уларни “Неандертал одами” деб номлаш қабул қилинган.

Неандертал қиёфасидаги одамларнинг суяк қолдиқлари бугунги кунга қадар Африка, Ўрта Ер денгизи қирғоқлари, Ўрта Осиё, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари ҳудудларидан, Қора денгиз бўйларида, Шимолий Европа ҳамда Осиё ерларидан кўплаб топилган. Бу қиёфадаги одамлар нисбатан жисмоний жиҳатдан анча бақувват бўлиб, 25-26 йил умр кўрган. Улар тошданхилма-хил куруллар ясашни билганлар.

1968 йилда тадқиқотчилар Франциянинг Тордони вилоятидаги Кроманьон ғоридан 5 та одам даф этилган мазорни очиб ўрганадилар. Тадқиқотлардан шу нарса маълум бўлдики, бу ерда баланд бўйли (180 см.), ташқи кўриниши ва қиёфаси, мия ҳажми замонавий одамларга ўхшаш одамлар дафн этилган. Олимлар ғордан топилган одамлар қолдиқларини ғор номи билан “кроманьон одами”, яъни “замонавий одам” деб атадилар. Замонавий одам қолдиқлари бугунги кунда ер юзининг юздан зиёд маконларидан очиб ўрганилган.

Таъкидлаш лозимки, кроманьон одами замонасига келиб дастлабки аждодларимизнинг биологик ва жисмоний қиёфаси ҳозирги замон одамида фарқ қилмайдиган даражада эди. Кроманьонлар даври уруғчилик жамоаси даври эди.

Энг қадимги одамлар ўзларининг ривожланиш босқичларида меҳнат курулларининг турларини кўпайтириб ва сифатини яхшилаб борганлар. Натижада уларнинг турмуш тарзида, жисмоний кўринишида ўзгаришлар бўлиб борган. Антропогенез жараёнида меҳнатнинг ўзгартирувчанлик моҳиятини археологияга оид турли-туман манбалар тасдиқлайди. Турли даврларга оид моддий маданиятнинг алмашиши ҳамда янги асосларда ривожланиши моддий манбаларнинг ташқи кўринишидан ҳам аниқланади. Кўп минг йиллар давомида ривожланган тарихий жараёнлар - одам ва жамият тараққиётида асосий, бош мезон меҳнат эканлигидан далолат беради.

Ўтган асрнинг 80-йилларида археолог Ў.Исломов бошчилигидаги тадқиқотчилар Фарғона водийсидаги Селунгур (Сўх тумани) ғоридан палеолит даври маконини очишга муваффақ бўлдилар. Сўнгги тадқиқотлар натижаларига қараганда Селунгур илк палеолит даврига оид бўлиб ўн учта маданий қатламдан иборат. Бу қатламлардан жуда кўплаб ибтидоий тош куруллар топилган. Бу куруллар кўп ҳолларда Олдувой курулларига ўхшаб кетади. Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, Селунгур топилмаларининг ёши 1 млн. йилдан зиёдроқдир. Селунгур топилмалари орасидан энг аҳамиятлиси қадимги одам жағ суяклари, тишлари ва елка суякларидир. Фанда “Фарғона одами”-“Фергантроп” деб номланган бу

казилма одам қолдиқлари энг қадимги одам ҳақидаги тасаввурларимизни янада кенгайтириш билан бирга Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистоннинг инсоният пайдо бўлиб ривожланган ўчоқлардан бири эканлигини узил-кесил исботлайди.

Ундан ташқари Кўлбулоқ маконидан (1962 йилда очилган, Шимоли-шарқий Ўзбекистон, Тошкент вил.) ҳам кўп қатламли ёдгорлик очилган бўлиб, унинг энг пастки қатламлари илк палеолит даврига оиддир. Шунингдек, Қизилолмасой ва Тошсой (Оҳангарон) маконларидан ҳам илк палеолит қатламлари очилган ҳамда бу ердан 100дан зиёд чоппер, нуклеус, кирғич ва тарашлағич тош қуроллар топилган.

Ўрта палеолит (Мусте маданияти) - қадимги тош асрининг муҳим ва ажралмас қисми ҳисобланади. Ўрта палеолит даврига келиб (бундан 100-40 минг йил муқаддам) неандертал киёфали одамлар кенг ҳудудларга ёйилдилар ҳамда аввалги даврга нисбатан табиат билан фаолроқ муносабатга киришадилар. Бу даврда табиий шароит ўзгариб Европа, Осиё ва Американинг катта қисмини улкан музликлар қоплайди. Натижада мамонтлар, шимол буғулари, айиқлар, умуман, совуксевар ҳайвонлар кенг тарқалади. Музликнинг силжиши оқибатида об-ҳавонинг совуши неандертал одамларининг табиий шароитга мослашишига туртки бўлган эди. Бундай мослашув яшаш заруриятининг турли кўринишлари - совукдан сақланиш, бошпана излаш, кийим кийиш, оловни кашф этиш кабилар билан изоҳланади. Ундан ташқари бу давр одамлари ўз фаолиятлари давомида дунёни билиш, табиат тўғрисида, ундаги ўзгаришлар ва воқеаларга муносабат борасида маълум дунёқарашга эга бўлиб, ибтидоий билимлар ҳамда фикрлаш кўникмаларини эгаллай бошлайдилар.

Бу даврга оид Ўзбекистондаги дастлабки ёдгорлик Тешиктош (Сурхондарё) ғор макони 1938 йилда А.Окладников томонидан очилган эди. Кейинчалик Ўрта Осиё ҳудудларида тадқиқотчилар томонидан ўрта палеолит даврига оид кўплаб маконлар аниқланди ва уларда тадқиқот ишлари олиб борилди. Омонкўтон (Тахтақорача довони, Самарқанд), Қўтирбулоқ ва Зирабулоқ (Зарафшон водийси), Қорабура (Вахш воҳаси), Жарқўрғон (Шимолий Тожикистон), Обираҳмат (Тошкент вилояти), Кўлбулоқнинг юқори қатламлари (Тошкент вилояти), Қизилнур (Қизилқум), Тоссор (Қирғизистон), Оғзикичик (Тожикистон), Хўжакент (Тошкент вилояти), Қопчиғай (Қирғизистон) каби кўплаб маконлар ўрта палеолит даврига оид бўлиб, уларнинг жами 300 га яқинлашиб қолади. Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, Ўрта Осиё ҳудудларида ўрта палеолит нисбий тарзда мил. авв. 100-40 минг йилликларни ўз ичига олади.

Тошкент вилоятидаги Обираҳмат макони (1962 йилда очилган) Тяньшан-Чотқол тизмасидаги Палтов сойининг юқори оқимидан топилган. Ғор-макон ёйсимон шаклда бўлиб, жанубга қараган, саҳни кенг, қуруқ ва ёруғ. Ғорда 10 метр қалинликдаги 21та маданий қатлам аниқланган. Маданий қатламлардан оҳақ тошли чакмоқ тошдан ясалган хилма-хил меҳнат қуроллари топилган бўлиб, уларнинг умумий сони 30 мингдан ошади.

Топилмалари билан машхур бўлган Кўтирбулоқ макони Самарқанд вилояти Каттакўрғон ҳудудларидан топилган. Тадқиқотлар натижасида макондан 5 та маданий қатлам аниқланган. Қатламларнинг қалинлиги ҳар хил бўлиб, улардаги топилмалар ҳам бир хилда тарқалмаган. Бу қатламларда ўткир учли пойконлар, қирғичлар, тешгичлар, икки томонига ишлов берилган баргсимон қуроллар ва бошқа турли-туман тош қуроллар топилган. Шунингдек, кўплаб ёввойи ҳайвонлар - фил, буғу, ёввойи от, қуён кабиларнинг суяклари аниқланган. Кўтирбулоқда яшаган қадимги одамлар мевалар ва ўсимлик илдизлари ҳамда ёввойи ҳайвонларни овлаб турмуш тарзи юритганлар.

Ўрта палеолит даврининг ижтимоий ҳаётдаги энг муҳим хусусияти шундаки, бу даврда ибтидоий тўдадан уруғчилик жамоасига ўтила бошланди. Ҳозирги замон одамларига ўхшаш одамлар (кроманён) пайдо бўлиши учун замин ҳозирланди.

Ундан ташқари совуқ иқлим туфайли ўрта палеолит даври одамлари оловни кашф этдилар ҳамда сунъий олов чиқариш ва уни сақлашни ўзлаштирдилар. Ғор ва унгуларни ўзлаштириш, ўчоқ ясаб унинг атрофида тўпланиш ва ниҳоят жамоа бўлиб ов қилиш услубларининг пайдо бўлиши минтақамиздаги қадимги одамлар ижтимоий-иқтисодий ҳаётида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Сўнгги палеолит узоқ давом этган қадимги тош асрининг охириги босқичи бўлиб, нисбий тарзда мил. авв. 40-12 минг йилликларни ўз ичига олади. Бу давр ёдгорликлари мусте маданияти ёдгорликлари маданиятига нисбатан камроқ ўрганилган. Ҳозирги кунга қадар Ўрта Осиёда бу даврга оид 30 дан зиёд маконлар очилган. Самарқанд (шаҳарнинг ўзида), Хўжағор (Фарғона водийси), Шуғнов (Помир этаклари), Кўлбулоқ (Тошкент вилояти), Қоракамар (Тожикистон), Ачисай (Қозоғистон) ёдгорликлари шулар жумласидандир.

Бу даврда хўжаликни бошқариш, оловни сақлаш аёллар зиммасида бўлган. Шу боис ҳам уруғчилик тузумига асосланган ибтидоий жамоа - матриархат (она уруғи жамоаси) деб аталган. Шунингдек бу даврга келиб ҳозирги замон қиёфасидаги одамнинг шаклланиши бир вақтнинг ўзида европоид, негроид ва монголоид ирқларининг пайдо бўлишига олиб келган эди. Улар бир-бирларидан терисининг ранги, соч ва кўзларининг шакли ҳамда ранги, мускулар ва бўйларининг узун-калталиги, бош суягининг шакли, юз тузилиши ва бошқа белгилари билан фарқланган. Ирқларнинг шаклланишида табиий шароит ҳам муҳим аҳамият касб этган. Негроидлар Африкада, европоидлар Европада, монголоидлар Осиё ҳудудларида кенг тарқалганлар.

Тошкент вилоятида (Оҳангарон) жойлашган Кўлбулоқ маконининг энг тепадаги учта қатлами сўнгги палеолит даврига оиддир. Бу қатламлардан нисбатан такомиллашган тош қуроллар ҳамда кўплаб ҳайвон суяклари топилган. Шунингдек, сўнгги йилларда Тошкентнинг ғарбидаги Бўзсув I макони ҳам сўнгги палеолит даврига оид эканлиги аниқланган.

Самарқанд шаҳрида 1939 йилда очилган ёдгорлик минтақадаги сўнгги палеолит даврига оид дастлабки макон ҳисобланади. Самарқанд макони кўп қатламли бўлиб бу қатламлардан кўп сонли (7,5 минг) хилма-хил топилмалар топилган. Улар орасида қирғичлар, кесгичлар, сихчалар, пичоқлар, ушатгичлар, болталар кабилар бор. Шунингдек, маданий қатламлардан гулхан қолдиғи, кўмир парчалари ва гулхан атрофидан ҳайвонлар ҳамда ўсимликлар қолдиқлари аниқланган. Бу топилмалар бу ерда яшаган қадимги одамларнинг овчилик ва термачилик билан шуғулланганликларидан далолат беради.

Кўпчилик тадқиқотчилар Ўрта Осиё сўнгги палеолит даврини асосан учта - Самарқанд, Хўжағор ва Кўлбулоқ маданиятларига ажратадилар. Бу даврга оид маданиятлардан фақат Самарқанд шаҳридан сўнгги палеолит даври одамнинг қолдиқлари, яъни, елка суяк қисмлари, пастки жағ ва тишлар топилган бўлиб, тадқиқотчилар бу суякларни 25-30 ёшли кроманён қиёфали аёлга тегишли бўлган деб ҳисоблайдилар.

Сўнгги палеолит даврига келиб одамларнинг ҳаёти ва турмуш тарзида ҳам турли ўзгаришлар бўлиб ўтади. Хусусан, одамлар ғорлардан чиқиб енгил турар-жойлар-чайла ва ярим ертўлаларда яшай бошладилар. Улар энди фақат тоғли ҳудудларда яшаб қолмай воҳалар бўйлаб тарқалиб, текисликларда, дарё ва кўллар бўйларида жойлашадилар ҳамда қариндош-уруғчилик жамоаларига бўлинадилар. Натижада жамиятда жуфт оилалар пайдо бўлади ҳамда улар айрим уруғларни бирлаштириб уруғ жамоасини ташкил этадилар.

Уруғчилик (матриархат) қадимги жамият тарихининг алоҳида босқичини ташкил этиб, бу жараён ижтимоий ҳаётдаги қатор ўзгаришларнинг пайдо бўлишига замин яратди. Лекин, дастлабки уруғчилик тузуми нисбатан ривожланишнинг юқори босқичига кўтарилган бўлишига қарамай, бу давр одамлари овчилик, термачилик ва балиқчилик билан кун кечирар эдилар.

Мил. авв. XII-IV минг йилликларда Ўрта Осиё

Тош асрининг кейинги ривожланиш даври фанда мезолит (ўрта тош) асри деб қабул қилинган. Ўрта Осиёда мезолит даври нисбий тарзда мил. авв. 12-7 минг йилликлар деб қабул қилинган. Мезолит-одамларнинг ер юзи бўйлаб кенг тарқалиш даври бўлиб, улар шимол томонга ҳам, Помир каби баланд тоғли ҳудудларга ҳам тарқала бошлайдилар. Каспий бўйларида Тяньшан -Помиргача, Марказий Қозоғистондан Копеттоғ этакларигача бўлган ҳудудлардан мезолит даври ёдгорликларининг намуналари топиб ўрганилган. Мачай (Сурхондарё), Обишир (Фарғона водийси), Марказий Фарғона, Бўзсув, Қўшилиш (Тошкент), Айдабол, Жайронқудук (Устюрт), Ошхона, Чилчорчашма (Тожикистон), Дарайи шўр (Вахш воҳаси) кабилар шулар жумласидандир.

Мезолит даврига келиб ер юзидаги улкан музликнинг яна шимолга томон силжиши натижасида иқлим барқарорлашиб ҳозирги даврдигига анча

ўхшаб қолган эди. Бунинг натижасида Ўрта Осиё ҳайвонот олами ва ўсимликлар дунёсида анча ўзгаришлар содир бўлди.

Бу даврга келиб кишилар нисбатан нозикроқ қуроллар тайёрлашни ўзлаштира бошладилар. Хусусан, жанубий ўлкаларда, шунингдек, Ўрта Осиёда турли геометрик шаклдаги майда қуролчалар-микролитлар пайдо бўлиб улар учун суяк ва ёғоч дастачалардан қадама сифатида фойдаланилган. Ундан ташқари бу даврда инсоният ўз тарихидаги дастлабки мураккаб мослама - ўқ-ёйни кашф этди. Натижада чопқир, кичик туёқли ҳайвонлар ва паррандаларни ов қилиш имконияти пайдо бўлди.

Бу даврнинг энг катта ютуқларидан яна бири ёввойи ҳайвонлар – ит, қўй, эчки кабиларнинг қўлга ўргатила бошланиб, хонакилаштирилишидир.

Мезолит даврининг машҳур ёдгорликларидан бири Сурхон воҳасидаги Мачай (Бойсун) ғор маконидир. Дарё сатҳидан 70 метрча баландликда жойлашган бу макон кўп қатламли бўлиб, ушбу қатламлардан кўплаб суяк ва асосан тош қуроллар (жами 900га яқин) топилган. Суяк қуроллар бигиз, игна, сўзан кабилардан иборат бўлса, тош қуроллар - пичоқлар, аррасимон қуроллар, кесгичлар, ушатгич тошлар, найза ва ўқ учлари кабилардир. Бу қуролларнинг ўзига хос белгилари мавжуд бўлса ҳам Жанубий Қозоғистон ва Яқин Шарқдаги мезолит ёдгорликларидан топилган тош қуролларга ўхшаб кетади.

Ўзбекистоннинг жанубидаги яна бир мезолит даври ёдгорлиги Айритом макони бўлиб, у Термиздан 18 км узоқликда жойлашган. Ушбу ёдгорликнинг кўп қаватли маданий қатламларидан тош пармалагичлар, нуклеуслар, тош учриндилар, ўқ учлари кабилар топиб ўрганилган.

Фарғона водийсидан мезолит даврига оид Обишир ғор-маконидан тош қуроллар, бигизлар, қирғичлар, пичоқ қадамалари топилган. Шунингдек, топилмалар орасида ёввойи ҳайвонларнинг майдаланган ва синдирилган суяклари, балиқ тутишда ишлатиладиган қадоқ тошлар ҳам бор. Топилган ашёларга асосланиб обиширликлар балиқчилик, овчилик ва термачилик билан шуғулланган дейишимиз мумкин.

Кейинги 30-35 йил ичида Марказий Фарғона ҳудудларидан Шўркўл, Аччиккўл, Янгикадам, Бекобод, Замбар, Тойпоқкўл каби 80га яқин мезолит даври ёдгорликлари аниқланди. Уларнинг кўпчилиги қўл ёқаларидан топилган бўлиб афтидан бу жойлар мезолит даври кишиларининг яшашлари учун кўпгина қулайликларга эга бўлган.

Тошкентнинг ғарбида, қадимги Бўзсув анҳори соҳилидан Қўшилиш мезолит макони топиб тадқиқ этилган. Ушбу макондан чакмоқтошдан ишланган нуклеуслар, майда парракчилар, учриндилар, қирғичлар, ҳар хил шаклдаги қуроллар, тош пичоқлар, силлиқланган тош қуроллар топилган. Бу ердаги тош қуролларнинг деярли барчаси геометрик шаклда ишланган. Қўшилиш макони топилмалари мил.авв.XI-X минг йилликларга оид бўлиб, бу ерда яшаган қадимги қабилалар овчилик ва термачилик билан шуғулланганлар.

Ўрта Осиё тарихида неолит даврининг (янги тош асри) юқори чегараси мил.авв.VI-қуйи чегараси IV-III минг йилликлар билан

белгиланади. Бу давр Ўрта Осиёда учта: Жойтун, Калтаминор ва Хисор маданиятларининг ривожланиши билан изоҳланади. Неолит даври қабилалари аксарият ҳолларда дарё соҳиллари ва тармоқлари ёқасида, кўл бўйларида яшаб, табиий имкониятлардан келиб чиққан ҳолда балиқчилик ва овчилик ёки деҳқончилик ва чорвачилик, айна вақтда қисман хунармандчилик билан шуғулланганлар.

Ўрта Осиёнинг барча ҳудудларидан-шимолдаги Устюртдан, Марказий ва Жанубий Қозғистондан, Қизилқум ва Қорақумдан, Қашқадарё ва Зарафшон воҳалари, Тошкент воҳаси ва Фарғона водийсидан кўплаб неолит даври маконлари очилган. Хусусан, неолит даври Марказий Фарғона маданияти фанда Ўрта Осиёда тўртинчи неолит даври маданияти деб киритилган.

Неолит даврида қадимги аجدодларимиз лойдан идишлар ясаб уларни оловда пишириш йўли билан кулолчиликка асос солдилар. Шунингдек, ип йиғириш асосида тўқимачиликни кашф этдилар. Одамлар ёғоч ва қамишдан қайиқ ясаб (қайиқсозлик) сувда сузишни ҳам ўзлаштирдилар. Хуллас, неолит даври ютуқларга бой бўлиб, ўзидан илгариги даврларга нисбатан юксак ривожланиш даври бўлди.

Тадқиқотлар натижаларига қараганда тош ва бронза даврлари ўртасида мис-тош (энеолит) даври бўлганлиги аниқланган. Бу давр металл қуроолларнинг барчаси бронзадан қилинмай соф мисдан ясалганлиги маълум. Ўрта Осиёда энеолит даври нисбий тарзда мил. авв. IV минг йилликнинг охири-III минг йилликнинг бошларини ўз ичига олади. Бу даврда мис ўзининг кимёвий хоссалари (тез эрувчанлик, эгилувчанлик) туфайли хўжалик ҳаётда устунлик қила олмади. Ишлаб чиқаришда аввалгидек тош қурооллар асосий ўринда бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам бу давр мис-тош асри деб юритилади.

Энеолит даврига оид муҳим ёдгорликлар Жанубий Туркманистондаги Анов ва Номозгоҳтепа ҳудудларида аниқланган. Бу ердаги уй-жойлар хом ғиштдан қурилган. Моддий топилмалар орасида мис қурооллар тош қуроолларга нисбатан камчилиқни ташкил этади. Шунингдек, бу маконлардан топилган гулдор сопол буюмлар кулолчиликнинг ҳам анча ривожланганлигидан далолат беради. Сирти қора бўёқда геометрик чизиқлар ва ҳайвон ёки қуш расмлари билан безатилган бу топилмалар мил.авв. IV минг йилликка оиддир.

Ўзбекистон ҳудудларида энеолит даври ёдгорликлари ҳозирча яхши ўрганилмаган. Мил. авв. IV-III минг йиллик бошларида Амударё ва Зарафшон қуйи оқимларида Калтаминор маданияти тош қурооллари, сопол идишлари ва уй-жойлари кенг тарқалаган. Ўрта Осиёнинг шимоли-шарқ даштларида ва Орол денгизи соҳилларида овчилик, балиқчилик ва илк чорвачилик хўжаликлари ривожланади. Бухоро воҳасидаги Лавлакон, Бешбулоқ маконлари ва Замонбобо қабристонининг энг пастки қатламлари энеолит даврига оиддир. Бу ёдгорликлардан сўнгги Калтаминор топилмаларига ўхшаш сопол идишлар бўлаклари ва чақмоқтош билан бирга мисдан ясалган игналар ва мунчоқлар топилган.

Юқори Зарафшоннинг Панжикент шаҳридан 15 км ғарбда жойлашган Саразм қишлоғи харобаси энеолит даври деҳқончилик қабиаларининг Ўрта Осиёни шимоли-шарқига ёйилганидан далолат бериб, қадимги деҳқончилик аҳолисининг деҳқончилик чегараларини ҳам кўрсатади. Умумий майдони 90 гектар бўлган Саразм қишлоғи харобаларининг моддий топилмаларида Жанубий Туркменистон, Жанубий Афғонистон, Эрон, Ҳиндистон маданиятларига мансуб буюмлар ҳам бор. Улар энеолит даври қабиалари ўртасидаги кенг маданий ва иқтисодий алоқалардан далолат беради.

Ибтидоий тасвирий санъат. Бронза даври ютуқлари Ёзув ҳақида янги маълумотлар

Дунё тарихида ибтидоий тасвирий санъат, хусусан, ғорларнинг деворларига турли тасвирлар тушириш сўнгги палеолит даврига оиддир (Испаниядаги Алтамир ғори). Ўрта Осиёда унғурлар ва қоятошларга ишланган расмлар мезолит даврида пайдо бўлади. Неолит даврига келиб бу санъат янги асосда ривожланиш босқичига ўтади. Калтаминор, Ҳисор, айниқса Жойтун маданиятига мансуб ёдгорликлардан ибтидоий санъатнинг намуналари топилган. Ўтмиш тарихимизнинг хилма-хил ёдгорликлари орасида муҳим аҳамиятга эга бўлган ва Ўрта Осиёнинг тоғлик туманларида кенг тарқалган қоятош расмлари ишланиш усулига кўра икки хилдир. Бир хиллари бўёқ (оҳра) билан, иккинчи хиллари эса-уриб-ўйиб ишқалаш, чизиш усули билан ишланган расмлар (петроглифлар) кенг тарқалган.

Ўлкамиздаги қоятош расмларнинг энг нодир намуналари Зараутсой, Сармишсой, Биронсой, Кўксарой, Такатош, Тераклисой қабиалар бўлиб, улар юздан зиёддир. Мазкур жойлардаги қоятошларда Ўзбекистоннинг қадимги ва ҳозирги ҳайвонот олами вакиллариининг расмларини кузатиш мумкин. Улар буқалар, шерлар ва йўлбарслар, қоплон, тулки ва бўрилар, буғу ва жайронлар қабиалардир. Расмлар орасида ўқ-ёй, қопқон қаби нарсалар ҳам кўпчиликти ташкил этади. Мавжуд қоятош расмлари мазмунан бой ва манзараси жиҳатдан хилма-хилдир. Унда одамлар, ов, йиртқич ҳайвонлар тўқнашувлари манзаралари тасвирланган.

Республикамиздаги энг қадимги расмлар Зараутсойда бўлиб (Сурхондарё), бу расмлар мезолит-неолит, яъни, мил.авв. VIII-IV минг йилликларга оиддир. Қоятош расмлари орқали ўша давр одамларининг ов, меҳнат ва жанговар қуроллари билиб олишимиз мумкин.

Тошкент воҳаси қоятош тасвирлари Ғарбий Тяншандаги энг кўп тарқалган қадимги санъат тури ҳисобланади. Бу ҳудуд бундай тарихий ёдгорликларга жуда бой бўлиб, ҳозирги вақтда уларнинг сони 10 мингдан ошади. Улар мавзуларининг турли-тманлиги, юқори бадиий даражаси, манзараларининг оригиналлиги ва ажойиблиги билан ажралиб туради.

Кўпчилик тадқиқотчилар фикрига қараганда бронзанинг ватани Кичик Осиё ва Месопотамия бўлган. Қадимги Миср, Месопотамия, Кичик Осиё ва Эроннинг жануби-ғарбида мил. авв. III-II минг йилликнинг бошларида ривожланган жамият кенг раванқ топади. Ўрта Осиёда бронза

даври мил. авв. III минг йилликдан I минг йилликнинг бошларигача бўлган даврни ўз ичига олади.

Ўзбекистон ҳудудида бронза даврида асосан чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланган қабилаларнинг моддий-маданий ёдгорликлари Хоразмда 50 дан зиёд очилган бўлиб Тозабоев маданияти номи билан машҳурдир. Тозабоев маданиятига оид маконларнинг айримларидан қадимий мазорлар (Кўкча), кўпчилигидан эса ярим ертўла шаклидаги уй-жой қолдиқлари очилган. Улардан зеб-зийнатлар, ҳайвон суяклари, сопол идишлар, тошдан ва бронзадан ишланган қуролат топилган. Тозабоев сопол идишлари асосан қўлда ишланган. Хоразмдаги сўнгги бронза даврига оид ёдгорликлар Амиробод маданияти номи билан машҳур бўлиб мил. авв. IX-VIII асрларга оиддир. Бу маданият соҳиблари Тозабоев маданияти хусусиятларини сақлаб, ярим ертўла турар-жой, суғориш иншоотлари излари ва қўлда ясалган сопол идишлар билан изоҳланади.

Қуйи Зарафшоннинг бронза даври ёдгорликлари Замонбобо маданияти номи билан аталади. Замонбоболиклар чайласимон кулбаларда истиқомат қилиб деҳқончилик ва хонаки чорвачилик билан шуғулланганлар. Топилган кўплаб меҳнат қуроллари, бошқоқчи ўсимликлар қолдиқлари ва ҳайвонлар суяклари шундан далолат беради. Шунингдек, замонбоболиклар жамоасида ҳунармандчиликнинг турли тармоқлари, хусусан, кулолчилик, бронзани эритиб ундан ҳар хил ашёлар ясаш, айниқса тошни ишлаш техникаси анча ривожланган.

Ўзбекистоннинг жанубидаги бронза даври ёдгорликлари қадимги суғориш ҳудудлари - Улонбулоқсой, Шеробод, Бандихон ва Миршодида топиб текширилган. Улар Сополли маданияти номи билан машҳурдир. Мил. авв. II минг йилликнинг боши ва ўрталарига оид Сополлитепа аҳолисининг ҳўжалиги деҳқончилик ва уй чорвачилигига асосланган. Шунингдек, дарё тошларидан ва қумтошдан ишланган ёрғучоқлар ва ҳовончалар ҳам кўплаб учрайди. Бу топилмаларнинг барчаси Сополлитепада деҳқончилик анча ривожланганидан далолат беради. Тадқиқотчиларнинг фикрича, Сополлитепа ҳозирча Ўзбекистондаги дастлабки энг қадимги деҳқончилик қишлоғидир.

Амударёнинг ўнг қирғоғида шаклланган Сополлитепа – бронза давридаги дарёдан кечув йўлини ҳимоя қилувчи мустаҳкам олдинги истеҳком (форпост) сифатида пайдо бўлган. Кейинчалик ўтроқ деҳқончилик жамоалари шимолий чегараларининг кенгайиши муносабати билан Сополлитепа ўзининг илгариги аҳамиятини йўқота бошлайди ва бўшаб қолади. Асосий марказ вазифаси эса, тоғ дарасидан чиқувчи йўл устидаги мустаҳкам қалъа сифатида пайдо бўлган Жарқўтонга ўтади.

Мил.авв. II минг йилликнинг ўрталарига келиб Жарқўтон ўша ҳудудлардаги деҳқончилик билан шуғулланувчи аҳоли қабилалари уюшмаларининг мустаҳкам истеҳкомига айланади. Айнан мана шу истеҳком орқали Ҳисор тоғ олди воҳалари ва жанубий Тожикистоннинг ғарбий ҳудудларига шимолдаги аҳолининг кўчишлари бўлиб ўтади.

Ўзбекистон ҳудудида чорвадор қабилаларга мансуб бронза даври кабрисони Самарқанд яқинидаги Мўминобод қишлоғидан топилган.

Қуйи Қашқадарёдаги Гужайли кабрисонидан чорвачилик ва деҳқончилик қабилаларига тегишли бўлган ашёлар, Фарғона водийси Янгиарик ҳудудидан деҳқончилик буюмлари ва деҳқончилик билан боғлиқ қоятош суратлар, Чустдан ҳунармандчилик ва деҳқончиликка оид буюмлар қўплаб топилган.

Ўрта Осиё ҳудудларида ёзув яқин кунларга қадар мил.авв. V-IV асрларда пайдо бўлган деб келинар эди. Сўнгги йиллардаги тадқиқотлар бошқачароқ хулосалар бермоқда. Хусусан, 2000 йилда Жанубий Туркменистондаги Гонуртепа қўхна шаҳрида очилган кабрларнинг биридан мил.авв. III минг йилликка оид ўйма сопол муҳр топилди. Унда миҳхат ёзувлар бор эди. Жанубий Туркменистон қадимиятининг билимдони В. Сарианиди ва америкалик мутахассис Т. Шарлачларнинг фикрича, бу хилдаги муҳрлар фақат подшо атрофидаги, подшо саройига яқин шахсларга тегишли бўлиши мумкин. Месопотамиядаги Саргон муҳрларини (мил.авв. 2250-2200 йй.) эслатувчи Гонуртепа муҳри маҳаллий хом ашёдан тайёрланган бўлиб, ундаги миҳхат ёзувлар «Лукакс хўжалик ва куллар ҳукмдори», деб ўқилди. Ушбу ёзув бу ердаги бронза давридаёқ якка ҳукмдор бошқаруви ва Месопотамия билан ўзаро алоқалардан далолат беради.

Шунингдек, сўнгги археологик маълумотларга кўра, Ўзбекистоннинг жанубидан ҳам пиктографик белги-ёзувлар топилган. Тадқиқотчи Ш. Шайдуллаевнинг фикрича, Жарқўтон ёдгорлигидан сополларга битилган 47 та белгидан иборат ёзувнинг топилиши аждодларимизнинг бронза даврида пиктографик ёзувни яратгани ва ўз фикрини турли белгиларда ифодалаганини кўрсатади. Шунингдек, Шерободдаги Ғоз қишлоғи ёнидаги илк темир асрига оид ёдгорликдан тош ўғир (кели) топилган бўлиб, унинг сиртида умумий сони 14 та бўлган пиктографик белги-ёзув мавжуд. Ш. Шайдуллаев бу белгини Миср иероглификаси билан солиштириб улардан бири «ҳақиқат», яна бири эса дунёнинг айланиши, яъни, «чархпалак» деб ўқилиши мумкинлигини тахмин қилади. Хуллас, бронза даври ва унинг охириларига келиб ўлкамиз ҳудудларида ёзув пайдо бўлганлиги илмий асосланмоқда ҳамда кейинги тадқиқотлар бу масалага янада ойдинлик киритиши шубҳасиздир.

5-мавзу. Буюк ипак йўли. Маданий ҳаёт

Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, мил. авв. III асрнинг охири-II асрларда халқаро аҳамиятга ва аниқ йўналишга эга бўлган савдо-транзит йўли шакллана бошлайди. Бу йўл XIX асрнинг иккинчи ярмида (1877) немис олими Фердинанд Паул Вилгелм Рихтгофен томонидан дастлабки марта “Ипак йўли” деган ном олди ва кейинчалик бутун дунё тадқиқотчилари томонидан “Буюк ипак йўли” деб эътироф этилди.

Хитойдаги Хан империясининг У-ди ҳукмронлиги даврида (мил. авв. 140-86 йй.) мамлакатнинг ғарбий ҳудудларига бўлган қизиқиш кучаяди.

Хитойликлар бу ҳудудларда ўша даврда анча хавфли бўлган ҳарбий кучлар-хуннлар билан тўқнашадилар. Хуннларга қарши курашда иттифоқчилар топиш ва улар билан ҳарбий иттифоқ тузиш мақсадида император У-ди мил. авв. 138 йилда дипломат, саёхатчи ва савдогар Чжан Сяни Ўрта Осиёга жўнатади. Чжан Сян бир неча йил хуннлар қўлида асирликда бўлади ва мил. авв. 128-126 йилларда Фарғона (Довон)га келади. Довон ҳукмдорлари билан ҳарбий иттифоқ тузишда муваффақиятсизликка учраган Чжан Сян кўп қийинчиликлардан сўнг юртига етиб келади. Чжан Сян миссияси Хитой учун Ғарбий ўлкаларга чиқишда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Кейинчалик Хитой императори билан Довон ҳукмдорлари ўртасида қонли урушлар бўлиб ўтди. Бу урушларга асосий сабаб хитойликларни ҳайратга солган Довон “самовий отлари” эди.

Мил.авв. 111-105 йилларда император У-ди Парфия (Хитой манбаларида Анси деб эслатилади) подшоларига, Қанғ ҳукмдорларига, кейинроқ эса Бактрия ерларига (Кушонлар) ўз элчиларини жўнатиб улар билан дипломатик-савдо алоқаларини ўрнатади. Шу тариқа, мил. авв. II-I асрларда Шарқ билан Ғарбни боғловчи Буюк ипак йўлига асос солинади. Ўз даврида ниҳоятда катта аҳамиятга эга бўлган бу йўлнинг дастлабки тармоғи Хитойдаги Сиан шаҳридан бошланиб, Шарқий Туркистон, Ўрта Осиё, Эрон, Месопотамия орқали Ўрта Ер денгизигача чўзилган.

Хитойнинг Аноси шаҳрига келиб, Ипак йўли бир неча тармоқларга бўлиниб кетган. Хусусан бир тармоқ Аноси-Хами-Қошғар орқали Қўқонга, ундан эса Тошкентга ўтган. Бу ердан Жиззах ва Самарқанд орқали Бухорога келган йўл Урганч орқали Гуревга, у ердан Оқсарой орқали Қора денгиз бўйларига чиққан. Яна бир тармоқ эса Дунхуан орқали Хўтанга, ундан Лоҳурга ўтиб кетган.

Ундан ташқари, Бухорога келган тармоқ иккига бўлинган. Бу тармоқнинг жанубий йўналиши Бухоро-Қарши-Ғузор-Кеш-Термиз орқали Нишопурга ўтган ва Хирот орқали Ҳиндистонга ўтиб кетган. Нишопурдаги тармоқлардан бири Техрон-Қазвин-Ҳамадон-Боғдод-Палмира йўналиши бўйлаб Ўрта Ер денгизи бўйидаги Тир шаҳригача чўзилган. Умуман олганда Ипак йўлининг жанубий тармоғи Ўзган орқали Ўшга ўтиб, Қува-Марғилон-Қўқон орқали Хўжанд, Самарқанд, Бухорога ўтган. Шимолий йўналиши эса Хазар хоқонлиги ва Булғор давлати орқали Киев Руси ва Европа мамлакатларига бориб, бу тармоқ VI асрдан бошлаб ривожлана бошлаган. Ипак йўлининг асосий қарвон йўлларида ташқари ички савдо йўллари ҳам мавжуд эди.

Мил.авв. I минг йилликнинг охири-мил.авв. I минг йилликнинг бошларига келиб Тинч океанидан Атлантика океанига қадар чўзилган улкан географик ҳудуд маданияти юксак ривожланган цивилизацияларнинг ягона тизимига бирлашади. Бу ҳудудда жойлашган давлатлар-Хитойдаги Хан салтанати, Кушон подшолиги, Қанғ давлати, Парфия давлати, Рим салтанатининг чегаралари бир-бирига туташ эди. Ушбу забардаст салтанатлар ва цивилизациялар марказлари инсоният тарихидан биринчи бўлиб “Буюк ипак йўли” деб номланувчи бир йўл билан боғландилар.

Умумий узунлиги 12 минг км бўлиб, Хитойдан Ўрта Ер денгизининг шимолий қирғоқларига қадар чўзилган бу йўл орқали кўпгина халқлар ва элатлар турли томонлама муносабатлар ўрнатдилар. Подшоларнинг ўзаро элчилар юборишлари, бир-бирларига ҳар хил совғалар инъом этишлари анъанага айланди. Шарқ билан Ғарб маданиятининг бир-бирига таъсири кучайди. Ўша даврдаги кўплаб маданий ўхшашликлар ҳам шу туфайли юзага келди.

Буюк ипак йўлини ўрганиш ва қайта тиклашда Ўзбекистон раҳбарияти ҳам алоҳида эътибор қаратмоқда. Чунончи, республикамиз ҳудудларида уюштирилган экспедициялар натижасида кўпгина тарихий-маданий обидалар ўрганилди. Қадимги йўллар ва йўналишлар аниқланди, миллий-маънавий бойлигимиз ҳамда анъаналаримиз ўрганилди. Самарқандда Марказий Осиё тадқиқотлари Халқаро Институти очилган бўлиб, унинг асосий йўналишларидан бири Буюк ипак йўли ва унинг бўйларида жойлашган шаҳарларни ўрганишдир. 1997 йилнинг майида Ўзбекистон ҳам ўз ҳиссасини қўшган Машҳад-Сарахс, Сарахс-Машҳад темир йўли очилди. Бу билан Ўрта Осиё мамлакатлари Форс қўлтиғига, Европа халқлари эса Ўрта Осиёга темир йўл орқали чиқиш имкониятига эга бўлдилар. 1998 йил Боку шаҳридаги Буюк ипак йўлини қуруқликда Европадан Япониягача қайта тиклаш масалаларига бағишланган халқаро анжуман бўлиб ўтди. Европа-Кавказ-Осиёни боғлайдиган ушбу транспорт йўли (ТРАСЕКА) қурилишида Ўзбекистон ҳам иштирок этмоқда ва бу йўл бутун дунё иқтисодиётини юксалтиришига хизмат қилиши шубҳасиздир.

Салавкийлар ва Юнон-Бақтрия давлатлари даврида Ўрта Осиё ҳудудларига Эллинизм маданияти кириб келди. Юнон динларининг кенг ёйилиши Юнон-Бақтрия даврига тўғри келса, Будда динининг кенг ёйилиб давлат дини даражасига кўтарилиши Кушонлар даврига тўғри келади. Кушон даври охирларига келиб эса Моний дини ёйилади. Ўрта Осиёда мил. авв. II-I асрларга келиб юнон-македонлар ҳукмронлиги тугаган бўлишига қарамай эллинизм маданияти моддий ва бадиий маданиятда ўз аҳамиятини сақлаб қолди. Эллин худолари-Геракл, Гефест, Дионис, Афина кабиларга сиғиниш кучлилигича қолаверади. Бу худолар тасвирлари Кушон подшолари тангалари ва ҳайкалларда ўз аксини топган. Ундан ташқари, юнон алифбоси асосида ташкил топган бақтрия ёзуви ҳам сақланиб қолди. Кушон даври эллинизм маданиятига оид топилмалар Ўрта Осиёнинг кўпгина ҳудудларидан топиб ўрганилган.

Ўрта Осиё халқларининг қадимги ва илк ўрта асрлар даври маънавий ҳаётида буддавийлик муҳим аҳамиятга эга бўлди. Дунё халқлари орасида кенг ёйилган бу дин мил. авв. VI асрда Ҳиндистонда пайдо бўлади. Мил. авв. III асрга келиб подшо Ашоки даврида буддавийлик кенг ҳудудларни ўз ичига олган ҳинд подшолиги Мауряннинг давлат динига айланади. Кейинроқ эса Бақтрия, Сўғдиёна ҳудудларига ёйилади. Айртом, Далварзинтепа, Қоратепа, Фаёзтепа каби ёдгорликлардан топилган топилмалар буддавийлик дастлаб Шимолий Бақтрия ҳудудларига ёйилганидан далолат берса, Хитой

ёзма манбалари Ўрта Осиёнинг Парфия, Бактрия, Сўғд вилоятларида ҳам буддавийлик ёйилганлигини тасдиқлайди. Антик давр охирларида кенг тарқалган динлардан яна бири Монийлик динидир. Кўпчилик тадқиқотчиларнинг фикрича, бу диннинг асосчиси ва пайғамбари бўлган Моний милодий 216 йилда Жанубий Бобилда туғилади. Моний эътиқод фаолиятини Ардашер ҳукмронлиги (227-241 йй.) даврида бошлайди. Кейинроқ эса Шопур I даврида Сосонийларнинг марказий шаҳарларидан бири Ктесифон шаҳрида ўз таълимотини тарғиб қилиш ҳуқуқини олади.

Монийлик дини аҳолининг камбағал ва ўрта табақаларини кенг жалб этган “ким бой бўлса, ўша кашшоқ бўлади, садақа сўрайди ва катта ғам-аламни бошидан ўтказади” деган ижтимоий шиорни илгари сурди.

Зўр бериб ташвиқот қилиниши натижасида Монийлик дини ҳали Моний ҳаётлик вақтидаёқ нафақат Эрон, балки, Месопотамия, Кичик Осиё, Рим, Шарққа ва Ўрта Осиё ҳудудларига ёйилди. Монийнинг ўзи шундай таъкидлар эди: “Менинг диним ҳар бир давлатга ва ҳар қандай тилда тушунарли бўлади ва узоқ ўлкаларга ёйилади”.

Юқорида эслатиб ўтганимиздек, антик давр ўлкамиз ҳудудларидан кўплаб ибодатхоналар очиб ўрганилган. Асосан кушон даврига оид бўлган бу ибодатхоналар режавий тузилиши жиҳатдан турлича бўлиб, улардаги топилмалар орасида турли катталиқдаги ҳайкаллар кўпчилиқни ташкил этади. Ушбу ҳайкал ва ҳайкалчалар турли динларнинг турли-туман худолари, маъбудалари ва сиғинишлари билан боғлиқдир. Бу давр Ўрта Осиё халқларининг маданий ҳаётдаги энг катта ютуқларидан бири мил. авв. VI-II асрларда Оромий ёзуви асосида Хоразм, Парфия, Сўғд кейинроқ эса Кушон (Бактрия) ёзувининг ажралиб чиқишидир.

3-мавзу. Ўзбек давлатчилигининг шаклланиши ва дастлабки тараққиёт босқичлари. (IX асрга қадар)

Бронза даврига келиб деҳқончиликдан чорвачилиқнинг ажралиб чиқиши, ихтисослашаган ҳунармандчилик хўжалиқларининг ривожланиши натижасида ишлаб чиқариш ҳажми кўпайиб, меҳнат қуроллари янада такомиллашиб борди. Сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик Ўрта Осиё хўжалигининг асоси ҳисобланиб бу жараён жанубий Туркманистон, Тожикистон ва Ўзбекистоннинг жанубида бронза даврида, Тошкент воҳаси, Фарғона водийси ҳудудларида эса илк темир даврида шаклланиб ривожланди. Ўрта Осиёда илк давлат уюшмалари сунъий суғориш бирмунча қулай бўлган Амударё (юқори, ўрта, қуйи) оқимлари бўйларида, Мурғоб воҳасида, Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларида шаклланиб ривожланади.

Жамият ҳаётида металлнинг кенг ёйилиши, ҳунармандчиликнинг ихтисослашуви, алоҳида хўжалиқ тармоғи сифатида шаклланиб ривожланиши жамиятдаги иқтисодий тараққиёт учун муҳим аҳамиятга эга бўлиб, давлатчилик пайдо бўлиши учун муҳим бўлган қўшимча маҳсулот кўпайишига туртки бўлди. Илк давлатларнинг пайдо бўлишида ўзаро

айирбошлаш, савдо-сотиқ ва маданий алоқаларнинг ҳам аҳамияти ниҳоятда катта бўлган.

Ўлкамиз ҳудудларида дастлабки шаҳар маданиятининг шаклланиши ҳам жамият тараққиётида бўлгани каби узлуксиз тараққиёт йўли билан ривожланган. Бу қонуниятга кўра шаҳарсозлик маданиятининг шаклланиши узоқ ва босқичма-босқич даврларни босиб ўтган. Ўзбекистоннинг турли ҳудудларида тадқиқотчилар қадимги шаҳар харобаларини топиб текширдилар. Кўп сонли археологик топилмаларнинг далолат беришича бу кўҳна шаҳарлар баъзиларининг ёши 2 700-3000 йилдан кам эмас. Уларга Афросиёб, Кўктепа (Самарқанд), Қизилтепа (Сурхон воҳаси), Узунқир, Ерқўрғон (Қашқадарё воҳаси) ва бошқалар киради. Бу кўҳна шаҳарлар тарихи ҳозирги Самарқанд (Афросиёб-Марақанда), Китоб-Шаҳрисабз (Узунқир) ёки Қарши (Ерқўрғон) ҳудудларида давом этди.

Ўлкамиз ҳудудларида қадимги шаҳарсозлик маданиятининг асослари қуйидагилардан иборат:

- аҳолининг ўтроқ деҳқончиликка ўтиши ва кенг воҳалар бўйлаб ёйилиши;
- ҳунардманчилик ишлаб чиқаришининг ривожланиши натижасида иқтисодий ҳамда маданий алоқалар ва савдо-сотиқнинг тараққий этиши;
- табиий-географик ҳамда ҳарбий-стратегик шарт-шароитлар.

Ўлкамиз ҳудудларидаги илк шаҳарлар қишлоқлардан иқтисодий, сиёсий ва маданий мавқеси билан ажралиб турган. Бу шаҳарлар асосан аҳолиси суғорма деҳқончилик билан шуғулланган воҳаларда, қадимги савдо йўллари бўйларида, ҳукмдорлар қароргоҳлари атрофларида пайдо бўлган. Бундай шаҳарлар ўзлари жойлашган воҳаларининг сиёсий, иқтисодий, маданий, диний ва ҳарбий марказлари вазифасини бажарган бўлиши шубҳасиздир.

Илк давлатлар ҳақидаги ёзма манбалар.

Ватанимиз тарихини ўрганишидаги дастлабки ёзма манба сифатида “Авесто” катта аҳамият касб этади. “Авесто”да аҳмонийларгача бўлган географик, ҳудудий номлар, атамалар, ижтимоий-иқтисодий маълумотлар, сиёсий тарих, диний фалсафа ва турли маълумотлар сақланган. Бу манбада тилга олинган жуда кўплаб мамлакатлар - Ўрта Осиё ва Ўрта Шарқ, Афғонистон, Эроннинг шимоли-шарқий ҳудудлари билан боғлиқдир. Яшт қисмлари орийларнинг ерлари ҳақида қуйидагича эълон қилади: “У мамлакатнинг жасур сардорлари кўпдан кўп ҳарбий юришлар қилади, унинг кенг яйловларга эга, сувга сероб тоғларида чорва тинч ўтлов ва емиш билан таъминланган, бу ердаги серсув чуқур кўллар тўлқинланиб туради, кема қатнайдиған кенг дарёларнинг оқими Поурутадаги Иската, Харавайдаги Моуру, Сўғддаги Гава ва Хваризам томонига тошиб интилади”.

Давлатчилик пайдо бўлишининг муҳим белгиларидан бири жамиятнинг ижтимоий табақаларга бўлиниши ҳисобланади. Кўпчилик манбалардан бизга маълумки, Авесто жамияти қуйидаги тўртта табақага бўлинади: 1) қоҳинлар (атраванлар); 2) ҳарбийлар (ратайистралар); 3)

деҳқон-чорвадорлар (вастря-фшуянт); 4) ҳунармандлар (хутлар). Жамиятнинг бундай табақалашуви қадимги, яъни, зардуштийликкача бўлган аъаналарни ўзида акс эттиради. Бу аъаналар айрим ўзгаришлар билан кўп асрлар, Авестодан кейинги даврларда ҳам сақланиб қолади.

Жамиятнинг бошқарув тартиби ҳақида Авестода маълумотлар сақланган. Манбада келтирилишича, орийлар ўлкаси қуйидаги тўртта маъмурий ҳудудий бирликка бўлинади: 1-патриархал оилага тегишли бўлган турар-жойлар (нмана); 2-қишлоқлар (вис); 3- туманлар (занту); 4- вилоят – ўлка (дахю). Ушбу бирликларнинг ҳар бири ўз йўлбошчисига эга бўлган: 1-нманопати (уй бошлиғи); 2-виспати (қишлоқ бошлиғи); 3- зантупати (туман оқсоқоли); 4-дахюпати (вилоят –ўлка йўлбошчиси).

Мил авв. VI асрнинг ўрталарига келиб Эрондаги Аҳмонийлар сулоласи ҳукмдорлари Қадимги Шарқдаги кўпгина мамлакатлар устидан, жумладан, Ўрта Осиёдаги Парфия, Марғиёна, Бактрия, Сўғдиёна, Хоразм, “Саклар ўлкаси” устидан ўз ҳокимиятини ўрнатдилар. Аҳмонийлар даврида битилган миххат манбаларда Ўрта Осиё халқлари ва вилоятлари ҳақида турли маълумотларни учратишимиз мумкин. Бу давр ёзувларида ўлкамиз халқларининг қадимги тарихига оид қуйидаги маълумотлар сақланган: вилоятлар ва халқларнинг номлари, айрим сиёсий жараёнлар, саклар юртига қарши юришлар, иқтисодий тузум ва моддий маданият маълумотлари.

Юнон-рим тарихчиларидан биринчи бўлиб “тарихнинг отаси” Геродот (мил.авв. V аср) Ўрта Осиё халқлари ҳақида маълумотлар беради. Геродот “Тарих” китобида Бактрия, Бактра, бактрияликларни 13 марта, сўғдларни 2 марта, хоразмликларни 3 марта, сакларни 11 марта, массагетларни 19 марта тилга олиб уларнинг моддий маданияти, урф-одатлари, дини ва тарихи ҳақида ҳикоя қилган.

Геродотнинг Ўрта Осиё тўғрисидаги асосий фикрлари форсларнинг сак-массагетларга қарши юришлари, Кир II ва Тўмарис ўртасидаги сиёсий муносабатлар, аҳмонийлар ҳарбий қўшинлари сафида юртимиз халқлари жангчиларининг иштироки, уларнинг яроғ-аслаҳалари, йўлбошчилари, форс-юнон урушларида уларнинг жасорат кўрсатганлиги, халқларнинг аҳмонийлар давлатига бўйсунishi ва солиқ тартиби, сак-массагетларнинг турмуш тарзи ва диний эътиқоди ва бошқа айрим маълумотлардан иборат.

Асли Кичик Осиёдаги Книд шаҳрилик бўлган юнон тарихчиси Ктесий аҳмонийлар подшоси Артаксеркс (мил.авв. 404-359 йй.) саройида табиблик қилган. Ктесий қаламига мансуб “Персика” асарининг катта бир қисми бактрияликлар тарихига бағишланган.

Ктесий Оссурия подшоси Ниннинг Бактрияга қилган юришлари, Бактриянинг пойтахти ва кўп сонли мустаҳкам истеҳком ва шаҳарлар ҳақида маълумотлар бериб жумладан шундай ёзади: “Бактриядаги кўпдан-кўп шаҳарлар орасида Бактра номли машҳур бир шаҳар бўлган. Бу шаҳар мамлакатнинг маркази бўлиб, кўп шаҳарлар ўртасида, баланд ва мустаҳкам мудофаа деворлари билан ўралган, унда подшо қалъаси жойлашган”.

Яна бир юнон муаллифи Ксенофонт “Киропедия” номли асарида Ктесий хабарларига ўхшаш, Бактра шаҳарларининг оссурияликлар

томонидан қамал қилиниши тўғрисида маълумот беради. Шунингдек, Ксенофонт Кир II ва Бактрия урушлари ҳақида ҳам ёзади.

Мил. авв. IV асрнинг иккинчи ярмида македониялик Искандарнинг Шарққа қилган юришлари натижасида Ўрта Осиёдаги қадимги вилоятлар ҳақида кўплаб янги тарихий-географик маълумотлар пайдо бўлди. Кейинги антик давр муаллифлари (Арриан, Курсий Руф, Страбон ва бошқ.) асарларидаги маълумотлар илк антик давр муаллифлариникига нисбатан кенгроқ берилган. Македониялик Искандар юришлари ҳақида ёзган тарихчилар асарларида қадимги Ўзбекистон вилоятлари, шаҳарлар, қалъалар, манзилгоҳлар, ҳимоя деворлари, хўжалик ва маданий ҳаёт ҳақида кенгроқ ва батафсилроқ маълумотлар олиш мумкин.

Дастлабки давлатлар

Бронза даврига келиб аҳолининг ижтимоий ва иқтисодий ҳаётида катта ўзгаришлар содир бўлди. Хусусан, қадимги аҳоли ишлаб чиқаришнинг маълум бир соҳаларига - деҳқончилик, чорвачилик ва хунармандчиликка ихтисослашиб борди. Бу жараён ишлаб чиқарувчи кучларнинг ўсиши ва уларнинг бир ерга тўпланиши учун замин яратди.

Қадимги хўжаликларнинг ихтисослашуви, суғорма деҳқончилиكنинг ривожланиши, металлнинг ҳаётга жадаллик билан кириб келиши ва ёйилиши, хунармандчиликда турли тармоқларнинг ривожланиши, ўзаро айирбошлаш ва савдо-сотиқнинг тараққий этиши натижасида жамият ҳаётида ижтимоий-иқтисодий юксалиш кузатиладики, бу юксалиш илк давлатчилиكنинг асосий пойдевори ҳисобланади. Аҳмонийларгача бўлган даврда баъзи бир воҳалар, асосий ўтроқ аҳоли жойлашуви ўлкалари эди. Уларнинг ҳудудларида қишлоқлар, суғориш иншоотлари, ўзлаштирилган ер майдонлари бор эди. Бир қанча шунга ўхшаш, дарёлар воҳаларида жойлашган ва умумий аҳоли жойлашув ҳудудлари билан боғлиқ бўлган ерлар Бактрия, Сўғдиёна, Хоразм каби тарихий вилоятларни ташкил этган.

“Катта Хоразм” (Авесто тилида Хваризам, қадимги форс тилида Хваразмиш, қадимги юнон тилида Хорасмия) давлатининг ҳудудий жойлашуви ва пайдо бўлган даври масалалари анча мунозарали мавзу. Археологик тадқиқотлар айрим ҳолларда ёзма манбалар маълумотларини тасдиқламайди. Мил. авв. IX-VIII асрлар Хоразм маданияти Амиробод номи билан машҳурдир. Бу маданиятнинг меъморчилик ёдгорликлари асосан чайла ва ярим ертўлалардан иборат бўлиб мустаҳкам турар жойлар учрамайди. Хоразмдаги деҳқончилиكنинг ривожидан дарак берувчи йирик суғориш иншоотлари, мустаҳкам мудофаага эга бўлган турар жойлар (Кўзалиқир, Динғалжа) мил. авв VI-V асрларга оиддир.

Мил. авв. VII асрнинг охири - VI асрда Хоразмда қурилиш ва хунармандчилик анча ривожланган. Тадқиқотлар натижасида бу ҳудудлардан бронза ва темирдан ясалган меҳнат ҳамда ҳарбий қуроллар, сопол урчуқлар, бронза игна, бигизлар, сопол идишлар топилган. Бу

топилмалар кўшни Марғиёна, Бактрия ва Сўғдиёна топилмаларига ўхшаб кетади.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, Ўрта Осиёдаги илк давлат уюшмаларидан бири Қадимги Бактрия давлатидир. Бактрияликларнинг юрти Сурхон водийси, Афғонистоннинг шимоли-шарқи, Тожикистоннинг жанубий ҳудудларида жойлашиб, турли ёзма манбаларда Бахди, Бактриш, Бактриёна, Бактрия, Бахли, Бахлика деб тилга олинган.

Бронза давридаги ижтимоий-иқтисодий ривожланиш (Сополли, Жаркўтон, Олтинтепа ва б.) кейинги даврларда янада жадаллик билан ривожланади. Натижада мил. авв. IX-VIII асрларда Бактрия ҳудудида ҳарбий аҳамиятга эга бўлган сиёсий бирлашмалар ташкил топади. Мил. авв. VIII-VII асрларга келиб Қадимги Бактрия давлати Шарқдаги кучли давлатлардан бирига айланади. Ушбу жараёни археологик ва ёзма манбалар маълумотлари ҳам тўла тасдиқлайди. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, бу давр Бактрия таркибига Марғиёна ва Сўғдиёна ҳам (тарихий-маданий бирлик сифатида) кирган бўлиши мумкин.

Турли манбалардаги Сўғда, Сўғуда, Сўғдиёна номлари билан машҳур бўлган қадимги тарихий-маданий ўлка ҳозирги Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларини ўз ичига олган. Илк темир даври Сўғдиёна ҳудудларида ижтимоий-иқтисодий ва маданий ривожланиш жараёнларини кузатиш мумкин. Бу ривожланиш жараёни мил.авв. IX-V асрларга оид кўп сонли манзилгоҳлар ва кўҳна шаҳар харобаларидаги турли-туман топилмалар ва меъморчилик тузилиш билан изоҳланади.

Илк давлатчиликнинг энг асосий белгиларидан бўлган кўҳна шаҳар харобалари Сўғдиёнадан тўртта (Еркўрғон, Афросиёб, Узунқир, Кўктепа) топиб ўрганилган бўлиб, улар ҳозирча Ўзбекистондаги энг қадимги ривожланган шаҳар маданиятини ўзида акс эттиради.

Ўзбек халқи ва унинг аجدодлари илк давлатчилиги тараққиёти ўтроқ деҳқончилик ҳўжалиги ва қадимги шаҳарлар тарихи билан узвий боғлиқ бўлган. Илк давлатлар ташкил бўлишида, жамият ривожланишининг ички қонуниятларидан ташқари ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг юқори даражаси- хунармандчилик, алмашинув ва савдонинг кучайиб бориши, сиёсий қарама-қаршилиқлар ва ҳарбий тўқнашувлар ҳам таъсир қилган.

Милоддан аввалги VI-IV асрларда Ўрта Осиё

Мил. авв. 555-540-330 йиллар Ўрта Осиёнинг тарихий-маданий вилоятлари улкан Аҳмонийлар давлати таркибига кирар эди. Ўрта Осиё вилоятлари ва унга қўшни бўлган ҳудудларнинг босиб олиниши, ижтимоий-иқтисодий ва маданий тарихи ҳақида кўпчилик олимлар турли йилларда тадқиқот ишлари олиб бордилар. Бу тадқиқотларнинг аксарияти аҳмонийлар Эрони ҳудудлари тарихи билан боғлиқдир. Мавжуд илмий тадқиқотлар аҳмонийлар даври миххат ёзувлари ва айрим юнон-рим тарихчиларининг асарлари ҳамда археологик тадқиқотлар натижаларига асосланади.

Бу давр Бактрия аҳолисининг асосий машғулоти деҳқончилик эди. Қалайимир, Кучуктепа, Қизилча, Бандихон каби кўплаб ёдгорликлардан деҳқончилик билан боғлиқ бўлган меҳнат куроллари-ўроқлар, кетмонлар, ёргучоқ ва деҳқончилик маҳсулотлари қолдиқларининг топилиши деҳқончиликдан далолат бериб, деҳқончилик асосан сунъий суғоришга асосланганлигини кўрсатади.

Бактриянинг пойтахти қадимги Бактра (Ҳозирги Балх) шаҳрида қазилган ишлари олиб борилиб, у ердан топилган кулолчилик буюмлари кўҳна шаҳарнинг энг қадимги қатламлари мил. авв. V асрнинг ўрталарига оид эканлигидан далолат беради.

Мил. авв. VI-IV асрларда Сўғдиёна ҳудудларида кўплаб шаҳар ва қишлоқлар бўлиб, улар форс подшоларига катта-катта солиқлар тўлаб турар эдилар. Археологик тадқиқотлар натижасида Зарафшон ва Қашқадарё воҳаларидан бу даврга оид Узункир, Ерқўрғон, Даратепа, Сангиртепа, Лолазор, Афросиёб, Хўжа Бўстон каби 50 дан зиёд кўҳна шаҳар ва манзилгоҳлар очиб ўрганилган.

Сўғдиёнанинг пойтахти бўлган Афросиёб (Самарқанд)да шаҳар ҳаётининг ривожланиши Сўғдиёна ва бутун Ўрта Осиёдаги сиёсий ва иқтисодий ҳаётнинг юксалиши ҳамда инқирози билан мувофиқ тарзда кечган. Сўғдиёнанинг “иккинчи пойтахти” бўлган Ерқўрғонни (Қашқадарё) тадқиқотчилар юнон-рим тарихчилари томонидан эслатилган Ксениппа вилоятининг марказий шаҳри деб ҳисоблайдилар.

Мил. авв. I минг йилликнинг ўрталарида Хоразм ҳам ривожланиши жараёнини бошдан кечиради. Хоразм тадқиқотлари натижаларига қараганда VI-IV асрларда бу ҳудудда йирик-йирик манзилгоҳлар мавжуд эди. Бу даврда Хоразмда иншоотлар қурилишида хом ғишт, пахса ишлатилган. Манзилгоҳлар ва турар жойлардан топилган топилмаларнинг бой ва қашшоқлиги бу ерда мавжуд бўлган ижтимоий ва мулкӣ тенгсизликдан далолат беради. Шаҳарлар аҳолисининг асосий машғулоти ҳунармандчилик бўлган. Кўплаб топилган сопол, бронза, темир буюмлар фикримиз далилидир. Хоразмда бу даврда маҳаллий ўтроқ аҳолидан ташқари кўчманчи чорвадорлар ҳам яшаган бўлиб, улар ўртасида доимий ҳарбий тўқнашувлар, иқтисодий ва маданий муносабатлар бўлиб турган.

Мил. авв. IV асрнинг ўрталаридан бошлаб эса, Болқон ярим оролидаги шаҳар-давлатлар кучая бошлайди ва Македония подшоси Филлип II бошчилигида мил. авв. 336 йилда аҳмонийлар давлатига қарши кураш бошланди. Аммо, Филлип II нинг ўлдирилиши туфайли бу кураш тўхтаб қолди. Ўша йили тахтга Филлип II нинг ўғли 20 ёшли Искандар (Александр) ўтирди. Бу пайтга келиб, юнон шаҳар-давлатларида Искандарга қарши ҳаракатлар бошланган бўлиб, ёш подшо бу ҳаракатларнинг барчасини шафқатсизлик билан бостирди.

Искандар аҳмонийларга қарши урушга жиддий киришиб Кичик Осиёдан Парменион бошлиқ қўшинларни чақиртирди. Ҳарбий кенгаш тузиб қуруқликда ва сувда ҳаракат қилаётган қўшинлар олдига аниқ вазифалар қўйди. Бир неча ғалабадан сўнг мил. авв. 330-329 йиллар қишида

Македониялик Искандар кўшинлари Ҳиндукуш доволаридан ўтиб Шимолий Бактрия ерларига чиқиб келадилар. Бу пайтдаги Бактрия сатрапи Бесс ўз кўшинлари билан Искандарга қарши чиқди. Аммо, тажрибали юнон-македон кўшинларидан мағлубиятга учради. Искандар Бактриянинг пойтахти Бактра шаҳри, Аорн, Драпсак каби мустаҳкам қалъаларни эгаллади. Мароқандадан сўнг юнон-македон кўшинларининг юриши ниҳоятда оғир кечди. Маҳаллий сўғдий аҳоли душманни ўта норози кайфиятда кутиб олди ҳамда бир тан- бир жон бўлиб унга қарши чиқди. Натижада Бактрия ва Сўғдиёна ҳудудларида ҳам Искандарга қарши кўзғолонлар бошланиб кетади. Асосан Спитамен бошчилик қилган бу кўзғолонлар мил.авв. 329-327 йилларда шафқатсизларча бостирилди.

Юнон-македон босқинчиларига қарши уч йил давомида кураш олиб борар экан, Ўрта Осиё халқлари мислсиз жасорат намуналарини кўрсатдилар. Улар юнонлар ўйлаганидек, “варварлар” ва маданиятдан орқада қолган эмас, балки ўз даврининг юксак ҳарбий санъати ва маданиятига эга эканликларини намойиш этдилар. Искандар кўшинлари бутун Шарқ давлатларини ўзларига бўйсундирганларида Сўғдиёна ва Бактриядаги каби қаттиқ қаршиликка учрамаган эдилар. Бу ҳолни Искандар тарихини ёзган кўпгина қадимги давр тарихчилари ҳам эътироф этадилар.

Ўзбекистон ҳудудларида яшаган маҳаллий аҳоли қадимги даврлардан бошлаб босқинчиларга қарши аёвсиз кураш олиб бориб ўз озодлиги ва мустақиллиги йўлида бир тан-бир жон бўлиб ҳаракат қилганлар. Аммо, кучлар нисбати ва ҳарбий техниканинг тенг эмаслиги кўп ҳолларда босқинчилар устунлигини таъминлаган.

Македониялик Искандар Салавкийлар, Парфия ва Юнон-Бактрия давлатлари турли халқлар, элатлар ва қабилаларнинг зўрлаб бирлаштирилган йиғиндисидан иборат бўлиб, фақат кўрқитиш ва қурол кучи орқали идора қилинар эди. Мил.авв. 323 йилда Македониялик Искандарнинг Бобилда тўсатдан вафот этиши сиёсий вазиятнинг кескин ўзгаришига сабаб бўлди. Юнон диадохлари (ҳукмдорлар, амалдорлар) ўртасида ҳокимият учун шафқатсиз кураш бошланди.

Мил.авв. 312 йилда Искандарнинг энг ишончли саркардаларидан бири Салавка диадохлар билан бўлган курашда устун келиб Бобил, Сузиана, Мидия ва бошқа кўшни вилоятларни босиб олди ва кўп ўтмай Олд Осиё, Эрон ва Ўрта Осиё ҳудудларига ҳам ўз ҳукмронлигини ўрнатди. Салавкийлар ҳокимиятни эгаллаган пайтдаёқ уларнинг Ўрта Осиёдаги аҳволи таҳликали эди. Айнан шу сабабли Ўрта Осиё вилоятлари ерларидан маҳрум бўлишдан кўрқиб кетган Салавка I ўз вориси Антиох I бошчилигидаги Шарқий ноиблик (сатрап)ларни таъсис этди.

Ўзининг узок йиллик ҳукмронлиги даврида (мил. авв. 293-261 йй.) Антиох Ғарбга қилган кўпгина юришлари билан шуҳрат қозонди. У ўз давлатининг шарқига, шумладан Ўрта Осиё ерларига кам эътибор қаратди. Бу пайтда унинг вилоятларида иқтисодий ўзгариш юз беради. Анча тинч ҳаёт бошланиб қишлоқ хўжалиги, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ анчагина ривожланади. Салавкийлар давлати марказидан четда бўлишига қарамасдан,

Ўрта Осиё улар давлатининг энг муҳим қисми эди. Ўрта Осиё ҳарбий-стратегик ва иқтисодий аҳамиятга эга бўлиб, салавкийлар бу ҳудуд бўйлаб ўтган савдо йўллари бўйида шаҳарлар ва қишлоқлар курдириб уларда хунармандчилик, ўзаро алмашинув ва савдо-сотикни ривожлантирганлари бежиз эмас.

Тарихий манбаларда салавкийлар сатрап-стратеглари юнонча номда тилга олинади. (Стратоник, Александр, Гиеракс ва б.). Демак, салавкийлар ҳукмдорлари асосан юнонлардан ва айрим ҳолларда эллинлашган маҳаллий аҳолидан тайинланган. Тадқиқотчиларнинг фикрича, Ўрта Осиёда юнон ҳокимлари ва улар атрофида тўпланган юнон-зодагонлар билан бирга маҳаллий зодагонлар ҳам ҳокимлик қилар эдилар. Салавкийлар ҳокимияти, Ўрта Осиёдаги ҳарбий манзилгоҳларда (катойкияларда) жойлашган ҳарбий кучларга таянган эди. Аҳолига жабр-зулм қилишда маҳаллий ҳукмрон гуруҳ вакиллари ҳам иштирок этардилар.

Мил. авв. III асрнинг 60-50-йилларига келиб Кичик Осиё ва Болқон ярим оролида салавкий ҳукмдорлари ўртасида ҳокимият учун курашлар авж олди. Натижада салавкийлар давлатининг шарқий сатраплари сиёсий ҳаётида ўзгаришлар содир бўлди. Мил. авв. 250 йилга келиб дастлаб Парфия, кейин эса Юнон-Бактрия давлатлари салавкийлар давлатидан ажралиб чиқиб ўзларини мустақил деб эълон қилдилар.

Юнон-Бактрия давлатининг гуллаб-яшнаган даври мил. авв. III асрнинг иккинчи ярми ва мил. авв. II асрнинг биринчи ярмига тўғри келади. Жанубий ҳудудлардан бу даврга оид Жондавлаттепа, Далварзин (пастки катламлар), Ойхоним, Қорабоғтепа, Кампиртепа каби ёдгорликлардан ҳокимлар саройлари, ибодатхоналар, турар-жойлар, меҳнат ва жанговар куроллар, турли хунармандчилик буюмлари ҳамда кўплаб танга пулларнинг топилиши бу ҳудудлардаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётдаги ривожланиш жараёнларидан далолат беради.

Юнон-Бактрия давлати марказлашган давлат бўлиб, ҳокимиятни подшо бошқарар эди. Давлат бир неча вилоятларга бўлинган бўлиб бу вилоят ҳокимлари подшога бўйсунар эдилар. Баъзи тадқиқотчилар Сўғд ва Фарғона ҳам Юнон-Бактрия таркибига кирган десалар, айримлари бу давлатнинг чегаралари Амударёдан нарига ўтмаган дейдилар. Сўнгги йилларда олиб борилган қазишмалар натижасида топилган жуда кўплаб археологик топилмалар Амударёнинг ўнг ва сўл қирғоғи аҳолисининг мил.авв. III-II асрлардаги ўзаро алоқалардан дарак берибгина қолмай, бу ерларни Юнон-Бактрия давлати таркибига кирганлигидан далолат беради.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда мил. авв. 250-140-130 йиллар давомида Юнон-Бактрия давлати мустақил давлат сифатида мавжуд бўлиб, бу даврда Диодот, Евтидем, Евкратид, Гелиокл каби подшолар ҳокимиятни бошқарганлар. Мил. авв. II асрнинг иккинчи ярмига келиб кўчманчилар зарбалари остида Юнон-Бактрия давлати инқирозга учради.

Қанғ, Довон ва Кушон давлатлари.

Тадқиқотчиларнинг фикрига қараганда, Салавкийлар сулоласи билан доимий равишда олиб борилган курашлар натижасида мил.авв. III асрнинг бошларида Қанғ давлати пайдо бўлди. Кейинчалик, Юнон-Бақтрия давлати ҳамда кўчманчи қабилалар билан курашлар натижасида Қанғ давлати янада мустақамланди ва айрим манбаларда Ўрта Осиёдаги йирик давлатлардан бири сифатида эслатилади. Бу давлатнинг асосий негизини Сирдарёнинг ўрта оқимида яшовчи қанғлар ташкил этганлар. Мил. авв. II асрнинг бошларига келиб Қанғ давлатининг ерлари бирмунча кенгайиб шарқда Фарғона водийси (Довон), шимоли-шарқда усун, юечжи қабилалари билан шимоли-ғарбда Сарису дарёси, ғарбда, Сирдарёгача борган. Бу катта ҳудуд Тошкент воҳасини, Талас водийсини ва қисман Чу водийсининг қуйи оқимидаги ерларни ўз ичига олиб Қанғ давлатининг асосий ерлари ҳисобланган, Мил.авв. II-I асрларда қанғликлар Амударё ва Сирдарё оралиғидаги ерларни ва Хоразмни ўзларига бўйсундирадилар.

Қадимги манбаларда Қанғ давлат ҳокимияти қай тарзда идора қилинганлиги ҳақида аниқ маълумотлар берилмаган. Катта Хан сулоласи тарихида (мил.авв. 202-мил. 25 йй.) фақат бир марта Қанғуй (Қанғ) подшоси ўз оқсоқоллари билан маслаҳатлашиб иш тутганлиги эслатиб ўтилади. Тадқиқотлар натижаларидан хулоса чиқарадиган бўлсак, Қанғ давлати кенгашида қабила бошлиқлари, ҳарбий саркардалар фаол иштирок этганлар. Подшо саройи қошидаги кенгашда давлатнинг ички ҳамда ташқи сиёсати ва бошқа барча муҳим масалалар маслаҳат билан ҳал қилинган.

Манбаларда Қанғ подшоларининг иккита: ёзги ва қишги қароргоҳлари эслатилади. Улар ёзни Ўтрорда (ҳозирги Қозоғистондаги Арис ва Туркистон оралиғида) қишни эса Қанқа (Қанха, ҳозирги Тошкент вилояти Оққўрғон туманида) ўтказганлар. Археологик тадқиқотлар натижаларига қараганда Ўтрор, Октепа, Қоровултепа, Қовунчи, Чоштепа, Мингўрик харобалари ўрнида қанғларнинг қўрғонлари ва кўҳна шаҳарлари бўлган. Шаҳар ва қишлоқларда яшовчи ўтроқ халқлар кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳолига нисбатан юқори турганлар. Тошкент воҳасида яшовчилар асосан деҳқончилик ва боғдорчилик билан шуғулланганлар. Улар арпа, буғдой, тарик, нўхат, шоли ва бошқа донли экинлар етиштирганлар. Мевали дарахтзор ва узумзорлари кўп бўлган. Сирдарёнинг ўрта оқимида яшовчи қанғлар асосан, деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланганлар.

Мил.авв. II-I асрларга оид Хитой манбалари деҳқончилик ва чорвачилик, айниқса йилқичилик кенг ривожланган Довон (Да-юн, Фарғона) давлати ҳақида маълумотлар беради. Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, Довон давлати маълум сиёсий уюшмани ташкил этган бўлиб, давлатни бошқарувчи ҳукмдор манбаларда “ван” (подшо) унвони билан иш юритгани таъкидланади. Давлат ҳукмдори мамлакатнинг сиёсий ва диний ҳаётида катта аҳамиятга эга бўлган оқсоқоллар кенгашига таяниб иш кўрган. Оқсоқоллар уруш ва сулҳ тузиш масалаларини ҳал

этишда иштирок этганлар, баъзан улар ҳукмдорнинг тақдирини ҳал этганлар.

Манбалар Довон давлатининг пойтахтлари - бош шаҳар Эрши ва иккинчи шаҳар Ючен (давлатнинг шаркида) ҳақида маълумотлар беради. Тадқиқотчилар бош шаҳарни Марҳамат (Андижон вил.) ва иккинчи шаҳарни Шурабашот (Ўзганд воҳаси Қирғ.) ўрнида бўлган деб ҳисоблайдилар. Фарғона воҳаси ҳудудларида кўчиб юрган чорвадор ва кўчманчи қабилалар Довон тарихида муҳим аҳамиятга эга бўлганлар. Бу қабилалар учун Фарғона маданий ва ҳунармандчилик маркази ҳисобланган.

Мил.авв. II асрдан бошлаб Қашғардан Довонга шимолий йўлдан қарвон йўли ҳаракати бошланади. Бу йўлдан ипак ва бошқа маҳсулотларнинг халқаро транзит савдоси амалга оша бошлайди. Бу пайтга келиб Довон аҳолиси кўпая бошлайди ва кўплаб мустаҳкамланган аҳоли манзилгоҳлари пайдо бўлади. Савдо йўлида Довон муҳим аҳамиятга эга бўла боради. Тадқиқотчиларнинг фикрича, Ясса ва Қорадарё воҳаларида кўпгина қалъалар савдо йўлини кўриқлаш мақсадида барпо этилади.

Ҳунармандчиликнинг ривожланиши ва қадимги йўлларнинг мавжудлиги туфайли Фарғона водийсида Шарқий Туркистон билан олиб борилган ташқи савдо билан бир қаторда, атрофдаги тоғ водийларида яшовчи чорвадорлар билан ҳам ўзаро алмашинув ривожланади. Антик давр Фарғона ёдгорликларининг айримларида Хитой тангалари (у-ши) учраса ҳам маҳаллий тангалар учрамайди. Бу ҳол натурал хўжалик (маҳсулот айирбошлаш) устунлигидан далолат беради.

Қадимги Хитой манбалари Бактрияни юечжи қабилалари босиб олганлиги ҳақида маълумот беради. Мил. авв. II асрнинг иккинчи чорагида (тадқиқотчилар бу санани мил. авв. 172-161 йиллар оралиғида деб белгилайдилар) юечжилар хуннлардан мағлубиятга учраганидан сўнг Ўрта Осиёнинг шимолий ҳудудларида кўчиб юрадилар. Бу қабилалар Хитой манбаларида “Да-юечжи” - ”Буюк” ёки “Катта Юечжи” деб эслатилади. Чжан Сзын маълумотларига кўра, юечжилар хунн қабилаларидан мағлубиятга учрагач Ўрта Осиёнинг жанубига томон ҳаракат қилиб, Дахя (Бактрия)ни босиб оладилар ва Гуйшуй (Амударё)нинг шимолий томонида жойлашадилар. Тўнғич Хан уйи тарихида ҳам юечжилар Гуйшуй дарёсининг шимолий томонида ўз пойтахтларига асос солганликлари таъкидланади.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига қараганда, юечжилар мил. авв. 140-130 йиллар оралиғида Бактрияга бостириб кирганлар. Орадан кўп ўтмай Бактрияда Катта юечжи давлати ташкил топади. Кичик Хан уйи тарихи маълумотларига кўра, Катта юечжи ҳукмдорлари кўл остида бешта ҳокимлик (Хи-хеу) бор бўлиб, улар Хюми, Шаунми, Гуйшуан, Хисе ва Думилардан иборат эди. Хитой манбаларидан хулоса чиқарган кўпчилик тадқиқотчилар Бактрия тарихидаги бутун юечжи даврини учта босқичга бўладилар.

1. Мил. авв. 139-125 йиллар-Катта юечжи Дахя вилоятини босиб олади, аммо уларнинг асосий мулклари Амударёдан шимол томонда эди.

2. Мил. авв. 25 йилга қадар-Катта юечжи давлатининг шаклланиши ва кейинги ривожланиши. Давлатнинг пойтахти Амударёдан шимол томонда бўлиб, жанубий чегараси Гибин атрофларида (Кашмир ёки Қандаҳор) эди. Юечжилар бўйсундирган ҳудудлар Хисе, Шаунми, Гуйшуан, Хюми, Думи мулкларидан иборат бўлиб улар хи-хоу (ябғу) томонидан бошқарилган.

3. Мил.авв. 125 йилгача Катта юечжи давлатининг инқироzi ва юқорида эслатилган мулкларнинг мустақил бўлиши. Кушон (Гуйшуан) ябғуси Киоцзюкю (Кужула Кадфиз) қолган тўртта мулкни бирлаштириб Кушон давлатига асос солди.

Мил. авв. I асрнинг охири-мил. I асрнинг бошларига келиб гуйшуан ҳокими Киоцзюкю барча мулкларни бирлаштириб, Қобулистон ва Қандарҳорни забт этади. Натижада бу даврга келиб Кушон давлати ўз аҳамиятига кўра антик давр Хитойдаги Хан давлати, Парфия подшолиги, Рим салтанати билан рақобатлаша оладиган қадимги дунёнинг энг қудратли ва забардаст давлатларидан бири сифатида ташкил топди. Хитой манбаларидаги “Гуйшуан ҳокими Киоцзюкю”, илк кушон даврига оид топилма тангаларда акс эттирилган “Кушон подшоси Кужула Кадфиз”га айнан мос тушади.

Кушон подшолари ичида энг машҳури Канишка ҳисобланади. Унинг ҳокимлик даврида Кушонлар салтанати гуллаб-яшнашининг юқори чўққисига кўтарилади. Канишка даврида Панжоб, Кашмир вилоятлари мамлакатга кўшиб олинади. Айрим тадқиқотчиларнинг фикрича, давлатнинг пойтахти Далварзиндан (Сурхондарё), Пешовар (Афғонистон) атрофларига кўчирилади. Бу даврда (мил. II аср) мамлакатнинг ҳудуди Шимолий Ҳиндистон, Афғонистон, Ўрта Осиёнинг жануби, Шарқий Туркистондан иборат эди. Сюан Сзяннинг ёзишича, “Канишка подшолик қилган даврда унинг шон-шухрати кўшни мамлакатларга ёйилди. Мамлакатнинг ҳарбий қудрати кўпчилик томонидан тан олинди. Хитойнинг ғарб томонидагилар ҳам Канишканинг ҳокимиятини тан олиб, унга ўз гаровга қўйган одамларини юборар эдилар”.

Кушон даврига оид кўплаб очилган кўҳна шаҳарлар бу пайтда шаҳарсозлик маданияти айниқса гуллаб-яшнаганлигидан далолат беради. Айртом, Афросиёб, Далварзинтепа, Термиз, Зартепа, Кампиртепа каби кўҳна шаҳарлар шулар жумласидандир.

Кушон подшолиги руҳонийлар қўлидаги давлат бўлиб, бу давлатда подшо ҳокимиятни бошқариш билан бирга бош қохин ҳам ҳисобланган. Подшолик сатрапияларга бўлинган бўлиб, уларнинг бошлиқлари маълум маънода ўзларини мустақил деб ҳисоблаганлар. Кушон подшолиги кулдорлик давлати ҳисоблансада, давлатда қишлоқ жамоаларининг аҳамияти ниҳоятда катта бўлган. Тадқиқотлар натижасида кушонлар даврида ҳунармандчиликнинг турли соҳалари, ички ва халқаро алоқалар, маданий ҳаёт гуркираб ривожланганлиги аниқланган. Пул муомаласида асосан олтин ва мис тангалардан фойдаланилган. Қишлоқ хўжалигида деҳқончилик сунъий суғоришга асосланган бўлиб, қишлоқ хўжалик экинларининг жуда кўп турлари етиштирилган.

Сўнгги 20-25 йил ичида Республикамиз ҳудудларида олиб борилган археологик, антропологик ва этнографик тадқиқотлар натижаларини умумлаштирган антрополог олим Т.Қ.Хўжайов ҳар бир халқнинг этногенезини ўрганишда қуйидаги тамойилларга асосий эътибор беришни таклиф этади:

1) бирор халқнинг келиб чиқиши тарихи кўп қирралик жараён бўлиб, у ўз ичига шу халқнинг маданияти ва ижтимоий тузилмаси, унинг биологик хусусиятлари, ўзининг жамиятда тутган ўрнини тушуниш, тили ва ўзлигини танишни қамраб олади;

2) этногенез масаласига бир томонлама қараб, уни соддалаштириш билан чегараланиб қолмасдан, шу халқнинг келиб чиқиш тарихида маълум аҳамият касб этган барча таркибий қисмлар ҳам эътиборга олиниши шарт;

3) этногенез мураккаб ва узоқ давом этган жараён. Бинобарин, бу жараённи босқичма-босқич тиклаш мақсадга мувофиқдир.

Шунингдек, А.А. Асқаров ўзбек халқи этногенезига бағишланган сўнгги йиллардаги (2007 й.) ишларидан бирида ҳар бир халқ этногенези ва этник тарихини ўрганишда қуйидаги назарий ва илмий методологик тамойилларга амал қилиш талаб этилишини таъкидлайди:

- биринчидан, этногенез ва этник тарихни ўрганишда тадқиқотчи биринчи навбатда ўргананётган халқ этногенезиси қачондан бошланганлигини аниқлаб олмоғи керак. Чунки, этнос фақат кишилиқ жамияти тараққиётининг маълум бир босқичида пайдо бўлади. Этногенезнинг бошланғич нуқтаси эса этноснинг қадим замонларда яшаган «аждодларига» бориб тақалади. Бу жараён мил.авв. II минг йиллик охирларида юз берди.
- Иккинчидан, этнос бу биологик ҳосила эмас, балки ижтимоий ҳодисадир. У кишилиқ тараққиёти маълум бир босқичининг ҳосиласидир. Этнос ўзининг шаклланиш жараёнида бир хил сабабларга кўра унинг таркибига янгидан-янги этник қатламлар қўшилиб боради.
- Учунчидан, ҳар бир халқнинг этник тарихини ўрганиш этник бирликнинг шаклланиш жараёнини илк босқичидан бошлашни тақозо этади. Чунки этник бирликнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва унинг этносга айланиши жуда қадим-қадимги замонлардан бошланиб ҳозирги кунгача давом этаётган бутун бир тарихий жараёндир.
- Тўртинчидан, ҳар бир халқнинг этник тарихи билан шуғулланганда нафақат этник бирликнинг бошланғич жараёнини, балки унинг кейинги даврларини, унга хос муҳим этник белги ва аломатларни аниқлаб, ўрганиб бориш талаб этилади.
- Бешинчидан, этногенетик жараённи ўрганишда масалага ҳар томонлама ёндошиш, яъни этногенезга алоқадор фан ютуқларидан фойдаланиш муаммо ечимига обектив илмийлик бағишлайди. Этногенез муаммоларини ҳал этишда фойдаланилаётган бирламчи

манбаларнинг нисбати ва хусусиятини билиш муҳимдир. Бу манбалар антропология, археология, этнография, ёзма ёдгорликлар, тилшунослик, эпиграфика ва бошқалардир.

Юқоридаги тамойилларга тўла риоя қилинган ҳолдагина айрим халқ этногенезига оид муаммоларни илмий нуқтаи назардан мукаммал ва ҳар томонлама очиқ бериш имконияти пайдо бўлади. Аммо, Ўрта Осиёда, хусусан Ўзбекистон ҳудудларида қадимги даврлардан содир бўлиб келаётган этник жараёнларни ҳар томонлама ёритишдан аввал айрим фанлар соҳасида қўлга киритилган ютуқларни охирига етказиш билан ундан бошқа соҳа мутахассислари ҳам фойдаланиши мумкин бўлган даражасига чиқариш мақсадга мувофиқдир.

Этногенез жараёни турли халқларнинг аجدодлари тарихидан бошланади. Ўзбек халқи аجدодларининг тарихи жуда катта тарихий даврни ўз ичига олади. Узоқ тарихий тараққиёт йўлида аجدодларимиз мураккаб этногенез жараёнларини бошдан кечирганлар. Бу жараёнлар антропологик қиёфалар, қабилалар, халқлар ва элатларнинг аралашиб кетиши, маданий анъаналарнинг қўшилиб янги асосда ривожланиши билан узвий боғлиқ бўлган.

Ўлкамиз ҳудудларидаги қадимги маҳаллий аҳоли ва ўзбек халқининг шаклланиш босқичлари

Ўрта Осиё ижтимоий-сиёсий ҳаётида туркий этник гуруҳлар жуда катта аҳамиятга эга бўлганлиги ва бу қатламнинг илдизлари жуда қадимий эканлиги археологик маълумотлар асосида исботланмоқда. Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, бронза даврига келиб Ўрта Осиёнинг жанубий вилоятларида баланд бўйли, юзи тор ирқнинг вакиллари тарқалган. Шимолий дашт ва чўл ҳудудларида эса, жануб аҳолисидан фарқ қилувчи боши думалоқ, юзи жуда кенг ва чўзиқ бўлмаган қабилалар яшаганлар. Фанда жанубий қиёфали одамлар Ўрта Ер денгизи ирқининг вакиллари деб аталади. Улар Олд Осиё, Месопотамия, Эрон, Афғонистон, Ўрта Осиё, Ҳиндистон каби катта географик ҳудудга ёйилганлар. Шимолий қиёфали одамлар Жанубий Сибир ҳудудидан то Қозоғистон, Ўрта Осиёнинг шимоли-шарқий қисмида Урал, Волга бўйи ерларигача тарқалган.

Ўлкамиздаги қадимги аҳоли тош ва бронза даврида қандай ном билан аталганликлари бизга номаълум. Ўрта Осиё аҳолиси ҳақидаги маълумотлар дастлабки марта Шарқ ва юнон-рим манбаларида тилга олинади. Юнон тарихчилари маълумотларига қараганда, Евросиёнинг катта ҳудудларида яшовчи қабилалар умумий “скифлар” номи билан аталади. Геродот, “бу халқ қадимийликда мисрликлардан қолишмайди”, деб юқори баҳо берган эди. Плиний эса, Ўрта Осиё ҳудудларида 20 га яқин қабилалар борлиги хусусида эслатиб ўтади. Ёзма манбаларда скифларнинг иккита йирик қабиласи: саклар ва массагетлар хусусида кўпроқ эслатилади. Аҳмонийлар миххат ёзувларида саклар учта қисмга (хаумаварка, тиграхауда, тийай-тарадарайя) бўлиб кўрсатилади. Массагетлар хусусида ҳам турли фикрлар

мавжуд бўлиб, улар маҳаллий чорвадор-ҳарбий қабилалар бўлганлиги таъкидланади. Аммо, ёзма манбалар бу халқлар ва қабилаларнинг қайси ирққа мансублиги ҳақида маълумот бермайди.

Айрим олимлар томонидан билдирилган Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон қадимги даврлардаги монголоид ирқи шаклланган ҳудудга киради, деган илмий ёндашув нотўғри ва асоссиз эканлиги сўнгги йиллардаги антропологик маълумотлар натижасида аниқланди. Т. Хўжайовнинг фикрича, ўзбек халқининг келиб чиқиш тархини ўрганишни қанча эрта давлардан бошласак, унинг таркибида ҳозирги кунларгача сақланиб келинаётган ирқий ва этник унсурларнинг маҳаллий халқ таркибига кирган даври ва унинг нисбий миқдори тўғрисида шунчалик кенг фикр юрита оламиз.

Ўзбек халқига хос Ўрта Осиё икки дарё оралиғи ирқининг шаклланиш даври, макони ва тарихи масалаларида фанда яқингача ягона фикр йўқ эди. Бир гуруҳ олимлар бу ирқ бундан 6-8 минг йил илгари, иккинчи бир гуруҳ тадқиқотчилар бундан 3 минг йил илгари шаклланган деса, учунчи гуруҳ олимлари эса, XVI асрда шаклланди, деб ҳисоблар эдилар. Кейинги йиллардаги бой археологик топилмалар натижасида тадқиқотчилар Ўрта Осиё иккидарё оралиғи ирқининг шаклланиши бундан 2200-2300 йил илгари бошланганлигини асослаб бердилар.

Кўпгина илмий адабиётларда ўзбек халқининг шаклланишида саккизта муҳим давр санаб ўтилади. Булар қаторида Аҳмонийлар, Македониялик Искандар, Араб халифалиги, Мўғуллар истилоси тилга олинади. Ҳақиқатан, бу забт этишлар Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон халқлари маданиятига, тилига, турмуш тарзига албатта ўз таъсирини ўтказган. Аммо, бу юришларнинг маҳаллий халқларни ирқий ва этник тарихига бўлган таъсири кам эканлигини таъкидлаш жоиз. Антропологик нуқтаи назардан улар маҳаллий халқ “қонини” ёки генетикасини тубдан ўзгартира олмадилар. Улар сон жиҳатдан кўпчиликни ташкил этган маҳаллий аҳоли таркибига сингиб кетганлар. Т.Хўжайовнинг махсус антропологик тадқиқотларига қараганда, барча тарихий давларда маҳаллий халқ келгинди аҳолидан ҳамиша устун бўлган.

Илк темир давридан бошлаб (мил. авв. IX-VII асрлар) ўлкамизнинг қадимги деҳқончилик воҳаларида яшовчи ўтроқ аҳоли ўзлари яшаб турган ҳудуд номлари билан атала бошлаганлар. Булар, Сўғдиёнадаги-сўғдийлар, қадимги Хоразмдаги-хоразмийлар, қадимги Бактриядаги-бахтарлар, қадимги Чочдаги-чочликлар, Фарғонадаги-парканаликлардир. Бу тарихий номларнинг айримларини илк ёзма манбаларда, хусусан зардуштийлик динининг муқаддас китоби “Авесто”да, Аҳмонийлар миҳхатларида, юнон-рим муаллифлари асарларида учратиш мумкин.

Антропологик изланишлар натижаларига таяниб ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихида муҳим аҳамият касб этган уч тарихий даврга алоҳида тўхталиб тўхталиб ўтиш зарур. Биринчидан, мил. авв. III-II асрларда Ўрта Осиё дашт минтақаларида ҳозирги ўзбек халқига хос антропологик қиёфа шакллана бошлаган. Бу эса фанда яқингача кенг

тарқалган фикрлар, яъни ўзбекларга хос Ўрта Осиё икки дарё оралиғи ирқи, аввало Волга дарёси бўйларида ва Уралда сармат қабилалари таркибида шаклланиб тарқалди, деган ҳамда бу ирқ Байкал кўли атрофида ва Мўғулистон чўлларида шаклланиб тайёр ҳолда маҳаллий аҳолига ўз ирқини тарқатди, деган фикрлардан воз кечишни тақозо этади.

Сўнгги йилларда олиб борилган тадқиқотлар натижасида ўзбекларга хос антропологик қиёфа, даставвал, Сирдарёнинг ўрта ҳавзаси туманларида, яъни Тошкент воҳаси, Фарғона водийси, қисман Хоразм ва Жанубий Қозоғистоннинг Чимкент вилоятларида, Еттисув минтақасида мил. авв. I минг йиллик охирида шакллана бошлаганлиги аниқланди.

Ўзбек халқи шаклланишидаги иккинчи муҳим давр бу IX-XII асрлар ҳисобланади. Бу даврда Ўрта Осиёда, жумладан Ўзбекистонда ҳозирги ўзбекларга хос қиёфа, маҳаллий аҳолининг асосий қисмини ташкил этади. Антрополог Т. Хўжайов тадқиқотларига қараганда IX асрга келиб аҳолининг антропологик қиёфасида кескин ўзгаришлар юз берганлиги кузатилади. Бу ўзгаришларни археологик тадқиқотлар натижалари ҳам тасдиқлайди. Жумладан, мархумларни астодонларда кўмиш маросимлари, аҳоли орасида кенг тарқалган бош шаклини сунъий ўзгартириш одатлари йўқолади. Антропологик тадқиқотлар натижалардан хулоса чиқарадиган бўлсак ўзбекларнинг элат сифатида шаклланиш даври IX-X асрларга оид дейишга жиддий асослар бор.

Ўзбек халқининг шаклланишида учинчи муҳим давр XV аср охири ва XVI аср ҳисобланади. Бу даврда Дашти Қипчоқ ўзбеклари Ўрта Осиёга кириб келади ва улар маҳаллий аҳолига ўз номини беради.

Шундай қилиб, ўзбек халқини этник шаклланиши узоқ давом этган мураккаб жараёндир. Ўзбек халқининг асосини ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида бир неча минг йиллар давомида яшаб келган маҳаллий сўғдийлар, бахтарлар, хоразмийлар, саклар, массагетлар, қанғлилар ва доволликлар ташкил қилган. Турли даврларда турли мақсадларда кириб келган қабилалар, элатлар ва халқлар давр ўтиши билан маҳаллий аҳолига ўз таъсирини қисман ўтказган. Бу ўринда шуни алоҳида қайд этиш лозимки, ўзбек халқи шаклланиш жараёнининг барча босқичларида маҳаллий аҳоли ташқаридан келган аҳолига нисбатан доимо устунлик қилган. Келгинди аҳоли маҳаллий аҳолига ўз тилини ва динини берганлигини ҳам инкор этиб бўлмайди. Лекин антропологик нуқтаи назардан маҳаллий аҳолининг этник қиёфасини ва ташқи кўринишини тубдан ўзгартира олмади. Мисол учун, кейинги икки минг йил давомида Ўрта Осиёда, жумладан, Ўзбекистонда маҳаллий аҳолининг тили уч марта ўзгарди-шарқий эрон тиллари ўрнига ғарбий эрон тиллари (форс тили) ва милоднинг бошларидан туркий тиллар кенг тарқала бошлади. Аммо, маҳаллий халқнинг “қони”, яъни, генетикаси айтарли ўзгармади ва қадимий халқларимизга хос антропологик хусусиятлар шу кунларга қадар сақланиб келмоқда. Ўзбек халқининг келиб чиқиш асосини қадимги даврлардан бошлаб ўлкамиз ҳудудларида яшаб келган маҳаллий халқлар ташкил этган. Икки ярим минг йил давомида

махаллий аҳолига келиб қўшилган туркий тилли элат ва халқлар ўзбек халқи шаклланишида асосий таркибий қисм сифатида қатнашган.

Ўрта асрлардаги этник-маданий жараёнлар. “Ўзбек” атамаси

Ўрта Осиё халқларининг этник шаклланишида бу ҳудудга кўчиб келган турли элат ва қабилалар ҳам маълум маънода иштирок этганлар. Юечжилар, хионийлар, кидарийлар, эфталийлар шулар жумласидандир. Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типи Сирдарёнинг ўрта ҳавзасида аниқ антропологик тип бўлиб шаклланган даврда бу ҳудудларда ”Қовунчи маданияти” шаклланади. Сўнгги археологик тадқиқотлар натижаларига кўра милодий II-III асрлардан бошлаб Фарғона водийси, Самарқанд ҳудудлари, IV-V асрда эса Бухоро воҳаси, Қашқадарё ва Сурхон воҳаларида Қовунчи маданиятининг таъсири сезилади.

IV асрнинг охирларидан бошлаб Ўрта Осиёда йирик туркий этнослар хионийлар ва эфталийларнинг ўтроқлашув жараёнлари кучаяди. V-VI асрларга келиб эфталийлар ва хионийларнинг асосий қисми турғун ҳаётга ўтадилар. Бу қабилалар ўтроқ ҳаёт кечириб анъанавий чорвачилик билан бир вақтда деҳқончилик билан шуғулланганликлари ҳақида ёзма ва археологик манбалар маълумотлар беради.

VI асрнинг ўрталаридан бошлаб Ўрта Осиёда эфталийлар ва Туркий хоқонлик ўртасида кураш бошланади. Тарихий манбалардан бизга маълумки, VI асрнинг ўрталарида Олтойда, Жанубий Сибир, Еттисув, Шарқий Туркистондаги бир неча қабилалар бирлашуви натижасида йирик Туркий хоқонлик ташкил топади. Қисқа вақт ичида хоқонлик кучайиб Ўрта Осиёнинг катта қисмини босиб олади. Туркий хоқонлик даврида (VI-VIII асрлар) Тошкент воҳаси, Зарафшон, Қашқардарё воҳалари, Сурхондарё ва Фарғона водийлари Хоразм ҳудудларига туркийзабон гуруҳларнинг кириб келиши янада кучайди ва уларнинг кўпчилиги бу ҳудудларда турғунлашиб қолди.

VIII аср бошларида араблар Мовароуннаҳр ва Хоразм ҳудудларига бостириб кирган вақтларда бу ҳудудларда ўтроқ ва ярим ўтроқ туркийзабон аҳоли, сўғдийлар, тохарлар, чочликлар ва Хоразмнинг туб ерли аҳолиси босқинчиларга қарши тинимсиз кураш олиб борган бўлишларига қарамай сиёсий парокандалик туфайли улар зулми остига тушиб қоладилар.

Маълумки, VIII асрнинг 2-ярмидан туркий қарлук қабилалари кучая бошлайдилар. IX асрнинг ўрталарига келиб Еттисув, Чимкент вилояти, Тошкент воҳаси, Фарғонанинг шимолий қисмларини ўз ичига олган Қарлук давлати ташкил топади. Кўпчилик тадқиқотчиларнинг эътирофи этилишларича, ўзбек элатининг шаклланишида Қарлук давлатининг аҳамияти катта бўлади. X аср ўрталаридан бошлаб бу давлат тарихий манбаларда Қорахонийлар давлати номи билан тилга олинади.

Сомонийлар ва Қорахонийлар (IX аср ўрталаридан-1213 йилгача)дан кейин ҳукумронлик қилган кейинги сулолалар, Ғазнавийлар (997-1187), Салжуқийлар (1040-1147), Хоразмшоҳ-ануштегенийлар (1097-1231)нинг

барчаси туркий қавмга тегишли бўлиб, ўз вақтида нафақат Ўрта Осиё, балки Ўрта Шарқда ҳам ҳукмронлик мавқеига эга бўлганлар. Муғуллар истилоси гарчи аҳоли бошига ниҳоятда оғир кулфатлар ва йўқотишлар олиб келган бўлсада, тадқиқотчилар фикрича, ўзбек халқи этногенези ва ирқига деярли таъсири бўлмади.

“Ўзбек” этнонимнинг келиб чиқиши ҳақида қисқача фикр юритадиган бўлсак, бу этнонимнинг келиб чиқишини айрим гуруҳ тадқиқотчилар Олтин Ўрда хони Ўзбекхоннинг (1312-1341) номи билан боғлайдилар. Бошқа бир гуруҳ тадқиқотчилар эса бу фикрни инкор этадилар ва “ўзбек” номи Ўзбекхонгача Оқ Ўрда минтақасида, унинг Ғарбий Сибир ва Қозоғистон қисмида яшаган туркий қабилаларига мансуб (хон номи қабилалар номидан олинган бўлиши мумкин) деган фикрни илгари сурадилар. Айрим тадқиқотчилар эса “ўзбек” атамасини “ўзи бек”, “эркин”, “мустақил” сўзидан келиб чиқиб XII-XIV асрларда халқимизга нисбатан ишлатила бошлаган деб ҳисоблайдилар.

Ўзбек этноними келиб чиқиши даврига қараб ўзбек, туркман, қозоқ, қорақалпоқ халқларини аниқ бир вақтда пайдо бўлган деб айтиб бўлмайди. Бу халқлар минг йиллар давомида ҳозирги яшаётган минтақаларида яшаганлар. Лекин у пайтда ҳали ҳозирги номи билан аталган эмас ва бу номлари билан айтилмаган. Улар умумий ном билан “туркий” деб ёки бўлмаса, ўз қабилалари номлари билан аталганлар.

Тарихнинг қадимги даврларида аҳоли кўп ҳолларда ўзлари яшаган жой номи билан аталган бўлиб, ўрта асрларга келиб бу номлар ўзгаради. Хусусан, Дашти Қипчоқ ҳудудларида яшаган туркий аҳоли Мовароуннаҳр ерларига келиб, бу ерда яшаётган ўтроқ аҳоли билан уйғунлашиб кетган ва аҳоли номи “ўзбек” деб аталган. Ўрта асрлар тарихий адабиётларида ҳам бу ном “ўзбек”, “ўзбеклар” сифатида тилга олинади. Аммо, шу нарса аниқки, Дашти Қипчоқ ҳудудларидан келган туркий қабилалар маҳаллий аҳоли этногенезига, урф-одат ва анъаналарига сезиларли даражада таъсир этмадилар. Аксинча, улар орасига сингиб кетиб юқори даражадаги маданият таъсирида бўлдилар.

Тадқиқотларга кўра, ўзбек халқи асосан икки этник қатламдан ташкил топган. Биринчи қатлам Турон-Туркистон ҳудудларида шаклланган. Иккинчи қатлам эса Волга (Итил) дарё бўйларида тортиб, то Хоразмнинг шимоли, Сирдарёнинг ўрта ва қўйи оқимларигача бўлган ҳудудларда шаклланган. Бу макон ўтмишда турли номлар, чунончи Дашти Қипчоқ, Олтин Ўрда, ўзбек вилояти, ўзбек мамлакати, ўзбек улуси деб аталган. Халқимизнинг бу қатламини шартли равишда шимолий қатлам деб аташ мумкин.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, ўзбек халқининг асосини ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларида бир неча минг йиллар давомида яшаб келган маҳаллий саклар, массагетлар, сўғдийлар, бахтарлар, хоразмийлар, канғлилар, доволниклар, чочликлар ташкил этган. Келгинди аҳоли маҳаллий аҳолига қисман таъсир этсада, унинг генетикасини тубдан ўзгартира олмаган.

Эфталитлар, Туркий ҳоконлик ва араблар истилоси даврида Ўрта Осиё.

Илк ўрта асрлардаги Хитой манбаларида эфталитларнинг кўчманчи қабилалар эканлиги, уларнинг юртида шаҳарлар йўқлиги, ўзлари ўтлоқларда яшаганликлари таърифланади. Кейинги давр тарихчилари хусусан, ғарб манбаларида эса бошқача маълумотлар келтирилади. Византиялик муаррих Прокопий Кесарский (VI аср) шундай маълумот беради: “Эфталитлар (салтанати) бир ҳукмдор орқали идора этилиб, ўз қонуний (адолатли) давлатчиликларига эгадирлар. Ўзаро ва қўшнилари билан (муносабатларда) адолат меъёрини сақлашда византияликлар ва форслардан ҳеч бир қилишмайдилар”.

Эфталитларнинг бир қисми кўчманчи чорвадор бўлса, иккинчи-каттароқ қисми шаҳар ва қишлоқларда яшайдиган ўтроқ аҳоли бўлган. Тоҳаристон ва Сўғдда деҳқончилик ва боғдорчилик ривож топган. Қашқадарё ва Зарафшон водийларида ғалладан ташқари шоли ҳам етиштирилган, Хитой манбаларида қайд этилишича V-VI асрларда Шарқий Туркистон ва Ўрта Осиё ерларида кўплаб ғўза экилар эди. Ўрта Осиё пахта толаси Хитойда ҳам машҳур бўлган. Тоғ ва тоғ олди ерларидаги аҳоли йилқичилик билан шуғулланган. Фарғона водийсида зотдор армуғоқлар кўпайтирилган эди. Янги ер эгаллиги муносабатларининг таркиб топа бошлаши билан суғориладиган ер майдонларининг маълум бир қисми мулкдор зодагон табақа вакиллари-”деҳқонлар” қўлида тўплана бошланган эди. Бунинг натижасида қишлоқ жамоасининг эркин қўшчилари маълум даражада задагон деҳқонлар асоратига тушиб, уларга қарам кадиварларга айланиб боради.

Обикор ерларнинг бир қисми ибодатхоналар мулки ҳисобланган. Бундай ерлар “вағнзе” деб юритилган эди. Яйловларнинг асосий қисми оқсоқол зодагонлар қўлида бўлган. Эфталитлар орасида ижтимоий табақаланиш ҳам кучли бўлган. Улар орасида ер эгаллиги муносабатлари шаклланиши билан бир қаторда ибтидоий-жамоа тузуми сарқитлари ҳали сақланиб қолган эди. Хитой солномаларида қайд қилинишича эфталитларда полиандрия (кўп эрлик) ҳам тарқалган эди. Бир неча ака-укада умумий битта хотин бўлиб, аёлнинг бошидаги қалпоғининг бурчаклари сонига кўра ака-укалар нечталигини билиш мумкин эди. Олий табақа вакиллари ичида кўп хотинлилик одати ҳам кенг тарқалган. Энг бой зодагонлар доимий ҳамроҳ сифатида 20 ва ундан ортиқ дўстларга эга бўлишган. Зодагон вафот этганда, қоида бўйича унинг дўстлари ҳам тирикчилигида қабрга қўйилган.

Ашина уруғидан бўлган Асан (Асян), Шад, Туу (460-545) лар туркий кабилалар иттифоқига асос соладилар. Туунинг ўғли Бумин (бу туркча номи, хитойча Тумин) ўзига теле кабиласини бўйсундиради. Эндиликда анча мустаҳкамланган бу кабилалар иттифоқи ўзлари қарам бўлиб турган жужанлардан халос бўлиш йўлини қидиришади. 545 йил Хитойдаги Ғарбий Вей императори Ван-ди Ашин уруғи бошлиғи Буминга дўстона муносабат ўрнатиш учун элчи юборади. Ғарбий Вей давлатининг асосчилари асли туркий кабилалардан бўлиб (386-558) Хитойнинг шимолида ўз давлатларини барпо қилиб, бутунлай хитойлашиб кетган эдилар. Туркийлар уларни Тўба ёки Табғач давлати деб юритганлар. Манбаларда берилишича, Бумин Вей давлати билан иттифокдош бўлиб, улардан жужанларга қарши курашда ёрдам олиши мумкинлигига умид қилади. Бумин жужан хони Айнағайга унинг қизига уйланмоқлиги тўғрисида совчи юборади. Бу таклиф Бумин томонидан атайлаб низо чиқиши учун қилинган бўлиб, Айнағай Буминга: “Ҳа, темир эритувчим, менга бундай таклифни киритишга қандай журъат этдинг?” деб жавоб беради. Бу ҳолат икки ўртада жанг бошланишига бир баҳона бўлди. Бумин шу жавобдан сўнг курашни бошлаб юборади ва 551 йили Марказий Осиёдаги энг кучли бўлган жужанлар хонини мағлуб этади. Ўша йили Бумин янги давлат-Туркий ҳоконликка (551-744) асос солади.

Тинч океани соҳилидан то Қора денгиз соҳилигача чўзилган бу улкан давлат Эронга қарши ҳарбий ҳаракатларни бошлаб юборади. Истеми Хисрав I Ашушервон қўшинларини тор-мор қилиб Эроннинг шимолига бостириб киради. Туркийлар эфталийлар ерларининг Эронга ўтиб қолган ерларини яна ўз қўлига қайтариб оладилар. Эрон тинчлик сулҳига келишиб ҳар йили 40.000 Византия тилласи тўлаш мажбуриятини олади. Ундан сўнг Эрон билан Византия ўртасида ҳам уруш бошланиб кетиб, сосонийлар давлати жуда ночор аҳволга тушиб қолади.

576 йили Муқан ҳокон ва Истеми ябғуларни вафотидан сўнг Туркий ҳоконликнинг таъсири анча заифлаша бошлайди. Эрон саркардаси Баҳром Чубин туркийларнинг Чур Баға ҳокон қўмондонлигидаги 300.000 кишилик қўшинини тор-мор келтиради. Чур Баға жангда ҳалок бўлди. Баҳром Чубин Бухоро яқинидаги Пойкенд шахрига бостириб кириб, ҳоконнинг ўғли Бармуда Тегинни асирга олади ва ҳокон хазинасини Эрон шоҳига юборади.

Муқан ҳокон вафотидан (576 й.) сўнг тахтга унинг укаси Арслон Тўба ўтирди. Арслон Тўба қўлида 8 та вилоят жам этилган бўлиб, ўз вақтида улар ўзаро бир-бирлари билан чиқиша олмас эдилар. VI асрнинг иккинчи ярмига келиб туркий ҳоконлари ва шахзодалари ўртасида тож-тахт учун гоҳ ошкора гоҳ зимдан кураш кетаётган, иқтисодий таназзул бошланаётган бир пайтда туркий шахзода Абруй бошчилигидаги халқ ҳаракати бўлиб ўтди. Абруй ҳаракати тўғрисида тўлиқ маълумотлар сақланиб қолмаган. Хусусан Абдурахмон Муҳаммад Нишопурийнинг (XI аср) “Хазинат-ал-улум” асаридаги бу масалага бағишланган парча Наршахийнинг “Тарихи Бухоро”

асарига киритилган. Унинг маълумотига кўра Абруйнинг қароргоҳи Пойкендда бўлиб, у бой зодагонлар ва савдогарлар устидан қаттиқ назорат ўрнатган. Бунга чидай олмаган зодагонлар Туркистон томонга йўл олишган. Абруй атрофида эса кашшоқ деҳқонлар гуруҳлари йиғилиша борган. Аммо, бу ҳаракат жаҳон Қора Чуруннинг ўғли Шири Кишвар бошчилигидаги кўшинлар томонидан бостирилади.

582-603 йиллардаги ўзаро урушлардан сўнг 603 йил ҳоконлик тўла мустақил 2 қисмга: Шарқий ва Ғарбий қисмларга ажралди. Еттисув, Чу водийси, Волга, Кубаннинг қуйи қисми, Иртиш, Ишим дарёлари бўйидаги ерлар, Ўрта Осиёнинг кичик ярим мустақил давлатлари Ғарбий ҳоконлик таркибига кирар эди.

Ғарбий ҳоконликдаги ёзги қароргоҳ Исфижоб яқинидаги Мингбулоқда, қишкиси Суёб шаҳрида эди. Суёбнинг шарқий томонида дулу қабиласининг беш ўқ бўдун иттифоқи, ғарбида эса нушиби қабиласининг беш ўқ эл иттифоқининг ерлари жойлашган эди. Ғарбий ҳоконлик ижтимоий-иқтисодий, маданий жиҳатдан Шарқий ҳоконликдан мутлақо ажралиб турар эди. Шарқий ҳоконликдаги аҳоли асосан кўчманчи чорвадорлардан иборат бўлса, ғарбий ҳоконлик аҳолисининг катта қисми эса ўтроқ деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ билан машғул эди. Ер эгалиги муносабатлари ривожланаётган Ғарбий ҳоконликнинг ижтимоий таркиби ҳам, сиёсий бошқаруви ҳам анча-мунча мураккаб эди. Ярим асрлик ҳукмронлик жараёнида туркий аҳолининг бир қисми ўтроқлашади, қолганлари ерли чорвадорлар билан қоришиб кетишади. Ўтроқ ҳаётнинг анъанавий маъмурий удумлари таъсирида бошқарув тартиблари аста-секин ўзгариб, туркийларнинг ижтимоий ва сиёсий мавқеи мустаҳкамланиб боради. Туркий аҳоли сиёсий ҳаётда фаол қатнашиб, Ўрта Осиё ўша давр сиёсатининг ҳамма жабҳаларида тенг қатнаша бошлайдилар.

Ҳокон Шегуй вафотидан кейин (618 й.) ҳокимиятга келган Ҳокон Тўн ябғу (Тўн шоҳ) даврида Ғарбий ҳоконлик яна кучаяди. Унинг чегаралари Олтойдан то Ҳинд дарёси бўйигача чўзилиб кетди. Унинг қўлидаги улкан ҳокимиятни бошқарув тартиблари ислоҳ этилди. Маҳаллий сулолалар ҳокимлари билан бевосита боғланиш, уларнинг устидан назоратни кучайтириш мақсадида маҳаллий ҳукмдорларга “ябғу” унвонлари берилади. Улар ўз вақтида ҳоконнинг ноибларига айланадилар. Туркийлар “Тудунлар” деб юритилган ўз вакиллари ярим мустақил ҳокимликларга юбориб, сиёсий назорат ва бож солиғини изга тушириш ишларини амалга оширдилар. Шу билан бирга ҳокон дипломатик тарзда ҳам иш тутар эди. Масалан у Самарқанд ҳокими ва Қашғар ҳокимлари билан куда-андачилик ипини боғлаб, улар билан муносабатни яхшилади.

Бутун салтанат устидан олий ҳукмронликни ҳокон олиб борган. Бу лавозим меросий бўлган. Ҳокондан кейинги шахс Ябғу (баҳодир) давлатдаги биринчи амалдор (вазир) вазифасида бўлган. (Масалан Истеми ябғу). Аммо ябғу тахтга меросхўрлик қила олмас эди. Тахт меросхўри тегин (шаҳзода) деб юритилган. Тегин тахтга даъвогар шахс бўлган. Шод унвони туман ва вилоят ҳокимлигидаги шахзодаларга берилган. Шаҳзодалар билан

кондош бўлмаса, ундай одамга шод унвони берилмаган. Хитой манбаларининг бирида шундай дейилади: “Олий мартабалар орасида энг улуғи Шеху (Жабғу, Ябғу), кейин Деле (Тегин), учинчиси эса Силифа, тўртинчиси Тумаофа, (қолган) кичикроқ даражасидаги мансабларда 20 киши банд; уларнинг ҳаммалари мансаблари меросийдир... қўриқчиларни эса Фули (яъни бўри) деб атайдилар”.

Ислом дини. Ўрта Осиёга араб босқинининг дастлабки даври. Қутайба юришлари

VI асрнинг 2-ярми – VII бошларида Арабистон ярим оролидаги кўчманчи бадавийлар жамиятида сиёсий парокандалик ҳукм сураб эди. Ўзаро қабилавий урушлар деҳқончилик ва савдо-сотиқ ишларига зарар етказар, ҳонавайронлик авж олган эди. Ундан ташқари аҳоли орасида кўпхудолик – будпарастлик кенг ёйилган эди.

Шундай вазиятда Ислом тўғри ва ҳақ йўлни кўрсатувчи дин сифатида юзага келди. Ислом-бу Аллоҳ ягона деб эътироф этиб, унга бўйсунмоқлик ва бутун қалби билан унга ихлос қилмоқлик ва Аллоҳ буюрган диний эътиқодга иймон келтирмоқлик демакдир. Ислом “итоат”, “бўйсунуш” маъноларини билдиради. Бу диннинг асосчиси Муҳаммад пайғамбар (с.а.в.) (570-632) маккалик Абдуллоҳнинг ўғли бўлган. Унинг бобоси Абумуталлиб курайш қабиласининг бошлиғи бўлган.

Муҳаммад пайғамбарнинг таълимотига эргашганларни “муслим”, яъни “итоаткорлар” деб юритганлар. Ўз пайғамбарлик фаолиятини Муҳаммад Маккада бошлаган. Макка Арабистон ярим оролининг ғарбий қисмидаги Ҳижоз вилоятида жойлашган шаҳар бўлиб, бу ерда Каъба жойлашган эди. Диний таълимотга кўра Каъбани Одам Ато барпо қилган бўлиб, уни Иброҳим пайғамбар ўз ўғли Исмоил билан бирга қайта қурган ва биринчи Ҳаж сафарини уюштирган. Каъбанинг ичида муқаддас тош “Ҳажар-ул-асвод” ўрнатилган. Ҳар йили бу муқаддас жойга миллионлаб мусулмонлар зиёратга келадилар.

Муҳаммад пайғамбар муслим (мусулмон)ларнинг ягона Аллоҳ олдида тенг эканликларини, Яратганнинг ўзи ризқ-рўз улашишини, жамиятдаги адолатсизликка қарши жазо муқаррар ва ҳар бир киши бу дунёдаги ишларига кўра тақдирланиши, инсон Яратган, ёлғиз Аллоҳгагина эътиқод қилишини тарғиб қилади. Бу таълимот аҳолининг барча қатламлари манфаатларига мос бўлиб, тез орада биринчи навбатда шаҳар аҳли ичида тарқала бошлайди. Лекин янги дин тарафдорларининг аҳволи уларнинг эътиқодларига кўра оғирлашиб боргандан сўнг бир қисм мусулмон аҳоли Ҳабашистонга, баъзилари шимолга қараб кетишга мажбур бўлдилар. Муҳаммад ҳам ўзига қарши турган курайш қабиласи аъзоларининг таъқиби кучайиб кетган 622 йил 16 июлда (баъзи адабиётларда 15 июл дейилади) ўзининг энг яқин дўсти ва сафдоши Абу Бакр билан Маккадан Мадинага кўчишга мажбур бўлади. Бу араб тилида “ҳижрат” деб аталиб, шу кундан бошлаб мусулмон оламида қабул қилинган ҳижрий йил бошланади.

(Ҳижрий йил ҳисоби 2 хил бўлади: ҳижрий-қамарий, яъни ой ҳисоби бўйича ва ҳижрий-шамсий, қуёш ҳисоби бўйича).

Мадинада Муҳаммад ўз таълимотини давом эттиради. Мадинада шуҳрат қозонган маккаликлар бутпарастлик ғояларига қарши ҳам ҳарбий, ҳам сиёсий зарба бера бошлайдилар. Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбар вафот этгач (632 й), кетма-кет “Хулофойи рашоддин” (ҳақ йўлдан борган саҳиҳ халифалар) номларини олган Абу Бакр, Умар, Усмон ва Алилар (661 йилгача) пайғамбар сиёсатини давом эттириб, Арабистон ярим оролида марказлашган-Араб халифалиги давлатига асос соладилар. Ўзаро қабилалар бирлашуви, дини исломнинг ёйилишида илоҳий муқаддас китоб Қуръоннинг ўрни ниҳоятда катта бўлди.

VII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Халифалик кенгая бориб ўз чегараларини ғарб ва шарқ томон кенгайтиришга ҳаракат қилди. Бу даврдаги арабларнинг фаол ҳарбий ҳаракатлари 650-651 йилларга тўғри келади. Шу йилларда Басра ноиби ибн Курайза Хуросон билан чегарадош ерларга юриш қилади. 651 йилда Марв шаҳри эгалланди. Марв марзабони (ҳокими) Абраз (Бараз) саркарда ибн Амирга 2 млн. 200 минг кумуш дирҳам эвазига тинчлик билан шаҳарни топширади

Арабларнинг Мовароуннаҳрга қарши ҳарбий юришлари ўз мақсад ва режалари билан 2 даврга бўлинади. Биринчи даврда халифалик истило этишни эмас, балки ҳарбий жиҳатдан тайёргарлик кўриш, маҳаллий ҳукмдорлар куч-қудратини синаб кўриш, мавжуд географик, ҳарбий, иқтисодий, сиёсий жойлашувини ўрганиш, кичик юришлар орқали катта ўлжалар орттириш режасини амалга оширади.

651 йили ноиб Абдуллоҳ ибн Амир ҳукмронлиги даврида араблар Хуросондаги Нишопур, Обинахр, Тус, Жом, Обивард ва бошқа катта-кичик кўрғон шаҳарларни эгалладилар.

Наршахийнинг ёзишича, 673 йилнинг кузида халифа Муовиянинг фармони билан Хуросон ноиби Убайдуллоҳ ибн Зиёд Амударёдан кечиб ўтиб Бухоро вилоятига босиб киради, Пойканд ва Ромитонни эгаллаб, Бухоро шаҳрини қамал қилади. Ёрдамга келган туркийлар бухороликлар билан бир қатор туриб арабларга қарши жангда қатнашадилар. Бу жангда араблар ғолиб келадилар. Ўша йили арабларнинг ар-Рабий бошчилигидаги ҳарбий отряди Амул, Земм ва Хўжанд атрофларигача бўлган ерларга ҳужум қилиб, катта ўлжа билан орқага қайтишган эди. 676 йили Хуросоннинг янги ноиби Сайид ибн Усмоннинг Бухоро ва Самарқандга юришида Муҳаммад пайғамбарнинг жияни Қусам ибн Аббос ибн Абдул-Муталлиб иштирок этади. Самарқанд ёнидаги жанглардан бирида ҳалок бўлиб, сўнг кейинчалик Шоҳи Зинда (тирик шоҳ) номини олган қабристонга дафн этилади.

Халифа Абдулмалик ибн Марвон (685-705) даврида ички низоларга чек қўйилгандан сўнггина араб сиёсий арбоблари ва зодагонлари Мовароуннаҳрга ҳақиқий юриш қилиш вақти келди деб топдилар. Янги тайин этилган Хуросон ноиби Қутайба ибн Муслимга Ироқ ноиби ал-Ҳажжож Мовароуннаҳрни буткул эгаллашни ва қатъият билан ҳаракат

қилишни топширади. Араб босқинчилигининг иккинчи даври, яъни, Мовароуннаҳр ерларини халифаликка бутунлай қўшиб олиш бошланади.

Ўрта Осиёдаги сиёсий парокандалик ва кичик давлатларнинг бир-бирлари билан тез-тез низоларга бориб туриши Қутайбага қўл келди. Ўз ҳарбий юришларини Қутайба 705 йил Балх вилоятини босиб олиш билан бошлади. Балхдан ташқари Қутайбага Чағониён, Шуман ва Ўрта Осиёнинг жанубидаги кичик вилоятлар бўйсунди. Чағониён ҳокими Тиш араблар томонига ўтиб кетади.

710-712 йилларда Хоразмшоҳ Қутайба билан тинчлик сулҳини тузиб, унга 10000 қорамол миқдорида бож тўлайди. Хоразм шу билан ўз мустақиллигини йўқотиб араблар ҳокимиятини тан олади. Қутайба эса ўз қўшини ҳамда Хоразмшоҳ ва Бухорхудод қўшинлари билан биргаликда Самарқандга йўл олади ҳамда қаттиқ урушлардан сўнг 712 йилда Самарқандни эгаллайди..

Муғ тоғидан топилган хужжатга кўра Қутайба ўзининг кейинги юришларида Шош, Фарғона ва Туркий ҳоқонлик қўшинларидан иборат яна бир ҳарбий иттифоқнинг қаршилигига дуч келади. Суғд, Чоч, Фарғона иттифоқига Панжикент ҳокими Деваштич ҳам қўшилади. У Чоч ва бошқа ерларга ўз элчиси Фатуфарнни юборади. Фатуфарн номани Чоч ҳукмдори Моҳеду тудун (Баҳодир тудун)га топширади. Қолган икки мактубни Фарғона элчиси орқали туркийлар ҳокими ва Фарғона ихшидига бериб юборган.

Қутайба бу ўлкаларни тезда ўзига бўйсундириш ҳаракатига тушади. Табарийнинг маълумотларига кўра, Қутайба 713 йил Бухоро, Кеш, Насаф ва Хоразм аҳолисидан 20000 аскар тўплаб беришни талаб қилди. Ўз қўшини билан уни қўшиб, қўшинни 2 га бўлиб ажратади. Кеш, Насаф, Хоразмдан келган қўшин Чоч вилоятига, ўзи эса асосий куч билан Уструшона орқали Фарғона водийсига йўл олади. Биринчи қўшин Чоч қўшинини тор-мор этиб, Чоч вилоятини эгаллайди. Қутайба эса Уструшонда ҳал қилувчи жанг олиб бориб Хўжанд ва Косонни забт этади.

714 йил Қутайба Туркий ҳоқонликдан ҳарбий ёрдам келиш йўлини тўсиш мақсадида Чоч воҳасига қайта бостириб киради. Ўша йили асосий йўлдаги Исфижоб (Сайрам)ни ишғол этади. 715 йил бошида эса Фарғона подшоси қочиб кетишга мажбур бўлади. Қутайба ўша йили Қашқаргача бўлган ерларни истило этади. Ҳамма вилоятларга араблардан бўлган амирларни ноиб этиб тайинлайди. Ўша йили араб халифаси Волид вафот этади. Халифалик тахтига Сулаймон ибн Абдулмалик ўтиради. Қутайба Сулаймонга нисбатан ғанимлик муносабатида бўлиб, уни қўлламас эди. Қутайба уни тахтга чиқишидан норози бўлиб исён кўтаради. Натижада бу исён муваффақиятсиз тугаб Қутайбанинг ўзи Фарғонада ўлдирилади (715 й).

Шундай қилиб, 10 йил давомида олиб борилган доимий курашлар натижасида Мовароуннаҳр халифалик ихтиёрига кирса-да, аммо унинг мағрур аҳолиси ўзини буткул тобе этилган деб ҳисобламайди. Шунинг учун ҳам Қутайба ҳар йили қишлаш учун Марвга жўнаб кетар, баҳорда эса янги

кучлар билан Мовароуннахрга хужум қилар эди. Шунинг учун ҳам араблар Мовароуннахрни эгаллашда муваффақият қозондилар. Бунинг асосий сабаблари қуйидагича эди: аввало, мамлакатда ҳукм сураётган сиёсий тарқоқлик ва кичик ҳукмдорларнинг ўзаро курашлари арабларга жуда қўл келган эди. Қолаверса, араблар Мовароуннахрдаги кичик давлатларни бирлашишига йўл қўймадилар, парокандаликдан фойдаландилар. Улар ҳарбий жихатдан ҳам маҳаллий аҳолидан устун эдилар, ўз қўшинларини янги кучлар билан тўлдириб турардилар.

Араб босқинига қарши халқ озодлик ҳаракатлари

Моваруннахрда ҳижрийнинг 100 йилида (719 йил) араб ҳокимияти тугайди деган гап-сўзлар тарқала бошлайди. Араблар олиб бораётган босқинчилик сиёсатига қарши биринчи бўлиб, 720 йилда Суғд аҳолиси бош кўтаради. Қўзғолонга Самарқанд ихшиди Ғурак ва Панжикент ҳокими Деваштичлар бошчилик қиладилар.

Ўзаро курашлар, 733-734 йиллардаги Зарафшон воҳасидаги курғоқчилик, мустамлака зулмининг кучайиши-буларнинг ҳаммаси Мовароуннахрдаги норозиликнинг авж олишига олиб келди. Норозилик араб ҳарбийлари ва қисман зодагонлар ичида ҳам кучая борди. Шу пайтга келиб хорижийлар ҳаракати ва мафкураси янада кенг тарқала бошланди. Хорижийлар шиалар гуруҳидан VII аср охирида ажралиб чиққан бўлиб, бу сўзнинг луғавий маъноси қўзғолончилар дегани эди. Аввал бошда бу ҳаракат оддий араб ва бошқа мусулмон халқларнинг манфаатларини ҳимоя қилар эди. Кейинчалик бу гуруҳдан ибодийлар, азракийлар ва бошқа жамоалар ажралиб чиққан. Хорижийлар таълимотига кўра мусулмонлар-зиммийлар (бошқа диндагилар) устидан ҳукмрон бўлишлари керак эди.

Улкан халифаликни 661 йилдан бошлаб Уммавийлар сулоласи бошқариб келар эди. Бу сулола даврида жуда кўп сиёсий ўзгаришлар, диний мазҳаблар, гуруҳларнинг кучайиши, бошқаришдаги номутаносиблик, мустамлакачилик сиёсати, зўравонлик, адолатсизликнинг авж олиши рўй бердики, бу нарса сулоланинг кейинги даврида унинг фаолиятини қийин аҳволга солиб қўйди. Ўрта Осиёда ва бошқа халифалик ерларида халифаликка қарши норозилик кайфиятлари кучли эди. Уларнинг солиқ сиёсатидан, зўравонлигидан қуйи табақалар, ўз ҳуқуқларининг камситилганидан эса юқори табақалар норози эди. Уммавийларнинг ҳокимиятини араб аҳолиси ҳам қўлламас эди. Уларнинг ҳокимиятга келишини турли гуруҳлар, муҳолифат кучлари ноқонуний деб билишар эди. Аввало хорижийлар уларга қарши бўлиб, халифалик тахтининг меросий бўлишини нотўғри деб баҳолашар эдилар.

Аббосийларнинг ҳокимият тепасига келишида Абу Муслим ва унинг ҳаракати муҳим аҳамият касб этди. 746 йил Абу Муслим аббосийлар тарғиботига бошчилик қилиш учун Хуросонга юборилади. Абу Муслимга “Пайғамбар хонадонининг ишончли вакили” деган унвон берилади.

Ўз ташвиқотини Абу Муслим Хуросон зодагонларига мурожаат этиш билан бошлайди. У Марв шаҳридан уч фарсаҳ ғарбда Харкон ариғи соҳилидаги Сафизанж қишлоғини ўзига қароргоҳ қилиб олади.

Аббосийларнинг рамзий ранги ва байроғи қора рангда эди. Шу сабабли Абу Муслим ва унинг тарафдорлари қора кийим кийиб юришади. Хуросон аҳолисига мурожаатида у Қуръон ва ҳадисларга амал қилишга, пайғамбар авлодларига бўйсунушга чақиради. Кейинчалик маҳаллий зодагонлар ҳам уни қўллаб-қувватлай бошлайдилар. Абу Муслим ташвиқоти Мовароуннаҳр ва Хуросон ерларида тезлик билан тарқала бориб, унинг тарафдорлари сони орта бошлайди. Тўпланаётган отлик ва пиёдаларга бош бўлиб, Абу Муслим Мохувон қалъасига кўчиб ўтади. Хуросон ноиб Наср ибн Сайёр Абу Муслимга қарши араб зодагонлари вакиллари бирлаштиришга ҳаракат қилади. Лекин унинг барча ҳаракатлари зое кетди. У Абу Муслимга юрак ютиб кураш бошлашга қурби етмай, 748-йилда Хуросон пойтахти Марвни ташлаб чиқиб Нишопурга йўл олди. Нишопурда унга Абу Муслимнинг саркардаларидан бири қакшатқич зарба бериб уни мағлубиятга учратди.

749 йили Абу Муслим қўшини халифаликнинг марказий вилоятларига юриш қилади. Ироқ ва Жазоирда уммавийларга ҳал қилувчи зарба берилади. Қўзғолончилар пойтахт-Дамашқни ҳам қўлга киритадилар. Халифа Марвон II тахтдан ағдарилади. Аббосийлардан бўлган Абулаббос Саффоҳ (749-754 й.) халифалик тахтига ўтиради. Жойларда Уммавийларнинг барча вакиллари қириб ташланади. Шундай қилиб араб халифалиги ҳокимияти Аббосийлар қўлига ўтади.

VIII асрнинг 70-80-йилларида Мовароуннаҳрда жуда улкан халқ қўзғолони кўтарилади. Қўзғолончилар оқ рангдаги кийим кийганлиги учун тарихда у “оқ кийимлилар” қўзғолони деб ҳам шуҳрат қозонади. Бу қўзғолоннинг раҳбари Муқанна (боши ва юзига ёпинғич ташлаб юргани учун унга шундай лақаб берилган) эди.

“Муқанна Марв атрофи аҳолисидан,-дейлади “Бухоро тарихи” номли Наршахий асарида, Кози деб аталган қишлоқдан бўлиб, асл номи Ҳошим ибн Ҳаким эди. У илгари кудунгар (кигиз босувчи) лик қилар эди, кейин илм ўрганишга машҳур бўлади ва ҳар хил илмларни: кўзбўямачилик, сеҳр ва тилсим илмларини ўрганади. Кўзбўямачиликни яхши билиб олиб пайғамбарлик даъвосини ҳам қилади. Муқанна кўзбўямачиликни ўрганган ва ғоятда зийрак бўлиб, қадимги олимлар илмларига оид кўп китобларни ўқиган ва жодугарликдан устоз бўлган эди. Унинг отасини номи Ҳаким, у Абу Жаъфар давридаги Хуросон амири лашкарбошиларида бўлиб, асли Балхдан эди”.

Қўзғолон 776 йили бошланади. Муқанна ўзининг 36 та муриди билан Амударёдан ўтиб, Кеш вилоятига йўл олади. Бухорхудо Туғшод уни қўллаб-қувватлай бошлайди. Муқанна Кеш яқинидаги Сом (Санам) қалъасини ўзига қароргоҳ қилиб олади. Бутун Қашқадарё воҳаси қўзғолончилар қўлига ўтади. Муқанна таълимоти умумий мулкый тенглик ва арабларни Ўрта Осиёдан ҳайдаб чиқариш ғояларини тарғиб этар эди.

Муқанна таълимоти Суғд, Илоқ (Охангарон), Шошда ҳам ёйила бошлади. Қўзғолонда турли ижтимоий гуруҳлар вакиллари қатнашиб, уларни бир фикр- истилочиларини мамлакатдан ҳайдаб чиқариш, мустақил давлат барпо қилиш ғояси бирлаштириб турар эди.

Қўзғолонга зарба бериш учун халифа Абу Жаъфар 776 йилда Жаброил ибн Яҳё бошлиқ катта ҳарбий кучни Мовароуннаҳрга юборади. Бироқ Жаброил қўзғолончилардан енгилади. У катта талофатлар бериб базўр Самарқандга етиб келади. 10.000 аскар билан Жаброилга ёрдамга юборилган Уқба ибн Салим Кеш ва Самарқанд оралиғида, Ғарига бошлиқ 14.000 кишилиқ қўшин Термиз яқинида қўзғолончилар томонидан тор-мор келтирилади. Натижада Чағониён қўзғолончилар қўлига ўтади.

Қўзғолон маркази Наршаҳда, Бухоро атрофида жойлашади. Шу йили Наршаҳ яқинида Бухоро ҳокими Хусайн ибн Мувоз ва Самарқанд ноиб Жаброилнинг бирлашган қўшини ўртасида тўрт ой жанг бўлади. “Оқ кийимлилар” бу жангда қўллари аввал устун келади, кейинчалик сон жиҳатдан кўп бўлган араблар Наршаҳ қалъаси девор остидан узунлиги 50 газли чуқур қазиб, уни қулатиб қалъага кирадилар. Наршаҳ қалъаси араблар томонидан эгалланади. Кеш ва Самарқанд эндиликда қўзғолоннинг асосий марказларига айланиб қолади.

Курашнинг охири босқичи Кеш воҳаси (Қашқадарё)да жуда авж олади. Муқанна қароргоҳи бўлган Сом (Санам) қалъасини қамал қилиш Хорошийга топширилади. Узоқ вақт қамалдан сўнг муқанначилар таслим бўладилар (VIII аср 80-йиллари бошларида).

4-мавзу. IX-XII асрларда ўзбек давлатчилиги тараққиёти

IX асрга келиб Халифа Хорун ар-Рашид вафотидан кейин унинг ўғиллари Маъмун ва Амин ўртасида ўзаро кураш бошланиб кетди. Ҳокимият учун бўлган курашда Тоҳир ибн Хусайн Маъмун томонидан туриб Аминга қарши курашди. Айрим манбаларнинг гувоҳлик беришича, 813 йилда Маъмун халифалик маркази Боғдодни эгаллайди ҳамда бир неча йил мобайнида Тоҳир ибн Хусайн халифа саройида юқори лавозимларда хизмат қилади. 821 йилда эса Тоҳир ибн-Хусайн Хуросонга ноиб этиб тайинланади (ўша даврда Мовароуннаҳр ҳам Хуросон таркибига кирар эди). Тоҳир ибн-Хусайн Нишопур шаҳрини ўзининг қароргоҳи этиб танлади ва халифаликдан мустақил сиёсат юргизишга ҳаракат қилди. Натижада у 822 йилда Маъмун одамлари томонидан ўлдирилди. Унинг ўрнига ўғли Талха ибн Тоҳир (822-830 й.) ноиб этиб тайинланди. Бунинг сабаби шунда эдики, халифалик айнан маҳаллий ҳукмдорларнинг кучидан арабларга қарши қўзғолонларни бостиришда фойдаланар эди. Талхадан кейин тахтга ўтирган Абдуллоҳ ибн Тоҳир ўзигача бўлган ноиблар сиёсатини давом эттирди. Бу даврда Хуросон ноиблигига Мовароуннаҳр, Хоразм, Сейистон, Кўхистон, Табаристон ва Журжон ҳудудлари кирган. Ҳар бир вилоят бир неча маъмурий бирликларга бўлинган. Бу бирликлар катта ва кичик туманлардан иборат бўлган. Абдуллоҳ ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш мақсадида айрим ҳарбий ислохотлар ўтказган эди. Бундан ташқари Тоҳирийлар юритган сиёсатнинг хусусиятларидан яна бири, уларнинг исломлаштириш сиёсати эди. Айрим маълумотларга кўра, Тоҳирийлар даврида Ўрта Осиёнинг барча ҳудудларида ислом дини тарқалади.

IX асрнинг 60-70 йилларидан эътиборан тоҳирий ҳукмдорларга қарши халқ ҳаракатлари кучайди. Бу ҳаракатга Ғозийлар бошчилик қилдилар. (“Ғозийлар” асосан кўчманчи қабилалар ҳужумини бартараф қилиш мақсадида камбағал ҳунармандлар ва ерсиз зироатчилардан ташкил топган куруллий кўшин). Ғозийлар ҳаракатини ака-ука Ёқуб ва Амр бинни Лайс бошқардилар. Улар дастлаб Сейистонда ҳокимиятни қўлга олгач, 873 йилда тоҳирийларнинг кўшинларига катта зарба бериб, Хуросон пойтахти Нишопурни эгалладилар. Шу даврдан эътиборан тоҳирийлар сулоласи барҳам топди ва Хуросонда ҳокимият Саффорийлар (мисгарлар, Ёқуб ва Амр асли ҳунарманд-мисгар-”саффор” эдилар.) қўлига ўтиб кетди. Расмий жиҳатдан Хуросон ва Мовароуннаҳр устидан ҳукмронлик қилиб турган тоҳирийлар сулоласининг инқирозга учраганлиги Мовароуннаҳрдаги маҳаллий ҳокимларнинг ўлкани тўла мустақиллигини таъминлаш сари ҳаракатлари учун қулай имкониятлар яратиб берди. Энди бу даврда сомонийлар сиёсий майдондаги курашда эркин ҳаракат қила бошладилар ва улар Мовароуннаҳрда марказлашган бир бутун давлат барпо қилишга киришдилар. Бирлаштириш ғоясини шаҳарликлар ҳам, деҳқонлар ҳам қўллаб қувватладилар. Чунки бирлашган ва марказлашган ягона ва қудратли давлатгина кўчманчи қабилаларнинг ҳужумини даф қила олиши мумкинлигини улар яхши билар эдилар. Марказлашган ягона ҳамда қудратли давлат кучли ҳарбий кўшин яратиш имкониятини берарди.

Мустаҳкамланиб бораётган Сомонийлар давлатини заифлаштириш мақсадида Араб халифаси 898 йилда Мовароуннаҳр ҳокимлигидан Исмоилни тушириб унинг ўрнига саффорийлар сулоласидан Амр ибн Лайсни ҳоким этиб тайинлаш ҳақида ёрлик жўнатади. Исмоил 899 ва 900 йиллардаги ҳарбий тўқнашувларда Амр ибн Лайс бошлиқ саффорийлар кўшинларини тор-мор келтирди. Халифа Исмоил ибн Аҳмадни ҳоким сифатида тан олишга мажбур бўлди.

Шундай қилиб, Хоразм, Исфажоб, Чағониён ва Хутталондан ташқари (уларнинг ҳокимлари сомонийларга тобеъ эдилар), улкан ҳудуд (Мовароуннаҳр ва Хуросон) сомонийлар томонидан бўйсундирилган эди. Улар бу ерда 100 йилча ҳукмронлик қилдилар

Исмоил Сомоний Мовароуннаҳр ва Хуросонни бирлаштиришга ва ягона марказлашган давлат тузишга муваффақ бўлди. Энди бу давлатни идора қилиш лозим эди. Шунинг учун Исмоил бир қанча ислохотлар ўтказди. Мана шундай ислохотлардан бири давлатни бошқариш маъмуриятини жорий қилиш бўлди. Бу ислохотга биноан давлатни идора қилиш саройи (даргоҳ) ва 10 та девон (ҳарбий -фуқаро маҳкамалари) ташкил этилди. Исмоил Сомоний давлатнинг мажмуини ташкил этишда Сосонийлар эрони ва Араб халифалигида қабул қилинган тажрибалардан фойдаланди ва уни замон талабига қараб мукаммаллаштирди.

Девонлар орасида вазир ёки “хўжа бузург” девони алоҳида ўрин тутган. Бу девонга бошқа ҳамма девонлар бўйсунган. У ҳамма маъмурий, сиёсий ва хўжалик маҳкамаларини назорат қилган.

Давлатни идора этишда “мустауфий девон” ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган. Бу девон давлатнинг бутун молия ишларини бошқарган ва назорат қилган. Девон хазинадор томонидан бошқарилган.

“Девон Амир-ал-мулк” ёки “ал-расайи” давлат аҳамиятига молик бўлган расмий ҳужжатларни тузиш билан шуғулланган. Бундан ташқари бу девон чет давлатлар билан бўладиган муносабатларни ҳам бошқарган.

“Соҳиб аш-шурат” девони давлатнинг бутун ҳарбий ишларини, шу жумладан амирнинг шахсий қўшинини бошқарган. “Соҳиб аш-шурат”нинг махсус ёрдамчиси-Арис бўлган. У маҳкама ва унинг бошлиғи амир қўшини хазинаси билан шуғулланган. Қўшимча бир йилда тўрт марта маош тўлаган. Давлатни идора этишда “соҳиб ал-борид” девонининг аҳамияти ҳам жуда катта бўлган. Бу девон давлат аҳамиятига молик бўлган ҳужжатларни ва хабарларни етказиш билан шуғулланган. Девоннинг ҳамма шаҳар ва вилоятларда маҳаллий маҳкамалари бўлган.

“Мухтасиба” девони бозорларни, сотувчиларни, қадокбошларнинг оғирлиги, бозордаги молларнинг нарҳини, сифатини назорат қилган.

Давлат хазинасининг даромадларини ва харажатларини “мушриф” девони назорат қилган. Бундан ташқари “қози аз-зия” ва “вақф” девонлари бўлган. “Қози аз-зия” девони давлат ерларини, “вақф” девони ҳадя этилган ерларни ва мусулмон руҳонийларининг бошқа мол-мулкларини назорат қилишган.

Девонларнинг айтарли ҳаммасини вилоятларда бошқармалари бўлган. Девонларнинг вилоятлардаги бошқармалари бир томондан ўз девонларига, иккинчи томондан вилоят ҳокимига бўйсунган. Бундан фақат “Соҳиб ал-борид” девонининг амалдорлари мустасно бўлган.

Вилоят ва туманлар амир томонидан тайинланган ҳокимлар томонидан идора қилинган. Одатда бундай лавозимга маҳаллий бой зодагонлар тавсия этилган. Сомонийлар давлатида мусулмон руҳонийларнинг таъсири ниҳоятда кучли бўлган. Улар марказий ҳокимият ишларида ҳам фаол иштирок этганлар. Сомонийлар давлатининг диний ҳаётида ханифийлар мазҳаблигига мансуб руҳонийлар ҳамма диний лавозимларни ўз қўлларига олишган. Руҳонийларнинг бошлиғи “устод”, кейинчалик “Шайх ул-ислом” деб аталган. “Устод” дан сўнг ўз лавозими бўйича руҳонийлар орасида “хатиб” турган. У жомеъ масжидларида жума намозида хутба ўқиш ҳуқуқига эга бўлган. Бу даврда Бухоро Шарқдаги ислом оламининг энг нуфузли марказларидан бирига айланади. Мовароуннаҳрдаги дастлабки мадрасаларнинг бу ерда барпо этилиши ҳам бежиз эмас.

Ер эгалигининг қуйидаги шакллари мавжуд бўлган:

Мулки султоний - шахсан амирга тегишли ер-сув, тегирмон, дўконлар. Бу мулкни қишлоқ чорикорлари ижарага олганлар. Яна ер эгалигининг тоъма (умрбод берилган ер), иктоъ (меросий) турлари бўлган.

Хусусий шахсларга тегишли мулк: ҳукмдор табақа хонадони, деҳқон-зодагонларга, саййидлар, сипоҳсолор, бадавлат савдогарларга тегишли мулклар ҳисобланган. Шартли ер эгалиги ҳам бўлган.

Вақф мулклари: диний муассасалар ва мадрасаларга тегишли мулк. Бу мулкни муассаса мутаваллиси бошқарган. Жамоа мулки: яйлов, тоғ ёнбағирларидаги лалми ерлар.

Хирож ҳажми шариат ва давлат қонунлари асосида белгиланган. Сомонийларнинг биргина Бухоро ва Кармана вилоятлари хирождан тушган даромади 116866 дирхамни ташкил қилган.

Сомонийлар даврида ерлар қайтадан тақсим қилинган. Натижада Ер эгаларининг янги гуруҳи ташкил топди. Уларнинг кўпи сипоҳийлардан чиққан эди. Масалан, Алптегиннинг Хуросонда ва Мовароуннаҳрда 500 кишлоғи бўлиб, бирор шаҳар йўқ эдики, унда унинг қасри ё боғи, ёхуд қарвонсаройи бўлмаса. Унинг тасаруффида минглаб отлар ва чорва моллари бўлган.

Сомонийлар даврида қудратли марказлашган давлатнинг вужудга келиши натижасида Мовароуннаҳр ва Хуросонда маълум барқарорлик қарор топди. Бу ҳолат мамлакат иқтисодий ҳаётига катта таъсир кўрсатди. Дехқончилик, ҳунармандчилик ва савдо тез суръатлар билан ривожлана бошлади. Мовароуннаҳр ва Хуросон бу вақтда Шарқнинг иқтисодий жиҳатдан энг ривожланган ўлкаларидан ҳисобланган. Тарихчилар ва географлар бу борада жуда яхши таърифлар ёзиб қолдирганлар. Улар, бу ерлар жуда серҳосил, табиий бойликларга бой, унда кўплаб кишлок ва шаҳарлар борлигини аҳоли учун керакли ҳамма нарсалар мавжудлигини зўр эҳтирос билан битганлар.

Қорахонийлар давлати

Қорахонийлар давлати Еттисув ҳудудидаги Қарлуқ (756-940) давлати ўрнида ташкил топди. Унинг асосчиси Сотуқ Бугрохон (915-955) ҳисобланади. У 942 йили Боласоғун ҳокимини мағлуб этиб, ўрнига ўзини ҳоқон деб атади. Қорахонийлар давлатига икки қабилა-Яғмо ва Чигил қабилалари бирлашдилар. Сомонийлар лашкарбошиси Абул Иброҳим Исмоилнинг (Мунтасир) Бухорони озод этиш йўлидаги уринишлари 1005 йилда муваффақиятсизликка учради. Сомонийларнинг Ғазнадаги ноиб Сабуктегин 997 йилда вафот этди. Ўрнига унинг ўғли Маҳмуд Ғазна ҳокими бўлди. Сомонийлар амири Мансур ибн Нух (997-999) унинг таъсирида эди.

1001 йилда, Султон Маҳмуд Қорахонийлар хони Наср билан шартнома тузиб, Амударёни икки ўртадаги чегара қилиб белгилади. Сомонийлар давлати ўрнида икки улкан давлат ташкил топди: биринчиси-Қошғардан Амударёгача чўзилган Шарқий Туркистоннинг бир қисмида, Еттисув, Шош, Фарғонанинг қадимги ҳудудларини ўз ичига олган Қорахонийлар давлати; иккинчиси – Шимолий Ҳиндистон сарҳадларидан Каспий денгизининг жанубий қирғоқларигача чўзилган ҳамда ҳозирги Афғонистон ва Шимоли шарқий Эронни ўз ичига олган Ғазнавийлар давлати эди.

Қорахонийларда Қошғар ва Боласоғун пойтахт саналиб, улуғ хон шу шаҳарлардан бирида қароргоҳда ўтирган. Улуғ ҳоқон ёки улуғ хон ул-ҳоқон деган номда юритилган. Араб манбаларида мазкур унвон султон ул-

салотин, форс тарих асарларидаги шаҳаншоҳга мувофиқ келади. Айнан юқоридаги олий унвон қорахонийлар даври китобларида тамғочхон деб ҳам ютирилган.

Қорахонийларга карашли ерлар тамғочхон томонидан унинг ўғиллари, қариндошлари ўртасида тақсимланган эди. Шу боис ер-мулк масаласида ота-ўғил, амаки, жиянлар ҳамда ака-ука-ю амакиваччалар ўртасида доимий низолар юз бериб, у сиёсий аҳволга салбий таъсир кўрсатиб турган.

Еттисувдан туриб Мовароуннахрни бошқариш қийин бўлган. Қорахонийлар даврида Самарқанд элихони анча кучайиб кетган эди. Саройда сомонийлар давлатида бўлганидек вазир, соҳиббарид, муставфий, хожиб, райис-мухтасиб каби амалдорлар бўлган. Қорахонийлар давлатида имом, сайид, шайх, садрлар мавқеи кучли эди.

Қорахонийлар давлати бошлиғи лавозими, хоқоннинг тахти меросий саналган. Маъмурий идоралар иккига бўлинган: даргоҳ ва девонга. Хоқоннинг улуғ хожиби хоқон билан фуқаро ўртасида воситачилик қилган. Хоқон саройида қуйидаги амалдорлар бўлган: оғичи-шойи кийимлар хазиначиси; бирук-меҳмонларни қабул қилиш бўйича мутасадди; ошчи-хоқон ошхонаси бошлиғи (боғарчи); битикчи-мунший; котиб-мирза; қушчи-хоқон овининг ташкилотчиси.

Хоқоннинг ҳарбий қўшинлари черик дейилган, унга субоши, ёки сипоҳсолор қўмондонлик қилган. Кичик зобит човуш, сипоҳийлар тўдаси қўмондони хайлбоши дейилган. Қўшин ўнлик, юзлик, мингликларга бўлинган. Қорахонийлар хоқони қўши (ҳарбий лагер) хонтўй дейилган. Хоқон қўшида доим 9 та сариқ байроқ хилпираб турган. Хоқонликда элчини ялавоч ёки ялафар деб аталган.

Хоқонлик ҳудудлари эл, вилоятларга бўлинган ва оддий халқ будун дейилган. Солиқ тўловчи фуқаро райийят деб аталган. Қабила бошлиқлари бек дейилган, савдогарлар сарт деб аталган. Қорахонийлар давлатида хунармандчилик (кулолчилик, тўқувчилик, шишасозлик, темирчилик, заргарлик), шунингдек зироат ва чорвачилик маҳсулотларини қайта ишловчи соҳалар тараққий этган. Шунингдек, қимматбаҳо тошлар, олтин, мис, темир қазиб олинган. Шаҳарсозлик иншоотлари пишиқ ғиштдан бунёд этилган. Хонликда ер эғалигининг иқтаъ шакли кенг тарқалган. Хоқон, вақф, жамоа мулклари қорахонийлар тасарруфидаги асосий ер-мулклар ҳисобланган.

Иқтаъ эгаси ўз мулкида ишлаётган зироаткорлардан белгиланган миқдорда қонун билан қайд этилган солиқдан бошқа ортиқча маҳсулот ёки ҳақ олишга ҳуқуқи бўлмаган. Мажбурий равишда бирор-бир маҳсулот тортиб олинса, бундай вазиятда иқтаънинг маълум миқдори қирқиб олинган, ёки умуман тортиб олинган.

Ғазнавийлар ва Салжуқийлар

Ғазна шаҳрини Хуросоннинг сиёсий марказига айланиши X асрнинг иккинчи ярмига тўғри келади. Ғазнавийлар давлатининг асосчиси

Собуктегин бўлиб, бу давлат унинг ўғли Маҳмуд Ғазнавий даврида мусулмон оламининг энг кучли давлатига айланди. Бу давлатнинг ҳудуди Маҳмуд Ғазнавийнинг истилочилик юришлари туфайли шимолий ва шимоли-ғарбий Ҳиндистондан Чағаниён ва Хоразмгача чўзилган бўлиб, унга Эроннинг катта қисми ҳам кирган эди. Маҳмуд Ғазнавий Мовароуннаҳрдаги қорахонийлар сиёсати ва айниқса Хоразмга катта таъсир кўрсатар эди. Ўз даврининг иқтидорли саркардаси ва қўттиққўл ҳукмдори бўлган Маҳмуд Ғазнавий 1030 йилда вафот этади. Шундан сўнг тахтни унинг ўғли Маъсуд (1030-1041) эгаллайди. Лекин Маъсуд отаси тузган давлатни бутунлигича сақлаб қололмади.

Ғазнавийлар султони Маъсуд Хуросонга юриш қилган туркий-салжукийлар билан кўп бор жанг олиб боришга мажбур бўлди. Маҳмуд Ғазнавийнинг рухсати билан шимолий Хуросонга жойлашиб олган салжукийлар бу даврга келиб, ғазнавийлар учун катта хавф туғдира бошлади. 1035 йилда салжукийларнинг Хуросонга янги ҳужуми бошланади. Нишопурдан Нисо шахрига етиб келган ғазнавийлар кўшини салжукийларга зарба берган бўлсада, Салжукийнинг невараси Тоғрул ва Чангри бошчилигидаги туркманлар кечаси Ғазнавийлар қароргоҳига ҳужум қилади ва ғалаба қозонади. 1037 йил апрел ойида туркманлар Мари вилоятини узил-кесил эгаллашга эришдилар ва Бағдодда халифага ҳокимият учун ёрлик беришни сўраб элчи жўнатадилар. Шу тариқа Хуросондаги янги давлатга-Салжукийлар давлатига асос солинди.

Кейинги йиллар туркманлар Тоғрул бошчилигида бир қанча зарбалар бериб, Хуросоннинг катта қисмини босиб олдилар. Шундан сўнг Маъсуд катта кўшин билан салжукийлар устига юриш қилди. 1040 йилда Мари яқинидаги Данданакон деган жойда ҳал қилувчи жанг бўлиб, бунда Маъсуд кўшини қаттиқ мағлубиятга учради. Жангдан зўрға қочиб қутулган Маъсуд тез орада (1040 й.) вафот этди. Унинг ворислари ғазнавийлар давлатининг аввалги қудратини тиклашга муваффақ бўла олмадилар.

Ғазнавийларга тегишли Хуросон аста-секин салжукийлар қўлига ўтди. Салжукийлар давлатининг бош султони бўлиб, Тоғрулбек (1038-1063 й.) сайланди. У катта истилочилик юришлари олиб бориб, Балхни, Ироқнинг шимоли, Озарбайжонни, Курдистонни ва Қўҳистонни ҳам босиб олишга эришди. 1055 йилда у катта кўшин билан Бағдодга кириб келди ва халифадан ўз номига хутба ўқитишни талаб этди. Шундан сўнг халифа диний ҳокимиятни ўз қўлида сақлаб қолиб дунёвий ҳокимиятни султон унвони билан Тоғрулбекка топширди. Салжукийлар давлатининг пойтахти қилиб Тоғрулбек Рай шахрини танлади. Унинг ҳукмронлиги даврида салжўкийлар Кавказда Византия кўшинларига ҳам катта зарба бердилар. У Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилаётган қорахонийлар билан дўстона муносабатлар ўрнатди. Лекин, унинг вориси Алп Арслон (1063-1072) Амударёнинг ўнг соҳилидаги ерларга бир неча бор ҳарбий юришлар уюштирди. Византия императори Роман IV Диоген кўшинларини мағлуб этди. Ундан кейин тахтга ўтирган Маликшоҳ (1072-1092) 1089 йилда қорахонийлар ўртасидаги ички низолардан фойдаланиб Бухоро ва

Самарқандни эгаллади ва катта ўлжа билан орқага қайтди. Лекин Қорахонийлар Салжўқийларнинг ярим вассалига айландилар.

Маликшоҳнинг ўлимидан кейин Салжўқийлар давлатида тахт учун ўзаро курашлар қизиб кетади ва 1118 йилда ҳокимият буюк салжўқийлар сулоласининг сўнгги йирик вакили Султон санжар (1118-1147) қўлига ўтади. Унинг даврида Салжўқийлар давлатининг пойтахти Марв шаҳрига кўчирилди. У Мовароуннаҳрдаги қорахонийларнинг ички ишларига, сиёсатига катта таъсир ўтказа олишга эришган салжўқийлардан эди. 1141 йилда қорахитойлар билан Султон Санжар ва унинг вассали, иттифокдош қорахоний Маҳмудхоннинг бирлашган қўшинлари ўртасида, Самарқанд яқинидаги Катвон чўлида бўлиб ўтган жангда қорахитойларнинг ғалаба қилиши Салжўқийлар давлатини анча заифлаштирди. Султон Санжарнинг ҳаракатларига қарамасдан Салжўқийлар давлати ўзининг аввалги қудратини йўқота борди. Салжўқийларга ҳал қилувчи зарбани Балх ва Хутталон вилоятларида яшовчи кўчманчи Ғўз қабилалар бердилар. Улар Султон Санжар қўшинларини тор-мор этиб, уни асир олдилар. Ғўзлар ҳимоясиз қолган Марв, Нишопур шаҳарларини талаб, ўт қўйдилар. Султон Санжар 1156 йилда асирликдан қочишга муваффақ бўлса ҳам, лекин салжўқийлар давлатини тиклай олмади ва бир йилдан кейин вафот этди.

Хоразмшоҳлар даврида ўзбек давлатчилиги

Хоразмнинг мустақил давлат сифатида шаклланишида кўп хизмат қилган ҳукмдор Қутбиддин Муҳаммад Отсиз (1127-1156) бўлди. Салжўқий Султон Маликшоҳ даврида Хоразмни ҳукмдори бўлган Ануштегиннинг невараси Отсиз ўзи тобе бўлган Салжўқий султонларининг ҳар бир хатосидан усталик билан фойдаланди. Айёр дипломат ва моҳир саркарда бўлган Отсиз мустақил ташқи сиёсат олиб борди. У Хоразм ерларини анча кенгайтириб, Сирдарёнинг қуйи оқими ерларини, Манғишлоқни босиб олади. Шундан сўнг у бир неча бор (1138, 1141, 1142, 1147-1148 йй.) Султон Санжарга қарши исён қилди ва мағлубиятга учраб Салжўқийларга бутунлай тобе бўлиб қолди. Лекин шунга қарамасдан у Хоразмни мустақиллиги учун мустаҳкам асос ярата олди.

Муҳаммад Отсизнинг ўлимидан сўнг ўғли Эларслон тахтга ўтирди. У отасига қараганда анча қулай вазиятда давлатни бошқарди. Хуросондаги воқеалардан фойдаланиб у Каспий бўйидаги Деҳистон ҳудудлари босиб олишга эришди. Эларслон отаси даврида Хоразмнинг бўйсундирилган кўчманчи туркман ва кипчоқ қабилалари ёрдамида Мовароуннаҳрнинг ички ишларига ҳам тез-тез аралаша бошлади. 1158 йилда у катта қўшин билан Мовароуннаҳрга бостириб кирди. Бу вақтда қорахитойларга вассал бўлган қорахонийлар кўчманчи қарлуқ қабилалари билан жанг олиб боришаётган эди. Эларслон қарлуқларга Бухоро ва Самарқанд учун олиб борган жангларда ёрдам берди. Лекин қорахитойлар қўшинлари ёрдамга етиб келиши билан Эларслон Хоразмга қайтишга мажбур бўлди. У бир неча марта Хуросонга юриш қилган бўлса-да, муваффақиятга эриша олмади.

1171-1172 йилларда қорахитойларнинг катта қўшини Хоразмшоҳнинг ўлпонини ўз вақтида тўламаётганлигини баҳона қилиб Хоразм устига юриш қилди. Эларслоннинг буйруғи билан Сирдарёдаги катта тўғон бузиб ташланди ва катта майдон сувга бостирилади. Бу қорахонийлар қўшини юришини қийинлаштирди ва Хоразмнинг пойтахти Гурганч (Урганч) ни талон-тарож қилишдан сақлаб қолди.

Лекин қорахонийларнинг бу босқини даврида Эларслон вафот этди. Ундан кейин Хоразм тахтини унинг кичик ўғли Султоншоҳ эгаллайди. Арслоннинг катта ўғли Алоуддин Такаш қорахитойлар ёрдами билан укаси Султоншоҳдан тахтни тортиб олишга эришди. Султоншоҳ Хуросонга қочишга мажбур бўлди. Шундан сўнг Алоуддин Такаш (1172-1201) Хоразмда маҳкам ўрнашиб, қорахитойларга ваъда берган ўлпонни тўлашдан бош тортади. Унга жавобан қорахитойлар Хоразмга яна юриш қиладилар, лекин муваффақиятсизликка учраб, Султоншоҳ ихтиёрига бир кичик қўшин қолдириб ўзлари орқага қайтадилар. Султоншоҳ эса қўшин билан Марв шаҳрини, Серахс ва Тусни эгаллади.

Лекин Такашнинг катта хатоси шунда эдики, у ўзининг хотини Туркон хотун мансуб бўлган қипчоқлар қабиласига катта эркинликлар берди. Уларни доимо қўллаб-қувватлади. Туркон хотуннинг давлат ишларига аралашуви Хоразмдаги ички низоларини кучайишига олиб келди. Такашнинг ўлиmidан кейин Хоразм тахтига унинг ўғли Алоуддин Муҳаммад ўтирди (1200-1220). 1203 йилда Муҳаммад қорахитойларнинг ёрдами билан Хуросонни бутунлай босиб олди. Ҳиротни ва яқин атрофларини эгаллади, 1207 йилда у ўз пойтахтига қайтиб, Мовароуннахрни босиб олиш учун тайёргарлик кўра бошлади. Шу йилнинг ўзидаёқ Муҳаммад Мовароуннахрга катта куч билан ҳарбий юриш бошлади. Бунинг сабаби Бухорода кўтарилган халқ қўзғолони эди. Бу қўзғолон 1206 йилда Бухоро садри (ҳокими) Муҳаммад ибн Абдулазизга қарши қаратилган эди. Бухоро садрларига хос барча ёмон хислатлар бу одамда мужассам эди. У халқдан катта солиқлар олиб уларни шафқатсизларча эзар эди. У диний раҳбар бўлишига қарамасдан айш-ишратга, овга муккасидан кетган эди.

Бухорода унинг зулмига қарши халқ ҳаракатининг асосий кучлари шаҳар хунаrmандлари эди, қишлоқ аҳолиси-деҳқонлар бу ҳаракатни қўллаб-қувватлади. Бу қўзғолоннинг бошлиғи қалқон ясовчи устанинг ўғли Малик Санжар исмли шахс эди. Қўзғолончилар садр Муҳаммадни кувиб чиқардилар. У қорахитойлардан ёрдам сўради. Лекин Хоразмшоҳ Муҳаммад қорахитойлардан олдинроқ ҳаракат қилиб, Бухорони босиб олди ва шу тариқа Мовароуннахрни Хоразм таркибига қўшиб олиш бошланди.

Қўзғолончиларнинг бошлиғи Малик Санжар Урганчга олиб кетилди. Мовароуннахр халқи Хоразмшоҳни қорахитойлар зулmidан қутқарувчи куч сифатида қарши олди. Муҳаммад Хоразмшоҳ Қорахитойларнинг вассали бўлган Самарқанд ҳокими (қорахонийлар сулоласидан) Усмон билан дўстона муносабат ўрнатди. Бу эса қорахитойларнинг Самарқандга юриш қилишига олиб келди ва улар шаҳарни босиб олдилар. Бу вақтда мўғул қабилаларидан бири бўлган найманлар қорахитойларнинг Еттисувдаги

ерларига бостириб кирдилар. Шунинг учун қорахитойлар шошилиш равишда орқага қайтишга мажбур бўлдилар. Қорахитойларнинг қийин аҳволга тушиб қолганидан фойдаланган Хоразмшоҳ Самарқандни эгаллаб (Усмон унинг вассалига айланди) қорахитойлар устига юриш қилди ва Талас водийсида 1210 йилда қорахитойлар қўшини устидан ғалаба қозонди. Бу ғалаба туфайли Муҳаммад Хоразмшоҳнинг аҳволи анча мустаҳкамланди. Самарқанд ҳокими Усмон Хоразмшоҳнинг тўлиқ вассалига айланди ва унинг куёви бўлди.

Солиқларнинг ҳаддан ташқари ошиб кетганлигидан норози бўлган Самарқанд халқи 1212 йилда қўзғолон кўтарди. Катта қўшин билан Хоразмшоҳнинг ўзи Самарқандга кириб бориб қўзғолончилардан шафқатсизларча ўч олди ва куёви Усмонни ҳам ўлдирди. Шундан сўнг у Мовароуннаҳрдаги вазиятни ўз фойдасига ҳал этиш учун Фарғонани Усмоннинг укаси Қодирдан тортиб олди. Ўзган шахрини ҳам эгаллади ва шу тариқа қорахонийлар сулоласи бутунлай тугатилди. Қорахитойлар сулоласини эса кўчманчи найманлар Қучлуқ раҳбарлигида тугатдилар. Хоразмшоҳ Ўрта Осиёни бутунлай эгаллагандан сўнг Ғарбга юриш қилди ва тез орада Эрон ва Афғонистонни босиб олди. Ҳаттоки Бағдод халифасини ағдаришга уриниб кўрди.

5-мавзу. IX-XII асрларда Ўрта Осиё халқлари ҳаётида юз берган уйғониш даври. Фан ва маданият юксак равнақи

Ўрта Осиёда IX-XIII аср бошларида Сомонийлар, Қорахонийлар, Ғазнавийлар ва Хоразмшоҳлар давлатлари ҳукм сурдилар. Бу давлатлар халқаро майдонда ўз мавқеи ва тутган ўрни жиҳатидан катта эътибор ва нуфузга эга бўлдилар. Аҳмад Наср, Исмоил Сомоний, Алптакин, Маҳмуд Ғазнавий, Тўғрулбек, Султон Санжар, Отсиз, Такаш сингари тадбиркор ва узоқни кўра оладиган давлат арбоблари даврида Ўрта Осиёда ҳаётнинг барча жабҳаларида юксалишларга эришилди, давлат ҳокимияти мустаҳкамланди, нисбатан тинчлик, осойишталик ва барқарорлик вужудга келди.

Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий (783-850) қадимги Хоразм диёрида туғилиб, вояга етади. Ғоятда ўткир зеҳн эгаси ва ноёб қобилият соҳиби бўлган ал-Хоразмий ёшлик чоғидан бошлаб аниқ ва табиий фанларни ўрганишга қизиқди, араб, форс, ҳинд ва юнон тилларини эгаллади, бу тилларда ёзилган китобларни кунт билан ўқиб, мутолаа қилди.

Хоразмий математика, геометрия, астрономия, география, тарих илми ва бошқа фанлар соҳасида баркамол ижод қилди. Унинг “Ал Жабр вал муқобала” (“Тенгламалар ва қаршилантириш”), “Ҳисоб ал-Ҳинд” (“Ҳинд ҳисоби”), “Китаб сурат ал-Арз” (“Ер сурати ҳақида китоб”), “Китаб ат-Тарих” (“Тарих китоби”), “Китаб ал-Амал Бил Устурлабат” (“Устурлоб билан ишлаш ҳақида китоб”) каби асарлари олимга жаҳоншумул шуҳрат

келтирди. Хоразмий яратган 20 тадан ортиқ асардан бизнинг давримизгача фақат 10 тасигина етиб келган.

Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Носир ал-Фарғоний 797-865 йилларида яшаб ижод қилган ватандошимиздир. Аҳмад Фарғоний ўз асарлари билан фан тарихида катта из қолдирди. У математика, география, астрономия, тарих соҳаларида ижод қилди. Аҳмад Фарғонийнинг ижодий фаолияти Бағдодда улуғ мутаффакир олим Ал-Хоразмий раҳбарлигидаги “Байт-ул-Ҳикма” билан боғлиқдир. У араб атамашунослигини пайдо бўлиши ва илмий тараққиётига муносиб ҳисса қўшиб, Бағдод ва Дамашқда расадхоналар қурилишида шахсан қатнашди. Аҳмад Фарғонийнинг китоблари дунёга маълум ва машҳурдир. “Китоб фи Усул илм ан-Нужум” (“Фалакиёт илмининг усуллари ҳақида китоб”), “Фалакиёт рисоласи”, “Фалак асарлари сабабияти”, “Ал-Мажистий”, “Илм-хайя”, “Ал Фарғоний жадваллари”, “Устурлоб билан амал қилиш ҳақида”, “Ой ернинг устида ва остида бўлганида вақтни аниқлаш рисоласи”, “Етти иқлим ҳисоби”, “Устурлоб яшаш ҳақида китоб” асарларининг қўлёзмалари Англия, Франция, Германия, Миср, Ҳиндистон, АҚШ ва Россияда сақланмоқда.

Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад Форобий 873 йилда Фороб (Ўтрор) яқинидаги Васиж шаҳарчасида таваллуд қўрган ва 951 йилда Дамашқда вафот этган. Ўрта Осиёнинг йирик комусий олимларидан бири, Шарқ уйғониш даврининг энг кўзга кўринган арбоби, Шарқ фалсафасининг отаси Форобий аввал Фороб, Бухоро ва Самарқандда билим олди ва турли тилларни ўрганди. Бағдодга келгач фаннинг турли соҳалари бўйича билимларини чуқурлаштиришда давом этди. У илмий даражасини оширгач, фаннинг деярли барча соҳаларини эгаллаб, 160 дан ортиқ асар ёзди. Форобийнинг риёзиёт, фалакиёт, табобат, мусиқа, фалсафа, тилшунослик ва адабиётга оид асарлари бутун оламга машҳур бўлди. У ёзган “Аристотелнинг “Метафизика” асари мақсадлари ҳақида”, “Тирик мавжудот аъзолари ҳақида”, “Мусиқа китоби”, “Бахт-саодатга эришув ҳақида”, “Сиёсат ал Мадания” (“Шаҳарлар устида сиёсат юргизиш”), “Фозил одамлар шаҳри”, “Масалалар моҳияти”, “Қонунлар ҳақида китоб”, “Тафаккур юргизиш мазмуни ҳақида”, “Мантикка кириш ҳақида китоб”, “Фалсафанинг моҳияти ҳақида китоб” ва бошқа асарлар буюк олимнинг илм ва дунёқараш доирасининг беқиёс даражада кенглиги ва чуқурлигидан далолат беради.

Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий (899-959) Бухоро яқинидаги Наршах (ҳозирги Вобкент туманида) қишлоғида 899 йилда таваллуд топган. Наршахийнинг илмий асарлари тўғрисида маълумотлар жуда кам. Унинг фақат “Тарихи Бухоро” (“Бухоро тарихи”) асари бизгача етиб келган. Асар қўлёзма нусхаларда ва ҳозирги замон илмий тарихий адабиётларда “Тарихи Наршахий”, “Тахқиқ ул-Вилоят” (“Вилоят ҳақиқатини аниқлаш”), “Ахбори Бухоро” (“Бухоро ҳақида хабарлар”) каби номлар билан аталиб келинган.

Биз ўрганаётган давр IX-XII аср фан ва маданиятининг равнақини Абу Райҳон Берунийсиз (973-1048 й.) тасаввур қилиш мумкин эмас. Беруний

Хоразмда яшаган вақтда ҳали жуда ёш бўлишига қарамай, Кат шахрида муҳим астрономик кузатишлар ўтказган. Бу кузатишлар учун ўзи асбоблар ихтиро қилган. Беруний 22 ёшида ўзи туғилиб ўсган ватанни ташлаб кетишга мажбур бўлади ва аввал Райга, кейин Журжонга келади. Бу ерда машҳур табиб, астроном, файласуф Абу Сахл Исо ал-Масихий билан танишади ва ундан таълим олади. Беруний ўзининг машҳур асарларидан бири бўлмиш “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” асарини Журжонда ёза бошлаган.

Беруний 1030 йилда “Ҳиндистон” номи билан машҳур бўлган энг йирик асарини ёзади. Бу асар жуда катта аҳамиятига эга бўлган асар бўлиб, бу ҳақда жуда кўп ғарб ва шарқ олимлари ўзларининг фикр-мулоҳазаларини билдирганлар. Берунийнинг бу асари устида 20 йил иш олиб борган Э.Захау унинг арабча танкидий тексти билан ингилизча таржимасини 1888 йилда Лондонда нашр эттиради.

Абу Али ибн Сино (980-1037) Бухоро яқинида жойлашган Афшона қишлоғида таваллуд топган. Отаси зиёли, ўқиган, билимдон киши бўлиб асли Балхдан бўлган. Ибн Сино ўша давр зиёлилар оиласида ҳукм сурган турмуш тарзи тизими бўйича “Қуръони Карим”ни ёшлик чоғидан ёд ола бошлайди. Бу билан кифояланиб қолмасдан отаси унга фалсафа, ҳинд ҳисоби каби соҳаларни ҳам ўқита бошлайди.

Ибн Сино ҳақиқий энциклопедик олим бўлиб, ўз даврининг деярли барча фанлари билан муваффақиятли равишда шуғулланган ва уларга оид илмий асарлар яратган. Турли манбаларда унинг 450 дан ортиқ асарлари қайд қилинган бўлса ҳам, замонлар ўтиши билан уларнинг кўпи йўқолиб кетган ва бизгача фақат 242 таси етиб келган.

Абу Абдуллоҳ Жаъфар Рудакий (960-1041 й.) тахминан 960 йилда Самарқанд яқинида жойлашган Панжрудан қишлоғида туғилган.

Рудакийнинг таржимаи ҳолига бағишланган барча манбаларда уни камбағал оиладан эканлиги, ёшлигидаёқ мусиқа асбобларини яхши чалишни ва ашула айтишни севганлиги қайд этилади. Ёш шоирнинг ўзи шеърлар ёзиши ва мусиқага бўлган бундай муҳаббати тез орада уни машҳур қилиб юборади.

Рудакий форс-тожик шеърятининг асосчиларидан бири ҳисобланади. XI аср шоири Рашидийнинг айтишича, Рудакийнинг бир миллион уч юз минг байт шеъри борлиги ҳисоблаб чиқилган. Аммо бизгача минг байт, икки қисмда эллик рубой, шеърлар, достон ва бошқалар етиб келган, холос. Бу асарларда шоир дўстлик, муҳаббат, яхшилик қилиш, бировнинг дилини оғритмаслик каби улуғ инсоний фазилатларни улуғлайди. Доимо эзгулик қилишга чорлайди.

Маҳмуд Қошғарий фаолияти билан бевосита шуғулланувчи олимларнинг фикрича бу зот 1029-1038 йиллар орасида Қашғарда туғилган. У ўзига тўқ, зиёли оиладан бўлиб, Қашғарда яхши билим олади. Ҳатто у Бухоро ва Нишопур шаҳарларида ўз билимларини кенгайтириб катта-катта олимлар билан суҳбатда бўлади. Маҳмуд Қошғарий яшаб ижод этган йиллар Қорахонийлар давлатининг гуллаб-яшнаган даврига тўғри келади.

Маҳмуд Қошғарий жуда кўп сафарларда бўлади ва ўзининг асарлари учун бой маълумотлар тўплайди. Кўп йиллик изланишлар натижасида “Девони луғати турк” ва “Жавоҳири-наҳв” “Турк тили синтаксиси асослари” асарларини ёзади.

Қорахонийлар даврида яшаган яна бир ўз даврининг атокли шоири, донишманд ва давлат арбоби Юсуф Хос Ҳожибдир (XI аср). Унинг таржимаи ҳоли, туғилган йили ва ҳаёти тўғрисида ёзилган бирон-бир асар сақланиб қолмаган. У Қорахонийлар сулоласининг пойтахти Баласоғунда туғилган ва шу ерда ижод этган. Ҳозирги кунда Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билик”-“Бахт-саодатга бошловчи билим” деб номланган дидактик, бадий-фалсафий асари бизгача етиб келган бўлиб, бошқа асарлари маълум эмас.

“Қутадғу билик” асарида билим ҳақидаги алоҳида боб бўлиб, унда билимдан ҳеч бир зиён бўлмаслиги, у кишиларга фақат фойда келтириши мумкинлиги, кишиларга билим кадр-қиммат, ҳурмат ва эҳтиром келтириши мумкинлиги айтиб ўтилади. Шунингдек, асарда марказлашган давлатни мустаҳкамлашга қаратилган низоларга чек қўйиш каби ўша давр учун жуда катта аҳамиятга молик бўлган масалаларга ҳам алоҳида эътибор берилади.

IX-XII асрларда ислом дини ва сўфийлик

Халифаликдан ажралиб чиққан мустақил давлатлар Сомонийлар, Қорахонийлар, Салжуқийлар ва Ғазнавийлар, Хоразмшоҳлар даврида бу мустақил марказлашган давлатларни янада мустаҳкамлаш учун ислом динига, унинг таълимотига, тарихий аҳкомларига эътибор бир неча бор кучая бошлайди.

Имом Бухорий (809-870 йй.) Бухорода туғилиб, шу ерда биринчи билимларни олади. Сўнгра билимини янада чуқурлаштириш мақсадида Макка, Мадина, Бағдод, Дамашқ, Куфа, Нишопур каби шаҳарларга боради. Манбалардан бизга маълумки, Имом Бухорий ислом дини масалаларига бағишланган 20 га яқин асар ёзган. Шу китоблар орасида Бухорийнинг бутун дунёга машҳур қилган асари “Ал-Жомеъ ас-Саҳиҳ” (“Ишончли тўплам”)дир. Бу асар 160 қисмдан иборат бўлиб, 3450 бобни ўз ичига олади. Бухорий ҳадисларини тўплаш ва баён этишда уни ҳақиқийлигига асосий эътибор берган, уни ҳақиқатга яқинлигини исботловчи далилларни келтирган ва шу асосда ҳадисларни классификация қилган олимдир. Унинг диққат марказида фаннинг инсон учун тарбиявий аҳамияти, унинг маънавий юксалиши, фозиллиги, донолиги, яхши ва ёмонни ажрата олиши туради. Умрининг охирида у ўз Ватанига қайтиб келади ва Самарқанд яқинида вафот этади. Мустақиллик йилларида бу улуг бобакалонимиз руҳини шод этиб, Ўзбекистон Президенти Ислом Каримов ташаббуси билан унинг вафот этган жойида улкан мажмуа-бино барпо қилинди. Ҳозирда бу жой нафақат мамлакатимиз фуқароларини, балки бутун мусулмон дунёси аҳлини зиёратгоҳ жойига айланган.

Имом ат-Термизий (824-892 йй.) Термиздан унча узоқ бўлмаган Бугишлоғида туғилган. У ҳам Бухорий сингари Шарқнинг жуда кўп шаҳарларида бўлиб, ўз билимини оширишга ҳаракат қилади. Ат-Термизий ҳадислардан ташқари филология, тарихга оид асарлар ҳам ёзди. Унинг 10 дан ортиқ ёзган асарлари орасида номини бутун мусулмон оламига машҳур қилган асари “Жоме ат-Термизий” ёки “Сунан ат-Термизий”дир. Бу асар исломда уламолар томонидан ҳақиқат деб тан олинган машҳур ҳадислар тўпламидан биридир.

Ислом динининг мамлакатда асосий дин сифатида тан олиниши, бошқа динларнинг оёқ-ости қилиниши, бу даврда меҳнаткаш омма турмуш тарзининг оғирлашуви улар орасида уларни юпатишга, уларнинг руҳини енгил қилишга ёрдам берувчи ғояни қидиришга мажбур қила бошлади. Бу ғоя тасаввуф ғояси бўлди.

Ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида тасаввуфнинг ривожланишида Юсуф Ҳамадоний таълимоти муҳим рол ўйнайди. Манбаларда қайд қилинишича, Юсуф Ҳамадоний 1043-1049 йилда Эроннинг Ҳамадон шаҳрида туғилади. Дастлабки билимларини Ҳамадон ва Бағдодда олади. Имом Ғаззолий каби буюк алломаларни тарбиялаб вояга етказган шайх Абу Али Фарсадийга шогирдликка тушади. Юсуф Ҳамадоний умрининг катта қисмини Ўрта Осиёда ўтказган. У хунармандчилик-қосибчилик билан шуғулланган. Шунинг учун ҳам бўлса керак, унинг таълимоти асосан хунармандлар орасида кенг тарқалган ва уларнинг манфаатларини ифодалаган. Юсуф Ҳамадоний суфийлик илми бўйича кўплаб шогирдлар тайёрлади. У Бухорода махсус хонақо қурдириб, ўша ерда шогирдларга дарс берган. Ҳамадоний таълимотида ватанпарварлик ғоялари ўз ифодасини топган. Уни пир деб билган шогирдларидан 213 таси машҳур шайхлар бўлиб етишган эканлар. Ҳамадоний таълимотидан Ўрта Осиёда икки тасаввуф мактаби-Яссавийлик ва Нақшбандийлик келиб чиқади.

Ўрта Осиё ҳудудида биринчи вужудга келган суфийлик оқими Яссавийликдир. Бу оқимга 1105 йилда Ясса (Туркистон) шаҳрида туғилган Аҳмад Яссавий асос солган. Аҳмад Яссавий Бухорода Юсуф Ҳамадонийдан таълим олгач, яна она шаҳри Туркистонга қайтиб келади ва шогирдлар тарбияси масаласи билан шуғулланади. Мадраса ва хонақолар қурдиради. Яссавий таълимотининг асослари туркий тилда ёзилган “Девони Ҳикмат” асарида баён этилган. У ўтроқ ва кўчманчи туркий халқлар орасида суфийлик таълимотини тарғиб қилишда муҳим аҳамият касб этган.

Аҳмад Яссавийнинг фикрича шариатсиз тариқат, тариқатсиз маърифат, маърифатсиз ҳақиқат бўла олмайди. Улар доимо бир-бирини тўлдиради. Бу йўл камолот йўли бўлиб, инсон ҳаётининг асл моҳиятини ташкил этади.

Юсуф Ҳамадонийнинг яна бир шогирди Абдуҳолиқ Ғиждувоний бўлган. Яссавий билан Ғиждувоний шу даражада иқтидорли шогирдлардан бўлишганки, кейинчалик улардан бири “Яссавия”, иккинчиси “Нақшбандия” тариқатининг асосчилари бўлиб етишадилар. Хожа

Абдухоликнинг таржимаи ҳоли, туғилган ва вафот этган саналари аниқ. У 1103 йилда Ғиждувондда туғилиб, 1179 йилда ўз ватанида вафот этади.

Хожа Абдухолик Ғиждувоний Шарқ фалсафа тарихида ўзига хос ўрин эгаллайди. Унинг фалсафий дунёкараши тасаввуфдаги Хожагон (Хожалар) халқасида шаклланди. Агар бизгача Аҳмад Яссавийнинг “Ҳикматлар”и мерос бўлиб қолган бўлса, Хожа Абдухолик Ғиждувонийдан “Рисолайи Соҳибия” “Рисолайи Шайхшшуюк Хазрати Абу Юсуф Ҳамадонӣ” каби асарлар мерос бўлиб қолган. Аммо бу асарлар ҳали яхши ўрганилмаган ва кенг халқ оммаси орасида тарғиб қилинмаган. Хожа Абдухолик Ғиждувоний устозидан кўп нарсаларни ўрганар экан, ўзи ҳам кўп ҳолларда мустақил фикр юритиб, баъзи масалаларда ўз йўлини шакллантиришга ҳаракат қилган.

Нажмиддин Кубро (1145-1221 йй.) - тасаввуф таълимотининг Ўрта Осиёдаги йирик вакилларида бири. Суфийликдаги Кубравия оқимининг асосчисидир. Хивада туғилиб, Миср, Табриз ва Ҳамадонда илм олган. Кўхна Урганчга қайтиб, ўз таълимотини ривожлантириб, шу ерда янги суфийлик оқимига асос солади. У “Ғавоих ал-Ғамол ва ғовотих ал-Ғалол” (“Ғамолининг муаттарлиги ва камолотнинг эгалари”), “Ас-усул ал-ашара” (“Ўнта қонун ва қоидалар”) номли қатор рисола ва асарлар ёзиб, ўз таълимотини такомиллаштиришга эришди. Кубровия тариқатининг асосини 10 тадан иборат қонун-қоидалар ташкил этади. Уларга асосан “тавба”, “зуҳд” (“мол-дунёдан воз кечиш”), “таваккал” (“Оллоҳ йўлида”), “қаноат”, “узлат”, “доимий зикр”, “таважжуж”, “сабр”, “муруқаба” (“камолот топиш”) ва “ризоз” (халққа етишиш) каби қоидалар киради. Кубровия тариқати Яссавия тариқатидан фарқ қилиб, тарки дунёчилик рад этилади. Унда камолот йўлида олиб бориладиган машаққатли меҳнат жараёнида бу дунё ноз-неъматларидан баҳраманд бўлиш кераклиги илгари сурилади. Бу таълимотда ватанга, халққа бўлган муҳаббат ғояси ниҳоятда кучли бўлиб, ҳар қандай оғир шароитда ҳам халқ билан бирга бўлиш, ватан ҳимояси учун курашиш, унинг мустақиллигини сақлаш зарурлигини даъват қилинади.

Ўз ғоясига содиқ Нажмиддин Кубро ватан ҳимояси йўлида шаҳид бўлди ва жасорат намунасини ўз муридларига кўрсата олди.

Шундай қилиб, тасаввуф Мовароуннаҳр аҳолисининг маънавий ҳаёти билан чамбарчас боғланган таълимот бўлиб, ўрта асрнинг халқпарвар адиб ва машойихлари уни чуқур билишга ва у орқали оммага зиё ва маърифат тарқатишга интиланлар.

Меъморилик ва санъат

IX-XII асрларда ўлкада марказлашган йирик давлатларнинг шаклланиши ва уларнинг ривож, давлатчиликнинг мустаҳкамланиши, маънавий ҳаёт, илм-фаннинг ривожланишигагина эмас, балки моддий маданиятнинг ҳам ривожланишига асос бўлди. Самарқанд, Бухоро, Урганч, Термиз, Узган ва Марв каби шаҳарларда саройлар, масжид, мадрасалар, миноралар, макбаралар, тим ва карвонсаройлар кўплаб қурила бошлади.

IX-X аср меъмортичилиги услубларини сақланиб қолганлигини кўплаб масжидлар мисолида ҳам кузатиш мумкин. Ёзма манбаларда қайд қилинишича, сомониёлар давридаги кўпгина масжидлар ўз вақтида арабларгача бўлган ибодатхоналарнинг масжидга мослаштириш асосида қурилган. Улар бир хонали бўлиб, масжиднинг томлари устунга таяниб турган. Масжидларнинг томи одатда гумбаз шаклида бўлган. Масжидларда, айниқса, меҳроблари шаклли, ёзувли қилиб қирқилган ғиштлар, ўйма ганчлар ва ҳатто тилла сувлар билан безатилган. Бу даврга оид масжидлар тўғрисида сўз юритилганда, Бухородаги Мағоки Атторон, Пойканд масжиди, Термиздаги Чорустун, Шахристондаги Чилдухтарон масжидларини қайд қилиш мумкин. Бу ёдгорликлар Ўрта Осиёда диний меъмортичиликнинг ривожланиш йўлларини кузатиш имкониятини бери.

Саройларнинг гўзаллигини Термиз шаҳридаги сарой мисолида кўриш мумкин. Бу сарой тўлиқ очиб ўрганилган. Сарой шаҳар мудофаа деворларидан ташқарида, боғлар орасида жойлашган ва 10 гектарга яқин майдонни ишғол этган. Сарой мудофаа деворлари билан ўралган. Сарой ўзининг маҳобатлилиги, серҳашамлиги ва бағоят гўзал, нафис безаклари билан одамни ўзига жалб қилади.

Сомониёлар даврига оид шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг уйлари тўғрисида ҳозир археология анча маълумотларга эга. Бу борада қадимий Самарқанд-Афросиёб, Хорашкент-Канка, Бинкент, Термиз, Марв, Дехистон каби ўнлаб ёдгорликларда олиб борилган изланишларнинг натижаси диққатга моликдир. Афросиёбда бу даврга оид катта бир маҳалла очиб ўрганилган.

Сомониёлар давридаёқ йирик шаҳарлар бўлган Самарқанд, Бухоро, Термиз, Марв, Қорахониёлар даврида янада кенгайди. Бу шаҳарлар энди уч қисмли-арк, шахристон, работдан иборат эди. Уларда янгидан-янги ҳашаматли иморатлар пайдо бўлиб, бу иморатлар ўз тузилиши ва нақшлари билан ажралиб турарди.

Қорахоний ҳукмдори Шамс-ул-Мулк Бухоро яқинида сарой барпо этди ва бундан ташқари Ҳазара қишлоғи яқинида Дингарон масжидини ва унинг ёнида Барат-и-Малик номи билан машҳур бўлган карвонсарой қурдиради. Бухоро шаҳрида 1127 йилда Қорахоний Арслонхон томонидан машҳур иморат-Минорайи Калон барпо этилди. Вобкентда XII асрнинг охирида Бухоро садри Абдулазиз II томонидан қурилган минорани, Жаркўрғонда (Сурхондарё вилояти) Қорахониёлар томонидан 1108-1109 йилларда барпо этган минорани, шунингдек Бухородаги Номозгоҳни ва Атторий масжидини алоҳида таъкидлаб ўтиш мумкин.

Қорахониёлар даврида Самарқанд шаҳрида ҳам кўплаб бинолар барпо этилди. Афросиёбдаги археологик қазилмалар шундан далолат бериб турибди. Лекин мўғуллар истилосидан сўнг бу бинолар вайронага айланди.

Термиз шаҳри XI-XII асрларда анча ривожланди, янги мустаҳкам мудофаа девори қурилди, бу ерда барпо этилган Термиз ҳукмдорлари саройи айниқса машҳурдир. Бу саройни қазиб очган археологлар турли идишлар билан бирга афсонавий ҳайвонлар тасвирини ҳам топишди. XI-XII

аср бошларида Хоразмда ҳам кўпгина бинолар қад кўтарди, жумладан, Урганчдаги Фахриддин Розий ва Шайх Шариф мақбарасини, кўплаб карвон саройларни, Буронқалъа, Найифқалъа ва бошқаларни айтиб ўтиш мумкин.

Бу меъморчиликдан ташқари бир неча сув иншоотларини қуриш ва унда йўнилган тош, пишиқ ғишт, сувга чидамли қурилиш қоришмаларидан-бандлар, новлар, кўприклар, сардобалар ва коризлар қурилган. Бу иншоотлар мамлакатда фан ва ишлаб чиқаришни ғоятда ривожланганлигидан далолат беради. 1,5 млн. м.куб сувни тўплаш имкониятига эга бўлган Хонбанди номли сув омборининг қурилиши фикримизнинг далили бўлиб хизмат қилади. Манбалардан маълум бўлишича, бундай сув иншоотларини қуриш учун сувнинг вертикал ва горизонтал босим кучларини ҳисоблаб чиқиш ва тоғда қурилганлиги учун тез-тез ернинг кимирлаб туриш кучларини ҳам математик йўллар билан ҳисоблаб чиқиш лозим бўлган ва бу иш муваффақиятли амалга оширилган.

Бу давр меъморчилиги билан бир қаторда унга боғлиқ бўлган наққошлик ва тасвирий санъат ҳам жадал суръатлар билан ривожланди. Иморатларни ўймакор устунлар ва тўсинлар, деворларни эса бўёқли, ганчкор нақшлар билан безаш кенг расм бўла бошлади. Секин-аста наққошлик санъатида ҳам илгаригидек, одамлар ва ҳайвонларни тасвирлангандан кўра мураккаб геометрик ва гулли нақшларга ўтила бошланди.

Наққошлик санъати қадимги Термизда жуда ривожланган эди. Бу борада Ҳаким Термизий мақбараси давридан сақланиб қолган ўйма нақш парча айниқса қимматлидир. Унда Самарқанд усулини эслатувчи себарча шаклидаги ўзига хос услублар мавжуддир. Бу даврда хаттотлик санъати китобларни кўчиришдагина эмас, балки биноларни безашда ҳам кенг қўлланила бошланди.

6-мавзу. Мўғуллар истилоси ва зулмига қарши кураш. Жалолиддин Мангуберди – Чигатой улуси

XII аср ўрталарига келиб Байкал кўли атрофи, ҳозирги Мўғулистон ҳудудларида яшовчи туркий ва тунгус-манжур қабиаларининг кўпчилиги мўғуллар раҳномаси Есугай баҳодир таъсирига ўта бошлайдилар. Лекин унга қарши турган татар, маркит қабиаларни бўйсундириш осонлик билан кечмайди. Есугайни татарлар зиёфат пайтида хиёнаткорона ўлдиришгандан сўнг, унинг ўғли бўлмиш Темучиннинг таъсири мўғуллар ичида кўтарила бошлайди. Темучин (1155-1227) (мўғулча, темир устаси)-кучли ва тадбиркор, айёр саркарда бўлиб, пароканда қабиаларни турли йўллар билан ўз кўли остида мустаҳкам бирлаштирган шахс эди. 1186 йилда у бошқа бир мўғул саркардаси Жамуха ёрдамида ўзининг эски рақиби маркитларни бўйсундиради. Баъзи маълумотларга кўра бу ғалабадан сўнг мўғул нўён (ҳарбий бошлиқлар)лари ва навкарлари уни олқишлаб, мўғул ҳукмдори-хон деб эълон қилишган. XIII аср бошида эса яна бир бошқа

кучли қабила татарлар устидан ҳам ғалаба қозонилади. Темучин 1203 йили керайтларнинг хони Ўнғхонни мағлуб этиб, қўнғирот ва найманлар устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатди.

Мўғулларни бирлаштириш чоғида Темучин кучли ҳарбий тузилмани ташкил этди. Унга кўра мўғул қабилалари мингликларга бўлинган бўлиб, у бутун бир бошли ҳарбий округ вазифасига тўғри келар эди. Округлар тепасига садоқатли кишилар қўйилар эди. Темучин жуда интизомли, садоқатли ва ўта жанговар ҳарбий тузилмаларни яратишга муваффақ бўлди. Уларни бошқаришни эса аввало, ўз ўғиллари-Жўчи, Чигатой, Ўгедей, Тули, хотини Бурте-фужен, сафдошлари Субутой, Жебеларга топширди. Ўз ҳокимиятини тўлиқ мустаҳкамлаб олгач Темучин 1206 йили мўғулларнинг умум қурултойи (қурултой халқ хоҳиши деган маънони англатган)ни чақиради. Қурултойда у олий мўғул ҳукмдори-хон деб тантанали эълон қилиниб, унга бош шаман Теб-Тангрий “Чингизхон” деган фахрий ном беради. Чингиз сўзи тарихчи Рашидиддиннинг ёзишича, кучли, буюк деган маънони англатади.

Қурултойда одат бўйича Чингизхон ўз туғи-байроғини кўтарди, 10 та лавозим жорий этиб уни ўз яқинларига тақдим этади. Сахродаги Қорақурум шахрини марказий пойтахт деб белгилади. Ўз қўли остидаги мансабларни эса 3 тоифага бўлиб, уларга аниқ вазифаларни бўлиб берди. Уларга Бооргу, Мухали, Наяа маъсул бўлдилар. У ўз қўшинларини ҳам ислоҳ этди. Бутун Мўғулистон 95 та ҳарбий-маъмурий бирликка бўлинди. Янги мўғул давлати-Еке Мўнғол улус (буюк мўғул давлати) деб атала бошланди.

Мусулмон мамлакатларининг беҳисоб бойликлари тўғрисидаги афсона-ривоятларни эшитиб, текин ўлжа ва бойиш истагида бўлган мўғул ҳарбий зодагонлари Чингизхон бошчилигида зимдан ҳарбий юриш қилиш истагида турар эдилар. Чингизхон давлати ғарбда Қипчоқ чўллари, қорахитойларнинг кўчманчи Ғарбий Ляо (Си Ляо) ва хоразмшоҳ-ануштегинийлар давлати билан чегарадош эди. Шубҳасиз унинг ғарбдаги энг йирик ва кучли қўшниси ҳамда рақиби буюк Хоразмшоҳ-ануштегинийлар давлати (1097-1231) эди.

Чингизхон ўзининг яхши тизимга асосланган айғокчилар тармоғи орқали Хоразмшоҳлар давлатидаги ушбу аҳволдан бохабар эди. Шунингдек, у ушбу қадимий маданият ва юқори салоҳиятга эга Мовароуннаҳр аҳлини осонликча бўйсундириб бўлмаслигини ҳам яхши билиб, бўлажак маҳорабага жиддий тайёргарлик кўрди.

Чингизхон 1219 йили ўз ўғиллари бошлиқ 200 мингга яқин асосий ҳарбий кучлари билан анчадан бери пухта тайёрланган Хоразмшоҳ-Ануштегинийлар давлати устига ҳарбий юришни бошлади.

Чегарадаги Ўтрор мустаҳкам шаҳар қалъа бўлиб, мўғулларга олти ой давомида мардонавор қаршилиқ кўрсатган эди. Ўтрор ҳокими Иналхон (Ғойирхон) қўлида 20.000 чоғли суворий бўлиб, Хоразмшоҳ унга ёрдам тариқасида 50.000 кишилиқ “лашқари бирун”ни ҳам юборган эди. Аммо, Ўтрор шаҳри ўз жасорати эвазига мўғуллар томонидан буткул бузиб

ташланди. Бухоро йўналишида кетаётган Чингизхонга эса Зарнук (Зеринух) ва Нур қалъалари жангсиз таслим бўладилар.

Чингизхон 1220 йилнинг феврал ойи бошларида (баъзи адабиётларда 7 февралда дейилади) Бухорога юриш қилди. Бухороликлар қаттиқ қаршилик кўрсатишларига қарамай шаҳар мўғуллар томонидан эгалланди. Шу йилнинг март ойида Чингизхон қўшмнлари Самарқандни вამал қилиб қаттиқ жанглардан сўнг уни ҳам эгалладилар. Ҳар иккала шаҳар шафқатсиз талон-тарож қилинди.

Чингизхон ёзни Наҳшабда ўтказиб, 1220 йилнинг кузида Термизга юришни бошлайди. Термиз Ҳиндистон ва Ўрта Осиё савдо йўллари туташган бир қулай ерда жойлашган бўлиб, унинг Амударё соҳилига туташган қалъаси ўз вақтида мустаҳкам равишда барпо этилган эди. Термиз ҳокими Фахриддин хабаш мўғуллар босқинига мардонавор туриб жавоб беришга қарор қилди. Мудофаанинг ўн биринчи куни шаҳар эгалланди. Шаҳар буткул талон-тарож қилиниб, хонавайрон этилди.

Мовароуннаҳрнинг асосий қисмлари-Сирдарё хавзаси, Зарафшон, Қашқадарё водийлари, Бухоро воҳаси, Шош ва Фарғона водийси эгаллангач, Чингизхон эндиликда ўзининг асосий эътиборини Хоразмшоҳлар давлатининг маркази Хоразм ўлкасига қаратди. Бу юришга ўғиллари Жўчи, Чигатой, Ўктой (Угедей)ларни масул қилди. Айниқса, хон мусулмон Шарқининг энг катта шаҳри бўлмиш, маданият, савдо гуллаб яшнаган бой-бадавлат қадимги Урганч (Гурганж) истилосига катта аҳамият билан қаради. Ушбу юриш 1221 йилнинг бошида бошланди. Бу жангларда Хоразмлик машҳур аллома, файласуф ва олим, “Кубровия” тариқатининг асосчиси Аҳмад ибн Умар Абул Жаноб Нажмиддин ал-Кубро ал-Хевакий (1145-1221 йй.) ҳам фаол қатнашди. Ўзига “Ё Ватан, ё шарофатли ўлим” деган ғояни шиор қилиб олган бу 76 ёшдаги буюк шайх қахрамонона тарзда жанг қилиб, ўлим олдидан мўғул навқарига ташланиб уни аввал ҳалок қилиб, шаҳид бўлади.

Жалолиддин Мангуберди-юрт ҳимоячиси.

Жалолиддин оғир бир пайтда Мовароуннаҳр уруш домига тортилган, мамлакатнинг катта қисми мўғуллар томонидан истило этилган, империя қўшини яксон қилинган, амирларнинг бир қисми хоинлик йўлига, қолгани ўз жони-мулкини асраш йўлига тушган, султон мамлакатни ўз ҳолига ташлаб қўйган, ўзаро саросима ва таҳлика ҳукм сурган бир вақтда тарих саҳнасида пайдо бўлди. Жалолиддин шундай бир оғир вазиятда, Ватан ва халқ эрки учун курашиб, мўғулларга қарши 11 йил кураш олиб борди. 14 маротаба мўғулларга қарши от суриб, унинг 13 тасида ғолибликни қўлга киритишга муваффақ бўлди. Урганч қамали арафасида Жалолиддин 300 та кишиси билан яширинча Хоразмни тарк этади ва 16 кун ичида Хоразмдан Хуросон ерларидаги Нисо қўрғони атрофига етиб келади. Чингизхон султон ўғилларининг Хоразмга қайтганликларидан хабар топгач агарда улар Хуросонга чекинмоқчи бўлсалар, уларга қарши чиқади деган мақсадда ўз қўшинидан Хуросоннинг ҳар ерига пистирмалар қўяди. Жалолиддин Нисо

яқинида ўзининг 300 та аскарлари билан мўғулларнинг 700 кишилик отрядини зарбага учратади. Мўғуллар батамом мағлуб этилади.

У 1221 йилнинг февралида Жалолиддин Ғазнага кириб келади. Бу ерда унинг хизматига Сайфиддин Ўғроқ ал-Халажий, Балх ҳокими Аъзам Малик, афғон қабилалари сардори Музаффар Малик ва қарлуқлар раҳбари ал-Ҳасан қарлуқ ўз қўшинлари билан қўшиладилар. Жами қўшиннинг сони тарихчиларнинг хабарига кўра 90-130 минг киши атрофида бўлган. Чингизхон Жалолиддиннинг куч-қудратини ошиб бораётгани ва мўғуллар ундан Қандаҳорда зарбага учраганлигидан ғазабланиб, нўён Шиқи Хутуху бошчилигидаги қўшинни унинг устига юборади. У 1221 йилнинг кузида Жалолиддин ерларига яқинлашиб келади. Бу вақтда мўғулларнинг Текечук ва Молгор бошчилигидаги илғор гуруҳи Чорикордан шимолроқдаги Валиён кўрғонини қамал қилишни бошлаган эди.

Жалолиддин бир ҳамладаёқ мўғулларни зарбага учратишга муваффақ бўлади. Бу жангда мўғулларнинг 1000 дан ошиқ кишиси ҳалок бўлади. Кўплаб тарихчилар жумладан, ибн ал-Асир, Жувайний, Рашидиддин бу жангга юқори баҳо берган эдилар. Жалолиддиннинг мўғулларга қарши муҳим жангларида бири 1221 йилнинг кузида шимолий Афғонистоннинг Лагар дарёси бўйидаги Парвона дашти яқинида бўлиб ўтади. Бирлашган қўшинга шахсан Жалолиддиннинг ўзи лашкарбошилиқ қилиб, ўнг қанотга Амин Малик, чап қанотга Сайфиддин Ўғроқ бошчилик қилишади. Мўғуллар жон-жаҳдлари билан курашга кирадилар. Ҳатто Шиқи Хутухунинг буйруғи билан Жалолиддин қўшинига хавф туғдириш мақсадида ҳар бир мўғул аскари орқасига тулуп ўтказиб ҳам қўйишади. Парвона жанги мўғулларнинг мутлақ мағлубияти билан тугаб Шиқи Хутуху қолган қутган қўшини билан Чингизхон ҳузурига базўр қочишга улгуради.

1221 йилнинг 25 ноябри, пайшанба куни (ҳижрий 618 йил шаввал ойининг саккизинчи куни) Синд дарёси бўйида уч кун давом этган ҳал қилувчи жанг бошланди. Бу жангда мағлубиятга учраган Жалолиддин оти билан сувга сакраб, дарёнинг нариги бети-Ҳиндистон томонга сузиб ўтади.

Ҳиндистонда Жалолиддин 1223 йилнинг охирларигача бўлиб, хоразмшоҳларнинг азалий мулки бўлган Ироқ ва Эронни ўз измига киритиш мақсадида йўлга отланади. Ўз ўрнига ноиб этиб, таниқли саркарда Жаҳон полвон Ўзбекни қолдириб кетади. Жаҳон полвон то 1229 йилгача Ҳиндистон мулкларини бошқариб, сўнгра Жалолиддин ҳузурига Ироққа қараб кетади ва унинг ҳарбий юришларида елкадош бўлиб хизмат қилади.

Жалолиддин мураккаб ва зиддиятли даврда яшади. Шубҳасиз у ўз даврининг фарзанди эди. У қўшинларининг кўплаб ҳарбий юришлар вақтида талончилик, зўравонлик қилишларига гоҳида кўз юмди, хонавайрончилик келтирувчи ишларга бош қўшди. Бу эса Эрон, Озарбайжон, Ироқ, Гуржистон аҳлида салбий фикрларнинг қўпайишига, норозиликларнинг кучайишига ҳам олиб келган. Лекин нима бўлганда ҳам Жалолиддин Мангуберди ўзининг асосий мақсади мўғул истилочиларига қарши курашиш эканлигини ёдида сақлади. Бу курашда у ён-атрофдаги мусулмон хукмдорларининг қўллаб қувватлашларига умид боғлаган эди.

Лекин кўп ҳолда улар билан умумий тил топа олмаслиги, унинг ташқи сиёсат борасидаги зайиф томонидан далолат берар эди. Ўз вақтида турк, араб, мусулмон ҳокимлари унинг ҳокимияти Яқин Шарқда кучайиб кетишидан хавфсирашар, у билан иттифоқ тузишни хоҳлашмас эди. Уларнинг баъзилари ҳатто мўғуллар билан очикдан-очик яқинлашиш тарафдори эдилар. Айниқса, Хилат қалъасининг Жалолиддин томонидан эгалланиши унга даъвогар ҳокимларнинг иззат-нафсини топтаган эди. Жалолиддин унга қарши иттифоқ вужудга келганидан хабардор бўлса-да, ҳар ҳолда, ҳеч бўлмаганда уни туркий ҳукмдорлар қўллайди деб янглишган эди.

1230 йил 10 августида Кўния султони, Химс ҳокими, Ҳалаб ҳокими, Маяфириқин ҳокими ва Байнас ҳокимларининг бирлашган иттифоқи Жалолиддинни мағлуб этади. Исмоилийлар эса буткул хоинлик йўлини тутиб Жалолиддиннинг мағлубияти тўғрисида мўғулларга яширин нома ҳам юборадилар. Жалолиддин мағлубиятидан фойдаланган мўғуллар унинг Озарбайжоннинг Муғон, Ширкабутдаги қўшин йиғиши мумкин бўлган жойларига қўққисдан зарба беришади. 1231 йил баҳорида у Ганжага келиб, барча гина-кудратларини унутиб, яна мўғулларга қарши иттифоқ тузиш учун мусулмон ҳукмдорларига мурожаат этди. Лекин унинг таклифи жавобсиз қолиб кетди. Шунда Суриядаги Амида қалъаси ҳокими уни ўз олдида чорлайди. У Ироққа бориб яна қўшин тўпламоқчи бўлади ва

Маяфариқин (Ҳозирги Туркиянинг Силван вилояти) яқинида Айн-ад-дар қишлоғига келади. Ушбу тоғлиқ қишлоқда у курдлар қўлига тушади. Ўзини султон деб таништиргандан сўнг уни курдлар ўлдиришга жазм этмайдилар. Уни тегишли жойга етказиб қўйиш эвазига мукофот ваъда қилади. Лекин курдлар раҳбари хонадонидан жой олган ҳориб-толган Жалолиддинни, бошқа бир курд кишиси ўлган иниси хуни эвазига ўлдиради. Бу воқеа тахминан 1231 йилнинг август ойи 17-20 саналари оралиғида рўй беради.

Мўғуллар истилосидан кейинги сиёсий вазият. Чигатой улуси давридаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар, ҳўжалик аҳволи

Мўғуллар истилосидан сўнг Мовароуннаҳр, Хоразм, Хуросоннинг гуллаб-яшнаган деҳқончилик воҳалари тамомила ҳалокатга учради. Шарқда донғи кетган қадимий ва обод шаҳарлар, жумладан Самарқанд, Бухоро, Урганч, Хўжанд, Марв, Термиз, Балх, Нишопур ва бошқа шаҳарлар харобазорга айлантирилди. Марвдаги машҳур сув билан шаҳарни таъминловчи-Султонбанд, Балхоб дарёсидаги Банди амир, Самарқанд шахрини сув билан таъминлайдиган ягона тўғонларнинг ҳаммаси Чингизхон буйруғига кўра бузиб ташланди. Жумладан Балх ва унинг атрофлари 6 ой мобайнида сув офатини бошдан кечиради. Самарқанднинг асосий аҳолиси, бухороликларнинг кўпчилиги, Урганч ва Марв каби улкан шаҳарлар аҳлининг барчаси она шаҳарларини ё тарк этдилар ёки қириб ташландилар. Истилочилар илк бора юқори маданиятли аҳолининг илм-фан,

меъморчилик соҳаларидаги ютуқларини, юксак даражадаги хунармандчилик, тижорат, суғорма деҳқончилиқни шу ўлкага келиб кўрдилар.

Маҳаллий аҳоли-хунарманд, деҳқон, чорвадор, ким бўлишидан қатъий назар умум ҳашар ишларида қатнашиши ва текинга ишлаб бериши шарт эди. Мўғулларнинг ички хўжалик ҳаётни савдо-сотик соҳасини бир оз жонлантириш борасидаги чиқарган паст қийматли тангалари аҳоли ичида ўз ўрнини топмади. Аксинча, зўрлик пўписага қарамай, 1232 йилдан бошлаб Самарқандда пул муомаласи тугатилди, савдо-сотик айрибошлов даражасига тушиб қолди. Фарғона, Шош, Термиз ва бошқа вилоятларда мўғул истилосидан сўнг пул зарб этиш ўз-ўзидан тугаган эди. Натижада тез орада Мовароуннаҳрда пул муомаласи буткул издан чиқди.

Мислсиз жабр зулм, аҳолининг хўрлик ва қашшоқлик домига ташланиши, солиқларнинг ҳаддан зиёд ўсиши, меҳнаткаш аҳолининг тинка мадорини куришиб юборди. Аҳоли ичида мўғулларнинг зўравонлиги ва истибдодига қарши норозилик ҳаракати тобора кучайиб, бу норозилик айниқса, 1238 йилги Маҳмуд Таробий қўзғолонида ўз аксини намоён қилди. Бу озодлик қўзғолони 1238 йил Бухородан уч фарсах (тахминан 18-21 км) узоқликдаги Тароб қишлоғида бошланди. Бу қўзғолонда мўғуллар ва маҳаллий зодагонлар зулмидан аҳволи оғирлашган хунарманд, деҳқон ва камбағал аҳоли айниқса фаол қатнашади. Қўзғолонга эса асли Тароб қишлоғидан бўлган ғалвир ясовчи хунарманд уста Маҳмуд Таробий бошчилиқ қилади. Афсуски, қўзғолон шафқатсизларга бостирилади.

XIII асрнинг иккинчи чоракларидан бошлаб, мўғулларнинг ичида ҳам эндиликда маълум сиёсий низолар, парокандаликлар келиб чиқа бошлайди. 1241 йилга келиб босиб олинган Русия, Волга бўйи, Урал ва бошқа ерлардан Олтин Ўрда давлати ташкил топади. Мўғуллар 1256 йили Хулагу бошчилигида Эрон, Курдистон, Ироқ ва Яқин Шарқнинг бошқа ерларига хужум қиладилар. Мўғул хонлари ўртасида олий ҳукмдорлик учун кураш авж олади. Айниқса, буюк ҳокон Гуюкхоннинг (1246-1249) ўлиmidан сўнг бу кураш кескин кучаяди. 1251 йили ҳокимият тепасига Ботухон ва Беркахонларнинг қўллаб-қувватлашлари билан Тулининг тўнғич ўғли Мунқа (1251-1259) улуғ хон сифатида сайланади. У дастлаб Чигатой улусини мулк сифатида тугатади ва уни Ботухон билан бўлиб олади. Кейинчалик Мунқанинг ўлиmidан сўнг Чигатойнинг невараси Олғухон (1261-1266) Олтин Ўрдага қарши курашиб, Чигатой улусини қайта тиклашга муваффақ бўлади.

XIII асрнинг II-ярми ва XIV аср I-ярмидаги маданий ҳаёт

XIII асрнинг II-ярмида XIV аср I-ярмида хўжалик, иқтисодий ҳаётдаги силжишлар, савдо-сотикнинг ривожланиши, қолаверса Чигатой мўғулларининг тобора ўтроқ ҳаётга мослаша бориши, босқинчилик вақтида таназзулга юз тутган маданий ҳаётнинг нисбатан жонланишига олиб келди. Аввало шаҳарсозлик билан боғлиқ бинокорлик ва меъморчилик йўлга

қўйила бошланди. Маҳаллий диний уламолар ва дунёвий зодагонлар, гоҳида мўғул зодагонларининг баъзилари қурилиш ишларига ҳомийлик қила бошлашди. Меъморчиликда алоҳида ўрин тутган ганчкорлик, ғишт ўймакорлиги, кошинпазлик, меъморий хаттотлик қайта тикланди. Мовароуннаҳр, Хоразмда маҳаллий бинокорлар иштирокида хонақо, мақбара, масжид, мадраса, сарой, миноралар қад кўтара бошлади. Шу даврларда барпо этилган кўпгина меъморий обидалар у ёки бу кўринишда ҳозирги кунларгача етиб келган.

Жумладан, Бухородаги Сайфиддин Боҳарзий мақбарасини биринчилардан барпо этилган меъморий бино сифатида кўриш мумкин. Таниқли бухоролик шайх Сайфиддин Боҳарзий нуфузли диний уламолардан бири бўлиб, у 1258 йили оламдан ўтган эди. Унинг қабри устида тез орада катта мақбара ва хонақо барпо этилди. 1333 йили Бухорода бўлган араб сайёҳи ибн Баттута ушбу мақбарага юқори баҳо берган эди. Шунингдек, мана шу даврларда барпо этилган Бухородаги Қусам ибн Аббос мақбараси зиёратхонаси, Хўжа Аҳмад мақбараси, Қўҳна Урганчдаги Нажмиддин Қубро ва Тўрабекхоним мақбараси, масжид ва 2 та баланд миноралар (миноранинг ҳозиргача сақланган қисми 62 метрни ташкил этади, минораларнинг биттаси XX аср бошларида қулаб тушган), Хўжанддаги Дувахон мақбараси (кейинчалик вайрон бўлган) ва бошқаларни тилга олиб ўтиш мумкин. Қаршидаги бузилиб кетган сарой, Маъсудбек ҳукмронлиги даврида (1238-1289) Бухорода барпо этилиб, 1000 тача талабага мўлжалланган “Маъсудия”, “Хония” мадрасалари ва бошқалар тўғрисида манбаларда маълумот бериб ўтилади.

Кўрилаётган давр бинокорлиги ва меъморчилигида пишиқ ғишт, кошин, парчин, меъморий ўймакор ғиштлар ҳамда ганч ва оҳақ, писта кўмир, кумлардан тайёрланган махсус қоришмалар каби қурилиш маҳсулотларидан ҳам биноларни қуришда ҳамда уларни меъморий жиҳатдан безашда кенг фойдаланилади. Монументал биноларнинг аксарияти эса бир ёки икки гумбазли, тоқу равоқли ва пештоқли бўлган. Нақшинкор ғишт, кошинлар, китоба (лавҳа) билан нақш бериш анъаналари давом эттирилган. Шунингдек нақшларнинг турли-туман, гулдор бўлиши, ўймакор амалий санъат қайта тикланганлигидан ҳам дарак берар эди. Кулолчилик, мисгарлик, заргарликда ҳам нақш билан ишлов бериш ҳолати авж олади.

Шубҳасиз, Чингиз Ўрдаларининг босқини Мовароуннаҳр ва Хуросон илм фан, адабиёт ўчоқларига катта зарба бўлиб тушади. XIII аср-XIV аср охирларига қадар мўғуллар қадами етмаган ёхуд уларнинг таъсири кам бўлган Дехли султонлиги, жанубий Эрон, Кичик Осиё, қисман Сурия ва Мисрда илм-фан, маърифат, адабиёт тараққий эта бошлаган эди. Фақатгина XIV аср охири- XV аср бошларига келибгина маърифат, маданият ўчоқлари яна Мовароуннаҳр ва Хуросонга кўчади.

7-мавзу. Ўзбек давлатчилигининг Амир Темур ҳукмронлиги даврида юксалиши. Темурийлар ҳукмронлиги давридаги ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаёт.

Буюк давлат арбоби ва маҳоратли саркарда Амир Темур 1336 йил 8 апрелда (ҳижрий 736, шаъбон ойининг 25 кунида) Кешга қарашли Хўжа Илғор (ҳозирги Яккабоғ тумани) қишлоғида барлос бекларидан бири Амир Тарағай ибн Барқал оиласида дунёга келди. Онаси Такинахотун Кешнинг обрўли бекаларидан бири бўлган.

1360-1361 йилларда Мўғулистон ҳукмдори ҳокон Туғлуқ Темур Мовароуннахрнинг ички ҳаётига раҳна сола бошлайди. Унинг босқинчилик тадбирлари Ўрта Осиёлик мустақил ҳукмдорларга маълум бўлганидан кейин улар саросимага тушиб қолганлар. Шулар қаторига Кеш амири Ҳожи Барлосни ҳам киритиш мумкин. Туғлуқ Темур Хўжандни ишғол этиш ниятида Сирдарёдан ўтганидан сўнг Мовароуннахр амирлари ва Ҳожи Барлос кўркувдан ўз жонларини халос этиш учун Амударёдан ўтиб Хуросонга кетиб қолдилар.

1360-1370 йилларда Мовароуннахр сиёсий ҳаётида Амир Темур билан бир қаторда таъсир ўтказган шахслардан яна бири Амир Қозоғоннинг набираси амир Ҳусайн эди. Балх ва унинг атрофидаги ер-мулклар унинг тасарруфида эди. Амир Ҳусайн билан Соҳибқирон Темурнинг бир-бирлари билан жуда яқинлашган ва яхши муносабатда бўлган даврлар 1361-1365 йилларни ўз ичига олади.

1366-1370 йиллар оралиғида Амир Темур ўз эътиборини ички ишларга қаратди. Амир Ҳусайн ва Амир Темур ўртасидаги зиддиятлар 1370 йилда Ҳусайннинг ўлдирилиши ва Амир Темурнинг тахтга ўтириши билан якунланди. Мовароуннахрнинг амалдаги хони Чингизхон авлодига мансуб бўлган Суюрғатмиш қўлига ўтди. Давлат бошқарув тизими эса Мовароуннахр амири номини олган Амир Темир қўлида қолди, ҳамда Кеш шахридан Самарқандга кўчиб, уни ўз давлатининг пойтахтига айлантирди.

Амир Темурнинг Мовароуннахрдаги бирлаштириш сиёсати бошланган эди. У Амударё ва Сирдарё оралиғида турган ерларни ўзига бўйсундириб, ўзига итоат эттирди. Фарғона, Шош вилоятларини ўз тасарруфига киритиш унга қийин бўлмади. Сирдарёнинг қуйи оқимидаги Олтин Ўрдага қарашли эрларни эгаллашда у бу ерлардаги ички сулолавий урушлардан фойдаланди.

Амир Темурнинг ҳарбий юришлари тарихда “уч йиллик” (1386-1388) “беш йиллик” (1392-1396) “етти йиллик” (1399-1405) урушлар деб ном олган. Темур 1381 йилда Ҳиротга юриш қилади. Бу даврда Ҳиротни курдлар сулоласи бошқарар эди. Уларнинг ҳукмдори Ғиёсиддин Пир Али Темурга қаттиқ қаршилиқ кўрсатмади. Лекин 1383 йилда Ҳиротда кўзғолон кўтарилди. Кўзғолон бостирилди ва курдлар сулоласи қулаши билан сарбадорларнинг сўнгги ҳокими бўлган Али Муайёд ихтиёрий суратда ўз ерлари ва ҳокимиятини Темурга топширди. XIV асрнинг 80-йиллари ўртасига келиб бутун Хуросон Амир Темур ихтиёрига ўтди. “Уч йиллик”

уруш даврида Амир Темур Озарбайжон, Табриз, Мозандарон, Ғилонни бўйсундиради. Шундан кейин у Кавказга юриш бошлаб, Тифлис, Арзирум ва Ван қалъасини эгаллади.

Амир Темур 35 йил давомида ҳарбий юришлар қилади. Бу юришлар натижасида у буюк давлат ташкил қилишга эришди. Унинг таркибига Мовароуннаҳр, Хоразм, Каспий атрофидаги вилоятлар, ҳозирги Афғонистон, Эрон, Туркия, Ҳиндистон, Ироқ, Жанубий Россия, Кавказ ва Ғарбий Осиёнинг бир қатор мамлакатлари киради. Амир Темурнинг муваффақиятига аввало унинг нодир ҳарбий истеъдоди сабаб бўлди. Амир Темур қўшинида қатъий тартиб ва интизом ўрнатилган эди. Ҳар бир жанг режасини ва барча қисмлар учун йўл-йўриқларни ўзи ишлаб чиқарди. Унинг ҳарбий истеъдоди Анқара яқинида Султон Боязидга қарши жангга айниқса ёрқин намоён бўлди. Армиянинг юрагини ва қўмондонлик ўзагини барлос уруғи вакиллари ташкил этарди. Шу давр воқеаларининг шохиди бўлганларнинг гувоҳлик беришича барлослар ҳарбий қўнимсизликка ниҳоятда чидамли, ёйдан ўқ узишга жуда уста, ўз ҳукмдорларига содиқ ва сабр-тоқатли бўлганлар.

Амир Темур вафотидан сўнг Темурийлар давлатидаги ижтимоий-сиёсий вазият

Соҳибқирон Амир Темур ўзига ворис ва тахт валиаҳди этиб невараси Пирмуҳаммад Жаҳонгирни васият қилиб қолдиради. Амир Темур барпо этган буюк салтанат (жами ўз ичига 27 та ўлка ва вилоятларни жам этган) гарчи Темурнинг маҳорати ва куч-қудрати ила мустаҳкам турган бўлса-да, лекин у ички жиҳатдан сиёсий анча заиф, умумиктисодий асосга эга бўлмаган эди. Ўғиллар, набираларга мамлакатни қисм-қисмларга бўлиб берилганлиги ва суюрғол тартиби ҳам Темурнинг давлати парокандалигини кучайтирар эди. Темур жасади Самарқандда дафн этилиши ва мотам маросимлари тугамасданок, тожу-тахт учун шахзодалар ўртасида ўзаро кураш кучайиб кетди.

1405-1406 йилларда Халил Султоннинг Шохрух, Пирмуҳаммад қўшинлари билан Мовароуннаҳр тахти учун бир неча бор ҳарбий тўқнашуви содир бўлади. Бутун Темур салтанати ўзаро тожу тахт курашлари домига тортилади. Ягона ҳисобланган салтанат Шохрух бошқараётган Хуросон, Балхдан то Ҳинд ерларигача бўлган ерларга ҳоким Пирмуҳаммад, Ғарбий Эрон, Озарбайжон, Ироқ тасарруфида бўлган Мироншоҳ ва унинг авлодлари (Умар Мирзо, Абу Бакр) ерларига бўлиниб кетди. Мовароуннаҳр Халил Султонга расман қарашли деб ҳисобланса-да, Туркистон, Ўтрор, Сайрамда Амир Бердибек, Фарғонада эса Амир Худойдод ҳукмронлик қилишар эди. Барча Темурийларни салтанатнинг юраги бўлмиш, Мовароуннаҳрни эгаллаш истаги тарк этмас эди.

1409 йил бошида эса сиёсий вазият янада кескинлашади. Амир Худойдод шу вақтда Халил Султонни Самарқанд ёнидаги Шероз қишлоғида мағлубиятга учратиб, унинг ўзини асирликка олади. Хуросон ҳокими

Шохрух эса ўзига қарашли бўлган Мозандарон ва Машҳадда, сўнгра унинг илкига ўтган Сейистон ва Кирмонда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлайди. Сўнгра бутун эътиборини Мовароуннаҳрга қаратади. Шероз жангидан бир оз аввал Шохрух Халил Султонга Мовароуннаҳр тахти учун жанг қилиш хусусида ёрлик ҳам юборган эди. Шохрух салтанат марказидаги бедодликларга бундан буён бефарқ бўла олмаслигини эълон қилди. 1409 йил 25 апрелида у Амударёдан ўтиб Самарқанд томон жадал йўл олади. Халил Султонни қўлга олган Амир Худойдод қўшинларини Шохрух юборган ҳарбий қисм тор-мор этиб, Халил Султонни асирликдан озод қилишади. Олийжаноб инсонийлик сифатларига эга бўлган темурий Шохрух Мирзо ўзаро гина-кудратларни унутиб, уни яхши кутиб олади. Амир Худойдод эса мамлакатдан қочиб кетади. 1409 йилнинг декабрига қадар Шохрух Мирзо Мовароуннаҳрда тинчлик осойишталик ўрнатиб, Халил Султон ва бошқа темурий шахзодалар тарафдорларига қарши кескин чоралар кўради, издан чиққан хўжалик ҳаётни, савдо-сотиқни тиклайди.

Темурийлар салтанатининг тақдири ойдинлашиб, Хуросон ҳокими бўлмиш Шохрух Мирзо (1405-1409) темурийлар давлатининг олий ҳукмдори (1409-1447) сифатида эътироф этилди. Тарихда эса Шохрухнинг деярли 40 йиллик барқарор ҳукмронлик даври бошланади. У деярли барча ўлка, вилоят ноибларини ўз лавозимларидан четлаштириб, ўзига ишончли ҳисоблаган қариндош-уруғларини бу лавозимларга қўя бошлайди. Жумладан, Мовароуннаҳр Улуғбек Мирзога, Балх ва Бадахшон-Иброҳим Султонга, Шероз-Суюрғатмишга, Кобул ва Қандаҳор-Қайду Мирзога, Хуросоннинг бир қисми - Бойсункур Мирзога, Ғарбий эрон ҳамда Ироқи Ажамнинг бир қисми - Султон Муҳаммадга, Форс вилояти-Абдулло Мирзоларга суюрғол тарзида бўлиб берилади.

Мовароуннаҳрлик амирларнинг баъзилари Улуғбек ва унинг оталиғи Шохмалик ҳокимиятларини тан олишни исташмайди. Жумладан, 1410 йилда қайта бош кўтарган Шайх Нуриддин ғалаёни фақатгина Шохрух Мирзонинг аралашуви туфайли бостирилиб, ноиблик ўрни Улуғбекнинг ўзига қолдирилади. 1411 йили Мовароуннаҳрда анча мухолиф кучларига эга бўлган ва Улуғбекнинг мустақил ҳатти-ҳаракатларига тўсқинлик қилаётган Муборизиддин Шохмалик Шохрух билан бирга Ҳиротга қайтиб кетади. Улуғбек Мирзо эса шу йилдан бошлаб Мовароуннаҳрнинг “Ягона ва қонуний султони” сифатида ҳокимиятни бошқаради.

Шохрухнинг кексايиши билан тожу тахт учун зимдан пайдо бўлган низолар ҳам фаоллаша боради. Улуғбекнинг онаси Гавҳаршодбегим (1457 й. ваф.) сиёсий ишларга фаол аралаша бориб, невараси Алоуддавлани тахт вориси сифатида кўришни истар эди. Шохрухнинг яна бир ҳаёт бўлган ўғли Муҳаммад Жўки (1402-1444) ҳам ўзини тахт эгаси сифатида кўришга ҳақли деб ҳисоблар эди. Тожу-тахт учун зимдан бошланган кураш 1444 йили Шохрух оғир хаста бўлиб қолганда айниқса яққол намоён бўлган эди. Шохрух хасталикдан тузалиб, 1446 йилнинг сўнгида ўзининг охирги ҳарбий юришини амалга оширади. Форс ва Ироқ Ажамда унинг невараси Султон Муҳаммад бобосига қарши кўзғолон кўтариб, Ҳамадон ва Исфаҳонни босиб

олади. Гарчи Шохрух исённи бостириб, кўзғолончиларни жазоласа-да, лекин яна хасталаниб 1447 йил 12 мартда Рай вилоятида оламдан ўтади.

1449 йилнинг октябр ойи бошида Самарқанд яқинидаги Дамашқ қишлоғида Мирзо Улуғбек ва шахзода Абдуллатиф ўрталаридаги жанг, Улуғбек мағлубияти билан тугайди. Мағлуб бўлган Мирзо Улуғбек пойтахт Самарқанд томон йўл олади. Лекин хиёнат йўлига ўтган, Самарқандда ҳоким этиб қолдирилган, Мироншоҳ қавчин уни шаҳарга киритмай, дарвозаларни беркитиб қўйишга буйруқ беради. Шунингдек Шохруҳия қалъаси қутволи Иброҳим мамлук ҳам уни қалъага қўймайди. Шундан сўнг Улуғбек кейинги хатти-ҳаракатлари фойдасиз эканлигини англаб, Абдуллатифга таслим бўлишга мажбур бўлади. Мирзо Улуғбек тожу тахтдан воз кечиб, Маккага ҳаж сафарига кетишга изн сўрайди. Абдуллатиф ҳажга рухсат бериб, Амир Муҳаммад Хусравни унга ҳамроҳ қилиб жўнатади. Лекин, орадан ҳеч қанча ўтмасдан, шаҳар қозиси Шамсиддин Муҳаммад Мискиннинг қаршилигига қарамай, уламоларнинг яширин фатвоси билан отасининг ўлимини уюштиради. Ўз даврининг машҳур ҳукмдори ва забардаст олими Мирзо Улуғбек 1449 йилнинг 27 октябрида Самарқанд яқинида фожиали тарзда ўлдирилади. Орадан 2-3 кун ўтмасдан иниси Абдулазиз ва Улуғбекнинг садоқатли тўрт нафар амири қатл этилади.

Роппа-роса қирқ йил (1409-1449) давом этган, манбалар тили билан айтганда “темурийлар салтанатининг ёрқин гавҳари” Мирзо Улуғбек ҳукмронлиги шу тариқа ўз поёнига етади. Бу давр кескин, мураккаб курашлар сахнасида ўтса-да, бироқ Мирзо Улуғбек ўз давлатини мустаҳкамлаш, бирликни сақлаш, иқтисодий барқарорликни юзага келтириш, маданий ҳаётни юксалтириш борасидаги хизматлари темурийлар тарихида алоҳида аҳамиятга эга бўлди.

XV асрнинг 2-ярмида Мовароуннаҳр ва Хуросон. Темурийлар салтанатининг инқирозга юз тутиши

1457 йили Абулқосим Бобур Машҳадда вафот этгандан сўнг Ҳирот тахти, Хуросон эрлари учун кураш яна авж олди. Бундай вазиятдан усталик билан фойдаланган Мовароуннаҳр ҳукмдори Султон Абу Саид Мирзо 1457 йили Хуросонга юриш қилиб Ҳиротни эгаллайди. Шу тариқа Абу Саид темурийлар давлатининг иккала қисмини бирлаштиришга муваффақ бўлади. Султон Абу Саид Мирзонинг (1451-1469) ҳукмронлик даврида давлат ҳудудлари кенгайиб, унинг чегаралари Шарқий Туркистондан то Ироққача, Сирдарёдан то Ҳиндистон чегараларигача бўлган эрларни ўз ичига олди. Ўз ҳукмронлиги даврида Абу Саид доимий равишда ҳокимиятни мустаҳкамлашга, исёнкор амалдор-ноибларни жазолашга асосий эътиборини қаратди. Шунингдек, у бирмунча иқтисодий ва маданий тадбирлар ўтказишга ҳам уринди. Лекин, унинг бу соҳадаги ишлари

Ўзининг яхши натижасини бера олмади. Маърифат ва маданият Улуғбек давридагидек гуллаб яшнамади. Шунингдек, Абу Саид Хуросон, Эрон, Хоразмдаги сиёсий тарқоқликни ҳам буткул тугата олмади. Ҳирот тахтига даъвогарлардан бири Умаршайхнинг эвараси, ёш темурий шахзода Султон Ҳусайн (1438-1506) Абул Қосим Бобур вафотидан (1457 й.) кейин Хуросон мулки учун ўз ҳаракатларини бошлаб юборган эди. У XV аср 60-йилларидан катта ҳарбий отрядга бош бўлиб, 1461-1464 йилларда Ҳирот, Обивард, Нисо, Машҳад ва Хоразмда ҳокимият учун гоҳ муваффақиятли гоҳ муваффақиятсиз курашларни олиб борди.

1469 йили эрта баҳорда темурийларга аввалдан тегишли бўлган Ғарбий Эрон ерларини қайтариб олиш мақсадида Султон Абу Саид Оққўюнлў туркманларига қарши юришни бошлайди. Бироқ, оққўюнлўлар ҳокими Узун Ҳасан (1453-1478) томонидан Озарбайжоннинг Муғон даштида жанг вақтида ўлдирилади. Абу Саиднинг ўғиллари Султон Ҳусайн билан тожу-тахт учун курашишга ботина олмай, Мовароуннаҳрга қайтиб кетадилар. Султон Ҳусайн эса 1469 йил 24 мартда тантанали суръатда Ҳиротга кириб келади. Натижада темурийлар салтанати яна икки қисм: Хуросон ва Мовароуннаҳрга бўлиниб кетади. Мовароуннаҳр эса кетма-кет султон Абу Саиднинг ўғиллари Султон Аҳмад (1469-1494), Султон Маҳмуд (1494-1496) ҳамда Маҳмуднинг ўғли Султон Али Мирзо (1496-1501)лар томонидан мустақил равишда бошқарилди. Лекин кўп ҳолда айниқса Султон Аҳмаднинг давлат бошқарувидаги калтабин, уқувсиз ва сусткашлиги, Султон Маҳмуд ва Султон Али Мирзоларнинг давлат ишларининг ўз ҳолига ташлаб, айш-ишратга муккаларидан кетганлиги боис ушбу ҳукмдорлар даврида ўзаро тарқоқлик янада кучаяди. Айрим вилоят ноиблари, амирларнинг таъсири ўсиб, кўпинча улар мустақил фаолият йўлига ўтиб ола бошлайдилар. Сиёсий ҳаёт, ижтимоий-иқтисодий муносабатларда руҳонийларнинг, айниқса сўфийларнинг таъсири янада кучаяди. Хусусан шу даврнинг кўзга кўринган диний арбоби Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор (1404-1490), мамлакатда таъсирли шахсга айланиб, ўзаро кураш низолар вақтида мамлакат тинчлигини сақлаш йўлида бир неча маротаба бу курашларни тўхтатиб қолишга муваффақ бўлди. эл-юрт тинчлиги, осойишталиги йўлидаги унинг фаолияти, ватанпарварлиги албатта эътиборга сазовордир.

Темурийлар ҳукмронлиги даврида илм-фан ва маданий ҳаёт

Ғарчи XV аср бошидан ички низолар, ўзаро курашлар мамлакат ички ҳаётига салбий таъсир ўтказган бўлса-да, лекин темурий ҳукмдорлардан Шохруҳ (1405-1447), Мирзо Улуғбек (1409-1449), Султон Ҳусайн (Бойқаро) (1469-1506), қисман Султон Абу Саид (1451-1469) давриларида ички осойишталик, маърифат ва маданиятга эътибор туфайли илму-фан ва маданият юксалиб, Мовароуннаҳр ва Хуросон яна Шарқнинг маърифат ва маданият маркази номини қайтариб олади.

Мирзо Улуғбек унинг замондошлари, муаррихларнинг хабар беришларича шарқ мутафаккирлари, улар орқали юнон мумтоз илмий асарларидан хабардор бўлган. Ғиёсиддин Кошийнинг ёзишига кўра, Мирзо Улуғбек ўта зукко ва жуда илмли шахс бўлиб, Қуръони каримни ёд билган, араб ва форс тилларини яхши билиб, тафсир ва ҳадис илми бобида билимдон инсон бўлган. Улуғбек ислом оламида илк бора ҳукмдорлик ва олимликни биргаликда олиб борди. У Мовароуннахрни мусулмон оламининг илмий марказига айлантиришга ҳаракат қилди. Хусусан Самарқанд, Бухоро, Кеш (Шахрисабз) илм-фан марказларига айланди. У 1417 йил Бухоро, 1420 йили Самарқандда, 1433 йилларда Ғиждувонда мадрасалар барпо этди. Самарқанднинг ободончилик ишларига бош-қош бўлиб, Ғўри Амир, Шоҳизинда меъморий мажмуаларини охирига этказди. Марвда ҳам бир қатор диний муассасалар курдиради. Ҳадиси шарифдаги ”Илм олмакка интилоқ ҳар бир муслим ва муслима учун ҳам фарз, ҳам қарз” деган ибораси Бухоро мадрасаси пештоқига шиор сифатида ўйиб ёздириб қўйилади. Хусусан, у Самарқандга ўз замонасининг йирик, таниқли олимларини чорлашга ҳаракат қилган.

Буюк олимнинг “Зижи жадиди Кўрагоний” (Кўрагонийнинг янги астрономик жадвали) номли асари диққатга сазовордир. Бу асар 1437 йил ёзиб тугатилган бўлса-да, олим умрининг охирига қадар унга янги натижаларни киритиб борган. Бу асар икки қисмдан иборат бўлиб, унда кенг муқаддима ва 1018 та юлдузларнинг ўрни берилган. Ундан ташқари Улуғбекнинг “Тарихи арбаъ улус” (Тўрт улус тарихи) номли тарихий асари ва мусиқага бағишланган бешта рисоласи ҳам мавжуддир. Улуғбекнинг ўта салоҳиятли олим бўлганлигини унинг замондошлари Ғиёсиддин Жамшид, Абдураззоқ Самарқандий, Давлатшоҳ Самарқандий ва бошқалар ҳам эътироф этганлар.

Улуғбек даврида, шунингдек, Самарқанд Шарқнинг маданий марказига айланганлиги учун машҳур файласуф Али ибн Муҳаммад Журжоний, таниқли табиб Мавлоно Нафис, шоир Хаёлий Бухорий, “Юсуф ва Зулайҳо” достонининг муаллифи Дурбек, қасида жанрининг таниқли намоёндаси ўзбек шоири Саккокий, машҳур хаттот Абдурахим Хоразмий ва бошқалар Улуғбек ҳомийлиги остида Самарқандда яшаб ижод қилдилар. Шунингдек, Шарқнинг кўплаб таниқли олим ва шоирлари фузалои-уламолари Самарқандга тез-тез келиб турдилар. Улуғбек даврида ўзига хос тарихнавислик мактаби ҳам пайдо бўлди. XV асрдаги таниқли тарихчилар, “Зубдат ат таворих” (Тарихларнинг юқори қисми) асарининг муаллифи Ҳофиз Абрў, “Матла ас-садайн ва мажмуаи ал-баҳрайн” (Икки денгизнинг қўшилиши ва икки саодатли юлдузнинг болқиши) асарининг муаллифи Абдураззоқ Самарқандий, “Равзат ас сафо” (Жаннат боғлари) асарининг муаллифи Мирхонд, “Ҳабиб ус сияр” (Дўстга мактуб) ва бошқа қатор асарларнинг муаллифи Хондамир Улуғбек яратган маданий шароитда ўсиб улғайдилар. Улуғбек давридаги маданий марказ кейинчалик ”Улуғбек академияси” номини олиб, даставвал машҳур француз ёзувчиси ва олими Волтер (1694-1778) томонидан эътироф этилган эди. Аждодларимиз

тарихида 1010 йилда тузилган Маъмун академиясидан сўнг, Улуғбек академияси Ўрта Осиё тарихида иккинчи академия сифатида юзага келди.

XV асрнинг забардаст ўзбек шоирлари ичида, Навоий Лутфий, Дурбек, Саккокий, Гадоий, Атоий ва бошқаларнинг ҳам номлари маълум ва машҳур бўлган. Жумладан, Навоийдан аввал энг машҳур туркигўй шоир Лутфий (1366-1465) бўлган. Унинг ўз вақтида 20 дан зиёд ажойиб асарлари мавжуд бўлиб, бизгача фақат машҳур “Гул ва Наврўз” ва ғазаллар девони этиб келган холос.

Бу даврларда шунингдек, Шарафиддин Али Яздийнинг (1454 йили вафот) Темур тарихига бағишланган, Низомиддин Шомийдан сўнг ёзилган бир хил номдаги “Зафарнома” асари яратилди. Форс-тожик адабиётида айниқса машҳур шоир ва олим, Навоийнинг замондоши ҳамда дўсти Нуриддин Абдурахмон Жомийнинг (1414-1492) роли буюк бўлди. Жомий ва Навоийнинг дўстлиги эса, тарихда халқларимиз иттифоқлигининг буюк рамзи бўлиб қолди.

8-мавзу. Ўзбекистон ҳудудларининг хонликларга бўлиниб кетиши, унинг сабаблари ва оқибатлари.

1487-1488 йилларда Ўтрор, Сайрам, Ясса (Туркистон), Сигноқ шаҳарларини босиб олиб, ўз ҳукмронлигини Дашти Қипчоқда мустақкамлаган Муҳаммад Шайбонийхон 1499 йилдан Мовароуннахрни эгаллашга жиддий киришди. У ердаги асосий душмани Бобурдан 1501 йилда Самарқандни тортиб олган Шайбонийхон 1503 йилда Тошкентни, 1504 йилда Хисорни, 1505 йилда 10 ойлик қамалдан кейин Урганчни, 1507 йилда Ҳиротни, 1509 йилда Марвни ўзига бўйсиндиради. Натижада Дашти Қипчоқ, Хоразм, Моварауннахр, Хуросонни бирлаштирган Шайбонийхон Машҳад ва Тус шаҳарларини эгаллаб Эронда Шоҳ Исмоил асос солган Сафавийлар давлатига хавф солади. 1510 йилда Марв яқинидаги жангда Шоҳ Исмоил қўшинларидан мағлубиятга учраган Муҳаммад Шайбонийхон оғир ярадор бўлиб, вафот этади.

Муҳаммад Шайбонийхон вафотидан кейин Кўчкунчихон (1512-1529) ва Абу Саъид (1523-1533) даврида Мовароуннахр ва Хуросонда марказий ҳокимият заифлашиб, амирлар ва султонлар ўртасида низо кучайди. Бу пайтда Хоразм мустақил давлат бўлиб ажралиб чиқди ва Туркистон ерлари парчаланди. Ўзаро урушларга бирмунча барҳам берган, Шайбонийхоннинг укаси Маҳмуд Султоннинг ўғли Убайдулла Султон 1512 йилда Бухоро ҳукмдори бўлган бўлса, 1533 йилдан бутун марказлашган ўзбек давлатининг олий ҳукмдори этиб сайланди. Убайдуллахон пойтахтни Самарқанддан Бухорога кўчирди.

XVI асрнинг 40-йилларига келиб феодаллар ва маҳаллий сулолалар ўртасида шаҳарлар ва ҳудудлар учун кураш авж олиб кетди. Самарқанд ҳукмдори Абдулатифхон (1541-1552 йй.) билан Бухоро хони Абдулазизхон (1540-1550 йй.) ўртасидаги курашни Тошкент ва Сирдарё бўйидаги

шаҳарларнинг ҳукмдори Бароқхон (Наврўз Аҳмадхон, 1540-1556) янада кучайтирди. У ҳатто 1551 йилда Самарқандни босиб олди. Кармана ва Миёнқол ҳукмдори Абдулла Султон Бароқхонга қарши кураш олиб борди. Бу курашларда Искандар Султоннинг ўғли Абдуллахон (1534-1598) ўзининг қатъиятлилиги, яхши сиёсатчи ва саркардалиқ қобилияти билан ажралиб турди. У 1561 йилда отаси Искандархонни олий ҳукмдор деб эълон қилди.

Абдуллахон II марказлашган Шайбонийлар давлатини тиклаш мақсадида амирлар ва султонлар билан аёвсиз кураш олиб борди. Тинимсиз урушлар натижасида Фарғона (1573), Шаҳрисабз, Қарши, Ҳисор вилоятлари (1574), Самарқанд (1578), Тошкент, Шохруҳия, Сайрам, Оҳангарон (1582), Балх (1583), Бадахшон (1584), Ҳирот (1588), Хоразм (1595), Абдуллахон қўл остига бирлаштирилди. У 1561-1583 йилларда отаси номидан, 1583-1598 йилларда расмий хон сифатида давлатни бошқарди. Аммо, 1598 йилда Абдуллахон II вафотидан сўнг унинг ўғли Абдулмўмин узоқ муддат тахтни бошқара олмади. Сўнгги Шайбоний ҳукмдори Пирмуҳаммад II (1599-1601) ҳам бебош амирларни тийиб қўя олмади.

Муҳаммад Шайбонийхоннинг марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун амалга оширган баъзи чора тадбирлари, бекларнинг кучайиши ва ўзаро курашларига ҳам сабаб бўлди. Масалан, давлат бошқаруви соҳасида суюрғол тизимининг жорий этилиб, босиб олган ҳудудларда бошқарув ишининг фарзандлари, қариндош-уруғлари, қабила бошлиқларига топширилиши унинг вафотидан кейин марказий ҳокимиятдан мустақил бўлишга интилишларни кучайтирди.

Шайбонийлар даврида 40 дан ортиқ солиқ ва жарималар бўлиб, хирож ва закотдан ташқари, тағжой жизя, ихрожат, тоғар, улуфа, қўналға, бегар, мадади лашкар, бож, тухфа каби номлар билан аталган солиқ турлари ва ясоқ деб аталувчи мажбуриятлар бўлган. Солиқ тўловчи аҳоли фуқаро (райият) деб аталган. Жуйбор шайхлари каби йирик уламолар-дин пешволари барча солиқлардан озод қилинган. Олий табақага хон ва унинг яқинлари кирган. Ҳарбий-маъмурий бошқарув тизимидаги амалдорлар умаро, олим ва шоирлар фузало деб аталганлар, бундан ташқари яна шайбонийлар даврида куллар ҳам бўлган.

Шайбонийлар давлати маъмурий жиҳатдан вилоятларга бўлинган бўлиб бошқарув тизими марказий ва маҳаллий амалдорлар қўлида бўлган. Марказий бошқарувда хондан кейин кўкалдош, оталиқ, нақиб, парвоначи, вазири аъзам каби масабдорлар дунёвий ишларни бошқарган бўлсалар шайх ул-ислом, қози калон, аълам, имом, садр, муфтий, райис (мухтасиб)лар диний ишларни назорат қилганлар, ҳамда нўён, туғбеги, товочи, жевачи, кутвол, доруға, тўпчибоши каби ҳарбий унвонлар бўлган. Маҳаллий бошқарув ҳоким ва беклар қўлида бўлиб, бу жараёнда қози, муфтий, райислар муҳим рол ўйнаганлар.

Муҳаммад Шайбонийхон, Кўчинчихон ва Убайдуллахонлар ўз даврининг ўқимишли кишилари бўлиб, туркий ва форсий тилларда ижод қилганлар. Абдулазизхон ва Абдуллахон II ларда катта кутубхона мавжуд бўлган. Бу даврда математика, астрономия, тиббиёт, тарих, адабиёт

соҳаларида кўзга кўринарли ажойиб асарлар яратилган. Шайбонийлар даврида қурилган Мир Араб мадрасаси (1535-1536), Масжиди Калон (1540-1541), Тоқи Заргарон (1559), Тоқи Саррофон (1559), каби иншоотлар ва Модарихон мадарасалари ҳозирга қадар меъморчилигимизнинг ажойиб намуналари сифатида сақланиб турибди. Шайбонийлардан Абдуллахон II даврида марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш йўлида олиб борилган урушлар натижасида темурийлар давридаги кўпгина иншоотлар вайрон қилинган бўлса, иккинчи томондан у кўплаб работ, сардоба, мадраса, масжид, кўприк, сув омборларини қурдириб, мамлакат ободончилигига катта ҳисса қўшган.

Аштархонийлар XIV асрнинг 80-йилларидан бошлаб Астрахан (Ҳожи Тархон, Аштархон) атрофларида ҳукмронлик қилганлар. 1556 йилда рус князлари Астраханни босиб олгач, аштархонийлардан Ёрмуҳаммад Бухорога келиб, Искандар султондан паноҳ топди. Искандар султон қизи Зухрахонимни Ёрмуҳаммаднинг ўғли Жонибекка берган. Жонибек султоннинг Зухрахонимдан учта ўғли (Динмуҳаммад, Боқимуҳаммад, Валимуҳаммад) бўлган.

Жонибек султон Бухоро хони деб эълон қилинган, ўғли Динмуҳаммад фойдасига тахтдан воз кечади. Сейистон ҳукмдори бўлган Динмуҳаммад Ҳирот яқинида сафавийлар билан бўлган жангда ҳалок бўлади ва тахтга Боқимуҳаммад (1601-1605) ўтқазилиб, укаси Валимуҳаммад (1605-1611) ворис деб эълон қилинади.

Боқимуҳаммад 1602 йилда Балхни эгаллади, 1603 йилда эронийларнинг Балхга ҳужумини қайтарди. 1604 йилда қозоқ хони Келимуҳаммад кўшинларига зарба бериб, давлат ҳокимиятини мустаҳкамлашга ҳаракат қилди. Ундан кейин тахтга кўтарилган Валимуҳаммад ўзи мустақил ҳаракат қилолмас, давлат аҳамиятига молик масалаларни бекларнинг розилиги билангина ҳал этар эди. Мустақил бошқарувга интилган беклар хонга бўйсунмай кўйишган. Ўзаро ички кураш, тарафкашлик Валимуҳаммадга қарши фитна уюштиришга олиб келган ва бунинг натижасида Имомқулихон (1611-1642) тахтни эгаллаган эди. Имомқулихон маҳаллий бекларни бўйсундириш, Эрон кўшинларига зарба беришда қозоқ султонлари кучларидан фойдаланди.

1642-1645 йилларда ҳукмронлик қилган Нодирмуҳаммад мамлакат ҳудудларини 12 та ўғли ва иккита жиянига бўлиб бериб, ижтимоий-сиёсий тарқоқликни кучайтирди. Унинг зодагонлар билан келиша олмаслиги давлат асосларининг зафлашувига олиб келди. Натижада унинг пойтахтда йўқлигидан фойдаланиб амирлар Абдулазизхон (1645-1680)ни хон деб эълон қилдилар. Нодирмуҳаммад Балх шаҳрига қочди ва Ҳиндистон ҳукмдори Шохжаҳон (1628-1658)дан ёрдам сўради. Аммо, унинг ёрдами муваффақиятли бўлмади.

Абдулазизхон ҳукмронлиги йилларида Хива хонлари Абулғозихон (1643-1663) ва унинг ўғли Анушахон (1663-1687) Бухоро ҳудудларига бир неча марта талончилик юришларини амалга оширдилар. Хоразмликлар 1655 йилда Қоракўл, Бухоро атрофларини, 1662-1663 йилларда Бухоро ва Бухоро

атрофларига хужум қилиб, у ерларни талон-тарож қилдилар. Душман кўшинларига зарба бериш, ўзаро феодал урушларни тўхтатиш имконини топа олмаган Абдулазизхон тахтдан воз кечди. Унинг ўрнига тахтга ўтирган укаси Субҳонқулихон (1680-1702) даврида ҳам Бухоро-Хива муносабатлари мураккаблигича давом этди. Айниқса Самарқанд амирларининг Хива хони Анушахон ҳукмронлигини тан олиб, унинг номига хутба ўқитишлари баъзи амирларнинг норозилигига сабаб бўлди. Субҳонқулихон ўрнига Убайдуллахон (1702-1711) тахтга ўтирди. У марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш, мустақилликка интилган бебош амирларни бўйсундириш, кўтарилган кўзғолонни бостириш учун тинимсиз урушлар олиб борди. Убайдуллахон йирик зодагонлар, қабила бошлиқларининг мавқеини пасайтириш, сиёсий тарқоқликни бартараф этиш мақсадида уларни марказий ҳокимиятдан четлаштирди, ҳатто диний-сиёсий ҳокимиятга катта таъсири бўлган Жўйбор шайхларини солиқ тўламаслик имтиёзидан маҳрум этди.

Аштархонийлар орасида нисбатан қатъиятли, марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун бир неча тадбирларни амалга оширган Убайдуллахон даврида ижтимоий-сиёсий парокандалик кучайди ва унинг ўзи фитна курбони бўлди. Фитна иштирокчиси бўлган укаси Абулфайзхон (1711-1747) тахтга чиқарилди. Иродаси кучсиз Абулфайзхон кучли амирлар таъсиридаги қўғирчоқ хон сифатида тарихда қолди. У номигагина хон бўлиб, ҳақиқий ҳокимият кучли амирлар қўлида бўлган. Айниқса, Абдуллабий, Иброҳимбий, Муҳаммад Ҳакимбийлар давлат бошқарувида катта таъсирга эга бўлганлар. Абулфайзхон даврида сиёсий тарқоқлик ғоятда кучайиб, ҳар бир вилоят амалда мустақил бошқарувга эга бўлган ҳокимиятга айланиб қолган эди. Тошкент, Хўжанд, Балх, Бадахшон, Шаҳрисабз, Ҳисор ва унинг атрофидаги ерлар Бухорога бўйсунмаганди.

Бухоро хонлигидаги поракандалик, ўзаро урушлар 1736 йилда Эронда ҳокимиятни эгаллаб, мустаҳкамланиб олган Нодиршоҳ Афшар (1736-1747) эътиборидан четда қолмади ва у Бухоро ва Хива хонларини ўзига бўйсундириш ҳаракатини бошлади. 1740 йилда Эрон ҳукмдори Бухорога кўшин тортганда Абулфайзхон оғир шартларга кўниб, сулҳ тузишга мажбур бўлди ва Нодиршоҳ ҳокимиятини тан олди. Абулфайзхоннинг Эронга қарамлигини тан олиш билан Аштархонийларнинг мустақил ҳукмронлиги тугади. Мамлакат бошқаруви 1743 йилгача Муҳаммад Ҳакимбий, унинг вафотидан кейин Муҳаммад Раҳимбий қўлида бўлди. 1747 йилда Нодиршоҳ вафоти билан Абулфайзхон ўлдирилди, унинг ворислари Абдулмўмин (1747-1748), Убайдулла III (1748-1756) номигагина хон деб эълон қилиниб, давлат ҳокимияти амалда Муҳаммад Раҳимбий асос солган манғитлар сулоласи қўлига ўтди. Чингизхон авлодига мансуб бўлмаган Муҳаммад Раҳим 1753 йилда ўз номига хутба ўқиттириб, ўзини амир деб атади. Манғитлар сулоласининг 1920 йилгача ҳукмронлик қилган даври тарихда шунинг учун ҳам Бухоро амирлиги деб аталди.

Манғитлар сулоласининг асосчиси Муҳаммад Раҳимбий 1747 йилда эроний қизил бошларни тор-мор келтириб, Бухорода ҳокимиятни тўла ўз қўлига олган эди. У барча вилоят, шаҳар ва қабилалар бошлиқларини Бухорога таклиф қилиб, марказий ҳокимиятни кучайтиришга қаратилган дастурини эълон қилиб, бўйсунмаганларни қатл қиламан деб огоҳлантирди.

1758 йил 24 мартда вафот этган Муҳаммад Раҳимбий ўрнига манғит уруғидан бўлган Миёнқалъа ҳокими Дониёлбий (1758-1785) тахтга кўтарилди. Дониёлбий Муҳаммад Раҳимбийнинг набираси Фозилтўрани хон тахтига ўтказиб, ҳокимиятни ўз қўлида сақлаб қолди. Марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш учун янги солиқлар тизимини жорий қилиб, бир қанча маъмурий чора тадбирларни амалга оширган Дониёлбий кўп вақтини бебош амирларни бўйсундириш, исёнларни бостиришга сарф қилди. У 1784 йилда Бухорода кўтарилган қўзғолон сабабли ҳокимиятни шаҳар аҳолиси орасида обрўлироқ бўлган ўғли Шохмуродга топширди.

Амири Маъсум (“Бегуноҳ амир”) номини олган амир Шохмурод (1785-1800) ўз ҳукмронлиги йилларида саройда камтарона яшаб, бир қанча солиқларни камайтирди, Бухоро аҳлига тархон ёрлиғини бериб, баъзи тўловлардан озод қилди, халқ орасида золимлиги билан танилган амалдорларни жазолади. Мадраса таълимини олган Шохмурод фикҳ илми ҳақида “Айн ул-ҳикмат” номли рисола ёзиб, унда илгари сурилган қоидаларни барча вилоятларга жорий этди. У пул ислохоти ўтказиб тижорат ишларини тартибга солди, сув иншоотларини яхшилаш билан ишлаб чиқаришнинг ривожланишига замин яратди. Буларнинг ҳаммаси марказий ҳокимиятнинг нисбатан кучайишига ва Шохмуроднинг умрини охиригача давлатни бошқаришига имкон берди.

1800-1826 йилларда Бухоро тахтини бошқарган амир Ҳайдар даврида ҳар 3-6 ойда узлуксиз ички урушлар ва қўзғолонлар бўлиб турди.

1826 йилда амир Ҳайдарнинг учинчи ўғли Насрулло (1826-1860) тахтга ўтирди. У ўз йўлига тўсиқ бўлиши мумкин бўлган акаларини шавкатсизлик билан қатл эттирди ва бир ой мобайнида қунига 50-100 кишини қатл қилиш билан “Қассоб амир” деган номни олди. Айниқса урушлар пайтида бўйсунмаган шаҳар ва қишлоқлар аҳолисини қаттиқ қирғин қилди.

Амир Насрулло Бухоро амирлиги вилоятларини бирлаштириш учун курашни давом эттирди. Бу кураш 30 йил давом этди. Шаҳрисабз беклигини бўйсундириш учун Амир Насрулло 32 марта юриш қилиб 1856 йилдагина ўз мақсадига эришди. Шундай қилиб Бухоро ҳудудларини тўла бўйсундирган Амир Насрулло Бухоронинг сўнгги мустақил ҳукмдори бўлиб қолди. Ундан кейин ҳукмдорлик қилган Сайид Музаффархон (1860-1885) даврида Шаҳрисабз, Китоб беклари яна Бухорога бўйсунидан бош тортдилар. Бухоро Россия вассалига айлангандан кейин (1868) бу шаҳарлар ҳам русларга бўйсундирилди.

Манғитлар сулоласи ҳукмронлиги даврида давлат тизимида анчагина ўзгаришлар амалга оширилди. Амир олий ҳукмдор бўлиб, давлат ҳаётига тегишли сиёсий, иқтисодий, диний ва бошқа барча масалалар унинг қўлида эди. Марказий ижроий ҳокимият сарой аёнларидан ташкил топган бўлиб Аркда жойлашган. Давлат бошқарувида бош вазир-қушбеги, девонбеги, парвоначи, оталиқ, додхоҳ, ҳудайчи, мирзабоши каби сарой аёнлари ва шайхулислом, қозикалон каби диний раҳбарларнинг мавқеи катта бўлган. Маҳаллий бошқарув амир томонидан тайинланган вилоят беклари ва унинг қўл остидаги миршаббоши, солиқ йиғувчи амалдорлар, қози, райис, қишлоқ оқсоқоллари қўлида бўлган.

Манғитлар сулоласи даврида амирлик 30 та беклик ва туманлардан иборат маъмурий бирликлардан ташкил топган. Ҳар бир беклик ҳокими хирожнинг бир қисмини амирга юбориб турган.

Бухоро амирлигининг халқ хўжалигида дехқончилик, чорвачилик, хунармандчилик, савдо-сотик соҳалари катта аҳамият касб этган. Аҳолидан хирож, закот, бож, тўла, яксара, нимсара каби солиқлар ундириб олинган.

Хива хонлиги

Элбарсхон (1512-1525) Урганч ва Хива шаҳарларидан эронийларни ҳайдаб чиқариб мустақил хонликка асос солади. У билан бирга Дашти Қипчоқдан Хоразмга келган халқлар ўтроқлашдилар. Элбарсхоннинг бешинчи вориси Аванешхон (1526-1538) даврида Шайбоний Убайдулла султон (1533-1539) Хоразмни босиб олиб, 1537 йилда ўғли Абдулазизни у ерга ноиб қилиб қолдирди. 1538 йилда Хоразм султонлари яна ҳокимиятни қайтариб олдилар. Хоразм ерлари учун Ҳожимхон (1558-1602) даврида Абдуллахон II (1557-1598) бир неча марта юриш қилди. 1575 йилда бошланган ўзаро урушлар натижасида Абдуллахон II 1593 йилдагина Хоразмни ўзига бўйсундирди. 1598 йилда Абдуллахон вафоти билан шайбонийлар давлатида авж олган ўзаро низо ва тартибсизликдан фойдаланиб Хоразм ўз мустақиллигини узил-кесил тиклаб олди.

XVII аср бошларига келиб, Хоразм тахти учун бўлган сулолавий курашлардан сўнг тахтга ўтирган Араб Муҳаммадхон (1602-1621) даврида Хива хонлигида давлат поракандалиги юқори чўққига етди. Рус казаклари, қозоқлар ва қалмиқлар талончилик юришлари қилиб мамлакат аҳолисининг тинчини бузишга сабаб бўлган бўлса, мамлакат ичида мавқеи кучайган дарвеш шайхлари таъсиридаги Араб Муҳаммаднинг ўғиллари Ҳабаш ва Элбарсларнинг отасига қарши чиқиши парокандаликни авж олдирди. Улар отасига қарши курашда муваффақият қозониб, унинг кўзига мил тортдилар, сўнгра Хивада қатл эттирдилар. Шундай қилиб тахтга ўтирган Елбарс ва Ҳабаш султонлар (1621-1623) укалари Исфандиёр (1623-1643) томонидан тахтдан туширилдилар.

Хоразм тарихида йирик давлат арбоби ва тарихнавис ижодкор сифатида ўз ўрнига эга бўлган Абулғозихон (1643-1663) акаси Исфандиёр вафотидан кейин тахтни эгаллади. Туркман, қалмиқларга қарши

муваффақиятли уруш олиб борган Абулғозихон Бухоро хонлиги ҳудудларига ҳам талончилик юришлари қилди. Хива аскарлари Чоржўй, Варданза, Қорақўл, Карманагача бўлган ерларни бир неча бор талашди. 1662 йилда Абдулғози Бухоро хони билан сулҳ тузди.

Лекин унинг Ўғли Анушахон (1663-1687) даврида ҳам Бухоро ва Хива ўртасидаги урушлар давом этди. Субҳонқулихон Хивадаги тарафдорлари ёрдамида тахтга Шохниёзни (1688-1702) ўтказиб, амалда Хивани вассал давлатга айлантирди.

Араб Муҳаммад ва унинг вориси Шерғозихон (1715-1728) даврида хонликдаги сиёсий низолар мамлакатнинг иқтисодини ҳам издан чиқарди. 1728 йилда ҳокимиятни қўлга олган Элбарсхон (1728-1740) ички низоларни бостириб, қўшни ҳудудларга босқинчилик юришларини уюштира бошлади.

1747 йилда козоқ султони Гайибхон тахтга ўтказилди (1747-1757). Унинг даврида козоқ султонларининг мавқеи ошиши Хивада кўзғолон кўтарилишига сабаб бўлди. 1757-1758 йилларда Хива тахтини унинг укаси Абдуллахон бошқарган. Хива хонлигидаги сиёсий парокандаликдан фойдаланган Бухоро ҳукмдори Муҳаммад Раҳимбий ўз одами Темур Ғозихонни (1758-1763) Хива тахтига ўтқазади. Шу даврдан бошлаб Хива хонлигида қўнғиротлар уруғининг мавқеи мустаҳкамланиб барган.

Иноқ Муҳаммад Амин (1763-1790) 1770 йилда туркманларнинг, 1782 йилда бухороликларнинг ҳужумини қайтариб, Хива хонлигида қўнғиротларнинг амалдаги ҳокимиятнинг мустаҳкамлайди. Аваз Иноқ (1790-1804) даврида Хива хонлигида марказий ҳокимият мустаҳкамланиб, хонликдаги иқтисодий аҳвол яхшиланди. Бу XIX аср бошларида қўнғиротлар сулоласининг ҳокимиятни расман эгаллашларига замин бўлди.

1804-1806 йилларда ҳукмронлик қилган Элтузархон иноқ Хива тахтига ўтирган қўнғиротлар сулоласининг биринчи хони ҳисобланади. Унинг вориси Муҳаммад Раҳимхон I (1806-1825) Хива хонлигини бирлаштиришни ниҳоясига етказди. 1811 йилда бўйсунмас ороликлар-қорақалпоқларни ҳам Хива таркибига қўшиб олди. У ўтказган сиёсий, иқтисодий, маъмурий ислохотлар натижасида бошқарув тизим такомиллашиб, солиқлар тартибга тушди. Хазина даромадлари кўпайди.

Оллоқулихон (1825-1842), Раҳимқулихон (1842-1845) ва Муҳаммад Аминхон (1845-1855) даврларида Хива қўшинларининг Хуросонга юришлари кучайди, Марв шаҳри учун Бухоро амирлиги билан тез-тез урушлар бўлиб турди. Хива хонлари бу даврда Сирдарёнинг Орол денгизига қуйиладиган жойидан Туркменистон ҳудудидаги Кушкагача бўлган ерларни бошқарганлар. 1855 йилда Серахсни камал қилиш пайтида Муҳаммад Аминхоннинг ҳалок бўлиши мамлакатда парокандаликка сабаб бўлди. Абдуллахон (1855-1856), Қутлуғмуродхонлар (1856) 6 ойдан кўп ҳукмронлик қилмасларидан ўлдирилдилар. 1856 йилда тахтни Сайид Муҳаммадхон (1856-1864) эгаллади. У бўйсунмас туркманлар ва қорақалпоқларга қарши уруш уюштирганлиги натижасида бу халқларнинг кўпчилиги кўчиб кетдилар. 1859 йилда Муҳаммад Паноҳ Оренбургдан

ёрдам олиб, Орол бўйида мустақил давлат тузиш учун қилган ҳаракати бостирилди. Хиваликлар томонидан дарёга тўсиқ қўйилиши натижасида Бутаков флотилияси қорақалпоқларга ёрдам бера олмади.

Хива хонлигидаги сўнгги мустақил ҳукмдор Феруз таҳаллуси билан ижод қилган Муҳаммад Раҳимхон II (1864-1910) бўлди. Унинг даврида хонликнинг сиёсий, иқтисодий, маданий жиҳатдан юксалиши кўзга ташланади. Лекин 1873 йилда Россия Хива хонлигини босиб олди ва Муҳаммад Раҳимхон II ва Кауфман имзолаган Гандимиён шартномасига кўра Хива хонлиги Россияга қарам давлатга айланиб қолди.

Қўқон хонлиги

1710 йилда Фарғона водийсида анча кучли таъсирга эга бўлган, ўзбекларнинг минг уруғи бошлиғи Шохруҳбий (1710-1721) ҳокимиятни қўлга олди. Шохруҳбий ўз ҳукмронлиги даврида Қўқон, Наманган, Марғилон, Конибодом, Исфара атрофларини бўйсундириб, ўз ҳокимиятини мустаҳкамлади. Унинг вориси Муҳаммад Абдураҳимбий (1721-1733) Хўжанд, Ўратепа, Самарқанд, Жиззах ҳатто Шаҳрисабзни ўзига бўйсундириб мамлакат ҳудудларини анча кенгайтди. Шунинг билан бирга у қурдира бошлаган шаҳар дастлаб “Қалъайи Раҳимбий” деб аталди. Абдураҳимбийнинг бевақт вафоти сабабли укаси Абдулкаримбий (1733-1750) шаҳар қурилишини якунлаб, Тепакўрғондан пойтахтни янги шаҳарга кўчирди ва Эски ўрда деган жойида ўрда-қалъа қурдиради.

Ўш, Андижон, Марғилонни эгаллаган қалмоқлар 1745 йилда Қўқонни қамал қилганда Абдукаримбий Ўратепа ҳокими Фозилбек ёрдами билан қалмоқларни мамлакат ҳудудидан ҳайдаб чиқариб, давлат мустақиллигини сақлаб қолди. Қалмоқлар гаров тариқасида Муҳаммад Абдураҳимбийнинг ўғли Бобобекни олиб кетишади. Абдукаримбий вафотидан кейин хонлар тез-тез алмаштирилади. 1750-1754 йилларда Абдурахмонбий (1750-1751), Эрдонабий (1751-1753), Бобобек (1753-1754) хонлик қилганлар. Ниҳоят, 1755 йилда Эрдонабий 2-марта ҳокимиятга келгач, хонлик анча мустаҳкамланди. У Ўш ва Ўзганни бўйсундириб, 1758-1759 йилларда Шарқий Туркистонга ҳам юриш қилган. Бу даврда Қўқон хонлиги Бухоро ва Хитой билан тенгма-тенг курашадиган давлатга айланди. Лекин Эрдонабий даврида олиб борилган урушлар меҳнаткаш халқнинг аҳолини анча оғирлаштирди. Эрдонабий 1769 йилга қадар тахтни бошқарган. Ундан кейин тахтга ўтирган Сулаймонбек бор йўғи 6 ой хонлик қилди.

Қўқон хонлигини 1770-1800 йилларда бошқарган Норбўтабек марказий ҳокимиятни мустаҳкамлаш ва бўйсунмас ҳокимлар қаршилигини бостиришда бир мунча муваффақият қозонди. У Чуст ва Наманган ҳокимларининг ўзбошимчаликларини тугатиб, кўзғолон кўтарган Хўжанд шаҳрини бўйсундирди ва уни хонликка бутунлай қўшиб олди. Лекин 1799 йилда унинг Тошкентни эгаллаш учун юборган қўшини мағлубиятга учради. Унинг ҳукмронлиги даврида олинган мўл ҳосил натижасида халқ фаравонлиги бир мунча яхшиланди, Хитой ҳукмдорлари Норбўтабек

мустақил хон эканлигини тан олган. Унинг вориси Олимхон (1800-1810) даврида Қўқон хонлигининг сиёсий қудрати мустаҳкамланди. Ҳарбий ислоҳот ўтказиб, қўшинни анча мустаҳкамлаган Олимхон Ангрен воҳасини, Тошкент, Чимкент ва Туркистонни ўзига бўйсундирди.

Ўзини амир деб атаган Умархон (1810-1822) даврида сиёсий жараён мураккаблашиб, Чимкент, Туркистон ва бошқа шаҳарларда ғалаёнлар кўтарилди. Давлатни бошқаришда йирик ер эгалари, диндорлар, ҳарбий саркардалар манфаатини ҳимоя қилиб, улар билан иттифокда бўлган Умархон бу ғалаёнларни бостириб, хонлик ҳудудини парчаланишдан сақлаб қолди. Узоқ уринишлар натижасида 1817 йилда Ўратепани босиб олди. Россия билан алоқаларни мустаҳкамлади. 1818 йилда Умархон “Амир ул-муслимин” унвонини олиб хонликдаги диний ҳокимиятни ҳам эгаллади. Амирий таҳаллуси билан шеърлар ёзган Умархон даврида Қўқонда адабиёт, шеърят анча юксалди. 1822 йилда Умархон касалланиб вафот этди.

Умархоннинг ўғли Муҳаммад Алихон (1822-1842) ҳукмронлигининг дастабки йилларида Қўқон хонлигининг ерлари анча кенгайди. У 1826-1831 йилларда Қашғарга бир неча марта юриш қилиб, у ердаги Хитой ҳукумати билан ўзи учун фойдали шартнома имзолаган бўлса, 1834 йилгача Қўқон қўшинлари Қоратегин, Кулоб, Дарвоз вилоятларини босиб олган. Ички сиёсатда Мадалихон хонлик ҳаётида катта таъсирга эга бўлган, отаси томонидан қўллаб-қувватланган йирик амалдорларни сургун қилди, кўпчиликни қатл қилдирди. Бу ҳолат хонликда ундан норози бўлган кучларнинг, бирлашишувига, душманларининг кўпайишига сабаб бўлди. Муҳаммад Алихоннинг Шарқий Туркистон ва Олтой тоғлари ортида қўлга киритган, ғалабаси сабабли хушомадгўйлари уни “ғозий” деб улуғлашгани билан мамлакатда ундан норозилар кўпчиликни ташкил қилар эди.

Худоёрхон (1845-1858; 1863 (4 ой), (1865-1875 йй.) ёш бўлганлиги сабабли хонликдаги бошқарув Мусулмонқул бошлиқ кипчоқлар қўлига ўтди. Саройда чексиз ҳокимиятга эга бўлган, бош вазир, биринчи амалдор Мусулмонқулнинг ўз мавқеидан шахсий манфаатлари йўлида фойдаланиши 1853 йил охирларигача давом этиб, бу ҳолат хонликда кўпчиликнинг норозилигига сабаб бўлди. Ўратепа, Хўжанд, Марғилон ҳокимлари Тошкент ҳокими Нурмуҳаммад бошчилигида Мусулмонқулга қарши гуруҳ ташкил этишди. 1852 йил феврал ва июн ойларида Мусулмонқул Тошкентга катта қўшин билан юриш қилди. Лекин июн ойидаги жангда қайин отаси васийлигидан норози бўлган Худоёрхон қўзғолончилар томонга ўтди. 1853 йил кузига келиб Мусулмонқул ҳам қўлга олиниб қатл этилди. Бу пайтда рус қўшинлари хонлик сарҳадларига бостириб кириб, Окмачит, Жўлак, Кумушқўрғонни босиб олаётган эди. Россия билан Қўқон уруш ҳолатига ўтди. Россиядек ташқи душман хонлик сарҳадларига хавф солиб турган бир пайтда хон амалдорлари, хонлар бирлашиш ўрнига улар орасидаги ўзаро кураш, фитна авж олди. Натижада Қўқон хонлиги ҳудудлари чет эл босқинчиларининг зулми остига тушиб қолди. 1876 йилда Қўқон хонлиги тугатилди.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак XVI-XIX асрдаги ўлкамиздаги ижтимоий, маданий ҳаёт кўриб ўтганимиздек ўзига хосликлардан иборат. Бир томондан адабиёт, тарих, меъморчилик, санъати соҳаларида катта юксалишларни, бетакрор ютуқларни қўлга киритган бўлсак, иккинчи томондан бирликнинг йўқотилиши, ўзаро низоларнинг авж олиши, табиий ва техника фанларига эътиборнинг йўқотилиши ўрта Осиё халқларини нафақат жаҳон тараққиётидан орқада қолишига, балки халқимизнинг чет эл босқинчилари зулми остига тушиб қолишига сабаб бўлдики, бу юртимизнинг 130 йилдан ортиқ қарамликда қолиб кетишига олиб келди.

Россия империяси мустамлакачилиги даври

Ўзбек хонликларининг Россия империяси томонидан босиб олиниши.

Мустамлакачилик зулмига қарши миллий озодлик ҳаракати.

Жадидчилик.

XIX асрнинг биринчи ярмига келиб, Ўрта Осиёда уч хонлик ўртасидаги тўхтовсиз урушлар, келишмовчиликлар хонликлардаги иқтисодий, ижтимоий-сиёсий вазиятни танг аҳволга олиб келди, бу ҳудудлардаги маданий ҳаётни издан чиқарди. Ўлкадаги бундай вазият Россиядек босқинчи давлат учун ўз имкониятларини амалга оширишга қулай шароит яратди.

Уруш ҳаракат-лари дастлаб Қўқон хонлигига қаратилган эди. Империя қўшинлари замонавий қурол-аслаҳага эга бўлиб, уларга Европа урушларида тажриба ортирган генерал-лар раҳбарлик қилдилар. Дастлаб генерал Перовскийнинг қўшини 1853 йили шиддат билан Қўқон хонлигининг стратегик қалъаси бўлган Оқмачитни эгаллаш учун юриш бошлади. Салкам бир ой давом этган қамал натижасида 28 июль куни ҳал қилувчи жангда қалъа ҳимоячилари таслим бўлдилар. Бу ердаги 250 ҳимоячидан 74 нафар киши ҳалок бўлди, ўлганларнинг орасида аёллар ҳам бўлган. Рус ҳукумати Оқмачитни қўлга киритилишининг катта аҳамиятини англаб, уруш қатнашчиларининг унвонларини ошириб, орден-медаллар ва пул мукофотлари билан тақдирлади. Оқмачит ўрнига қурилган рус қалъасига генерал Перовский номи берилиб, “Перовский порти” деб аталадиган бўлди.

Қрим уруши туфайли тўхтаб қолган ҳарбий ҳаракатлар 1860 йил ёзида яна жонланди. Полковник Симмерман бошчилигидаги 6 та рота, 600 та казак, 12 та оғир замбарак, 4 та ракета мосламасидан ташкил топган рус қўшинлари Тўқмоқ, сўнгра Пишпак қалъасини эгаллади. 1861 йилнинг 25 октябрида генерал – лейтенант Дебу бошчилигидаги рус қўшини хонликнинг Янгикўрғон қалъасини вайрон қилиб ташлади. Кейинчалик 1862 йилда полковник Калпаковский 4 та рота, 2 юзлик ва 4 замбарак қўшини билан Марки номидаги Қўқон истехкомини эгаллади. 1864 йил 1 май куни Верний истехкомидан йўлга чиққан полковник Черняевнинг отряди қаттиқ жангдан кейин Авлиё ота қалъасини ҳам босиб олди. Черняев Авлиё отани олганлиги учун генерал унвони ва орден билан тақдирланди.

Хуллас, 1847-1864 йилларда рус давлати Қўқон хонлигининг ҳозирги Қозоғистон ва Қирғизистон ерларидаги мавқеига қаттиқ зарба бериб, кўп жойларни қўлга киритди. Туркистон ва Чимкент шаҳарлари Қўқон хонлигининг муҳим ва таянч шаҳарларидан эди. Шу боис душман ушбу икки муҳим шаҳарга шиддат билан зарба беришга киришди. 1864 йил 12 июлда Туркистон босиб олинди. 1864 йил сентябр ойининг бошларида ҳарбий - техник устунликка эга бўлган душман 22 сентябрда Чимкентни эгаллашга муваффақ бўлди.

Туркистон ва Чимкентнинг босиб олиниши натижасида рус ҳарбий қўшинларининг босқинчилик ҳаракатлари янада кенгайиб, эндиликда минтақанинг энг катта ва бой шаҳарларидан бўлмиш Тошкентни босиб олишга кенг йўл очилди. 1864 йилнинг 1 октябрида генерал Черняев катта ҳарбий қўшинлари билан бирга Тошкентнинг шарқидаги Дарвишак қопқа деган жойга етиб келади. 2 октябрда дастлабки ҳужум бошланди. Аммо Тошкент мудофааси меҳнаткаш омманинг умумий мудофаасига айланиб, шаҳар атрофидаги деворларда аскарлар ва халқ кўнгиллилари жойлашган эди. Улар шу даражада қаршилиқ кўрсатдиларки, гене-рал Черняев мағлубиятга учраб Чимкентга қайтиб кетишга мажбур бўлди. Мағ-лубият ўчини олиш ҳиссида генерал Черняев 1865 йил 28 апрелда Чирчиқ ёнидаги Ниёзбек қалъасини олишга буйруқ берди. Шаҳарни сув билан таъминлайдиган “Кайковус” ариғи тўғонини бузиб, уни Чирчиқ дарёсига буриб юборади. 1865 йил 14 июндан 15 июнга ўтар кечаси генерал М.Г.Черняев бошлиқ қўшинлар Тошкентга яна ҳужум уюштириб, шаҳарнинг Камолон дарвозаси орқали шаҳарга кириб боришга муваффақ бўладилар. Тошкент учун бўлган жанглардан сўнг 1865 йили босиб олинган ҳудудларда Туркистон вилояти ташкил қилинди. 1866 йили Александр II нинг Тошкентни Россия тасарруфига олинганлиги эълон қилинди. 1867 йил июл ойида Туркистон генерал губернаторлиги ташкил этилди. Маркази Тошкент бўлган Сирдарё вилояти, маркази Верний бўлган Еттисув вилоятлари генерал-губернаторлиги таркибига киритилди.

Истилочилар Бухоро хонлигига қарши уруш ҳаракатларини икки ҳарбий мавсумда - 1866 ва 1868 йилларда ўтказдилар. Амирликдан тортиб олинган ҳудудларда 1868 йил Зарафшон округи тузилиб, унга генерал-маёр Абрамов бошлиқ этиб тайинланди. Амир Музаффар томонидан амирлик мустақиллигини амалда йўқотувчи ва катта иқтисодий талофатларга сабаб бўлувчи сулҳга қўл қўйилиши халқ юқори табақа вакиллариининг норозилиги ва нафратини янада кучайтирди. Шу ваздан ҳам унга қарши ҳаракатлар айниқса Шаҳрисабз ва Қаршида авж олди.

Россия империясининг ҳукмрон доиралари Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлиги ерларидан ташкил топган Туркистон генерал-губернаторлигини Ўрта Осиёдаги ҳарбий операциялар учун таянч марказга айлантириб истило тўғини Хива хонлигига қаратди. 1873 йил 29 май куни асосий кучлар Хива остоналарида пайдо бўлди. Муҳаммад Раҳимхон II Хивани ўз ихтиёридаги кучлар билан мудофаа қилиб бўлмаслигига кўзи етиб, Измиқшўр тарафидаги туркман овулига кетишга мажбур бўлди.

1873 йил 12 августда Гандимиён қишлоғида фон Кауфман сулҳ шартномаларини Муҳаммад Раҳимхон диққатига ҳавола қилди.

Чор Россиясининг амалга оширган мустамлака сиёсати маҳаллий меҳнаткаш аҳолининг манфаатларига бутунлай зид келиши, улар ўртасида норозилик кайфиятларини туғилишида катта замин бўлиб хизмат қилди. 1870 йилларда Фарғонадаги Пўлатхон қўзғолонидан сўнг Туркистоннинг бир қанча шаҳарларида халқ оммасининг оммавий норозилик ҳаракатлари кенг миқёсда бўлиб ўтди. Россия империяси босқинига қарши кўтарилиб турган озодлик ҳаракатлари ичида “Олой маликаси” номи билан машҳур бўлган Қурбонжон додхоҳ Олой ўлкасида тинчлик ўрнатиш учун 1876 йилнинг охирига қадар мустамлакачиларга қарши курашиб келди. 1878 йилда Мингтепада Етимхон бошчилигидаги исён бўлиб ўтди. Бу исёндан сўнг Фарғона вилояти генерал губернатори вилоятдаги маҳаллий аҳолидан ғайриқонуний солиқ ундирувчиларни ишдан олиб ташлашга мажбур бўлди.

1885-1890 йилларда Андижоннинг Қўрғонтепа уездидаги Дарвешхон тўра бошлиқ халқ ҳаракати қуроли қўзғолонга айланди. Аммо, халқ оммасининг норозилик ҳаракатларини қуроли куч билан бостиришга ўрганиб қолган чор маъмурлари бу ҳаракатларни ҳам шафқатсизларча бостирдилар.

1892 йил “вабо исёни” номини олган Тошкент қўзғолони XIX аср охиридаги муҳим воқеалардан бири бўлди. 1892 йилги қўзғолон кўплаб тарихий адабиётларда империя маъмурларининг ўлкада вабо касали тарқалишининг олдини олиш учун бўлган ҳаракат деб таърифланган бўлса-да, аслида бу қўзғолон Россия империясининг ўлкадаги йиллар давомида олиб борган мустамлака сиёсатига қарши қаратилган ҳаракатлардан бири эди. Гарчи, қўзғолон Тошкент шаҳрининг ўзида юз берган бўлса-да, унинг таъсири бутун Туркистон ўлкаси бўйлаб ёйилди. Чунки бу озодлик ҳаракати мустамлакачилик зулми остида ётган халқлар туйғусини ифода этар эди.

1898 йил Андижонда мустамлакачи маъмурларига қарши, унинг мустамлака сиёсатига қарши яна бир озодлик ҳаракати бўлиб ўтди. Тарихда бу “Андижон қўзғолони” номини олди. Бу қўзғолон 1898 йил Андижон шаҳрининг Мингтепа қишлоғида бошланди. Дастлаб қўзғолончилар сони 500 кишидан ортмаган бўлса-да, бироқ атрофдаги қишлоқлардан келиб қўшилаётган аҳоли ҳисобига қўзғолончилар сони ортиб борди. Қўзғолончиларга Муҳаммадали эшон “Дукчи эшон” бошчилик қилди.

Қўзғолон даҳшатли тарзда бостиришларига қарамай бунинг акс садоси бутун Фарғона водийсига таралди. Асака, Кува, Шаҳрихон, Ўш, Марғилон каби шаҳарлар ва қишлоқларда ҳаракатлар кенг ёйилди. Лекин, рус кўшинлари ҳамма ерда ҳам қўзғолонни шафқатсизлик билан бостирди. Дукчи эшон Арслонбоб қишлоғида қўлга олинди ва бутун халқ олдида мустамлакачи маъмурлари томонидан 1898 йил 12 июнда осиб ўлдирилди.

Ўлка меҳнаткашларининг аҳволи Россиянинг биринчи жаҳон урушига кириши ва уруш асоратларини тугатиш мақсадида маъмуриятнинг кўрган чора – тадбирлари натижасида аҳвол янада оғирлашиб кетди. 1916 йил рус императори Ни-колай II нинг “Империядаги бегона халқлар эркак

аҳолисини ҳаракатдаги армия районларида ҳарбий иншоотлар ва шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай оғир ишларга жалб қилиш” ҳақидаги фармони чиқди. Ушбу фармонга кўра Сибир, Ўрта Осиё, Қозоғистон, Кавказ ортидан 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган 400 минг кишини мардикорликка олиш бошланиб кетди. Бу фармонга кўра ўлкадаги ҳар беш хонадондан мардикор олинадиган бўлди.

4 июлда савдо ва ҳунармандчилик маркази бўлган Хўжанд шаҳрида, ундан кейин Самарқанд, Жиззах, Каттакўрғон каби шаҳарларда ҳам халқнинг норозилик ҳаракатлари бўлиб ўтди. Мустамлака маъмурияти зулмига қарши қўзғолон-ларнинг энг каттаси Жиззах шаҳрида бўлиб ўтди.

17 июлга келиб бутун Туркистон ўлкасида ҳарбий ҳолат эълон қилинди. Жазо отрядлари ва мустамлакачи маъмурларга жуда катта ҳуқуқлар берилди. Шу муносабат билан аҳолининг кўча ва майдонларда тўпланиши таъқиқланди. Империя маъмурлари ҳарбий куч ишлатиб, бу ердаги қўзғолонни бостиришга маваффақ бўлдилар. Жиззах қўзғолони бўйича мингга яқин киши қамоққа олинди. 151 кишининг иши судга берилди. Шулардан 84 киши осиб ўлдиришга ҳукм қилинди, бироқ бу жазо ҳам кейинроқ “юмшатилиб” бошқа жазолар берилди. 1916 йил қўзғолони ўлкада маҳаллий аҳолининг мустамлака сиёсига қарши қаратилган энг катта миллий озодлик ва оммавий халқ ҳаракати эди. Бу қўзғолон жамиятнинг барча табақаларини ҳаракатга келтирди ва ўз домига тортди.

Жадидчилик ҳаракати ва миллий уйғониш

XIX аср охири - XX аср бошларига келиб, Туркистонда миллат тақдирига таҳдид солувчи ўта қалтис ва оғир ички тарихий муҳит пайдо бўлди. Бир томондан, Россия империяси мусатамлакачилиги сиёсий жихатдан мустаҳкамланди. Мустамлака ва зўравонликка муккасидан кетган мустамлака тузим эса, энди ўз мафкурасини сингдириш орқали маънавий устунликка ҳам эга бўлиши учун маҳаллий халқни руслаштириш каби шовинистик сиёсатни кучайтирди. Учинчидан, умуман мусулмон мутаассиблиги (консерватизм ва бидъат) кучайди. Миллатнинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий аҳволи ҳамда маънавияти тубанлашди.

Миллат ва халқ мана шундай икки томонлама аянчли ижтимоий-сиёсий муҳит ҳамда вазиятга дуч келган бир пайтда мусулмон зиёлилар дин ҳомийлари орасидан янги бир тараққийпарвар гуруҳнинг ҳаракати пайдо бўлди. Улар «жадид» (янги) деган улуғ номга муяссар бўлган ҳолда, Миллат ва Ватан, мусулмон халқлари учун маънавий қалқон бўлиб, кураш майдонига отилдилар.

Жадидчилик ҳаракати асосан икки даврга бўлинади: 1) XIX асрнинг 90 – йилларидан - 1917 йил февралгача; 2) 1917 йил февралдан - 1929 йилгача. Биринчи даврнинг ўзи уч босқичга бўлинади: 1) Жадидчилик ғоясининг пайдо бўлиши ва мунтазам уюшган ҳаракат шаклига эга бўлиши (XIX асрнинг 90-йиллари-1905 йил); 2) Жадидчилик ҳаракатининг нисбатан

тез ва қаршиликсиз ривожланиши (1905-1909 йиллар); 3) Жади́дчиликнинг чоризм томонидан озодлик, демократик ва инқилобий ҳаракатларга қарши курашни кучайтирган даврдаги ривожланиши (1909-1916 йиллар). Иккинчи давр ҳам воқеалар ривожланишига қараб уч босқичга бўлинади: 1) 1917 йил феврал-октябр; 2) 1917 йил ноябр-1924 йил; 3) 1925-1929 йиллар.

Жадидлар маорифи. Жади́д мактабида диний ва дунёвий таълим-тарбия ҳамда илм ўзаро уйғунлаштирилди. Болалар қулай парталарда ўтириб, харита ва расмлар ёрдамида тез савод чиқарди ва диний – дунёвий илмиларни ўрганди. Жади́д мактабларида Қуръони-карим, математика, география, она тили, рус, араб тиллари, ашула ва ҳатто жисмоний тарбия ўқитила бошланди.

Жади́д мактаблари тўрт (бошланғич) ва етти йиллик эди. Бундай етти йиллик мактаблар Тошкентдан ташқари, Қўқон, Самарқанд каби йирик шаҳарларда ҳам очилди. Жади́д мактаблари пуллик эди. Ҳар ойига ота-оналар баҳоли қудрат, эллик тийиндан бир ярим сўмгача пул тўлаган. Бу ўринда ҳар ота-она ўзларининг бойлик ва камбағаллик даражаларини шариат асосида белгилаб пул берадилар. 35 фоизгача камбағал ва ночорларнинг болалари текин ўқитилган. Ўзига тўқ оилалар эса ўз хоҳиши билан уч сўмдан ва ундан ҳам кўп пул берган. Булардан ташқари жади́дларнинг ўзлари ташкил этган хайрия жамиятлари ҳам жади́д мактабларини маблағ билан таъминлаб турган.

Мактаб очган жади́длар дастур, қўлланма ва дарсликларни ҳам ўзлари яратдилар. Сайидрасул Сайидазизовнинг “Устои аввал”, Мунавварқори Абдурашидхоновнинг “Адиби аввал”, “Адиби соний”, “Тажвид” (Қуръонни кироат билан ўқиш усулига оид қўлланма), “ Ҳавойижи диния” (Шариат қонунлари тўплами), “Ер юзи”, “ Усули ҳисоб”, “Тарихи анбиё”, “Тарихи ислом”, Абдулла Авлонийнинг “Биринчи муаллим” ва “Иккинчи муаллим”, “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ“, Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг “Қисқача умумий география”, “Болалар мактуби”, “Исломнинг қисқача тарихи”, “Амалиёти ислом”, “Аҳоли географиясига кириш”, “Россиянинг қисқача географияси” ва бошқалар шулар жумласидандир.

Дунёвий ҳозирги замон олий ўқув юрти – университетга асос солишга жади́длар фақат 1918 йилда Мусулмон халқ дорулфунунини ташкил этиш билан муваффақ бўлдилар. Умуман, жади́длар жуда қисқа вақт ичида бутунлай янги яъни жади́д халқ маорифи тизими яъни, ҳозирги замон халқ маорифи тизимига асос солдилар.

Жади́д матбуоти ва журналистикаси. Жади́дчилик ҳаракатининг иккинчи бир муҳим фаолияти миллий матбуот ва журналистикасига асос солиш бўлди. Туркистон жади́длари рус демократик ва инқилобий ҳаракатининг ютуқларидан ҳам самарали фойдаландилар.

Тошкентда Исмоил Обидий “Тараққий” (1906), Мунавварқори Абдурашидхонов “Хуршид” (1906), Абдулла Авлоний “Шуҳрат” (1907), Сайидкарим Сайидазимбоев “Тужжор” (1907), Аҳмадjon Бектемиров “Осиё” (1908), Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев “Садои Туркистон” (1914-1915) газеталари, шунингдек, Абдурахмон Содик ўғли (Сайёх) “Ал-Ислох”

(1915) журнаlinesи нашр этишга муваффақ бўлдилар. Самарқандда эса Мухмудхўжа Бехбудий “Самарқанд” русча (1913) газетаси ва “Ойна” (1913-1915) журнаlinesи, Қўқонда Обиджон Махмудов “Садои Фарғона” (1914) газеталарини чиқарди. Бу газета ва журналлар доимо махфий политсия “охранка”нинг айғоқчилари кузатуви, таъкиби остида бўлдилар.

Жадид матбуоти 1917 йил февралда рус подшоси тахтдан ағдарилгач, янада ривожланди. Жуда қисқа вақт оралиғида февралдан октябргача Тошкентда Мунавварқори Абдурашидхонов “Нажот” (1917 й. март), А. Баттол “Шўрои ислом” (1917 й. май), Абдулла Авлоний “Турон” (1917 й.), Аҳмад Заки Валидий ва Мунавварқори Абдурашидхонов “Кенгаш” (1917 йил июн), “Улуғ Туркистон” (1917 й.), Қўқонда Бўлат Солиев “Ел байроғи” (1917 й. сентябр) газеталарини, Ҳ.Ҳ. Ниёзий “Кенгаш”, Ашурали Зоҳирий “Юрт” (1917 йил июн) журналларини, Самарқандда эса Шохмуҳаммадзода “Ҳуррият” (1917 йил апрел) газеталарини чоп этдилар.

Жадид адабиёти ва санъати. Жадидчилик ҳаракати жадид адабиётининг асосчилари бўлган йирик истеъдод эгалари-жадид адиби, шоири, драматурги ва санъати арбобларини ҳам тарбиялади. Жадидшунос таниқли олим профессор Бегали Қосимовнинг таъкидлашича, уларнинг 1905-1917 йилларда адабий-маданий ҳаракатчиликда қизғин фаолият кўрсатганлари саксондан ортиқ бўлган. Махмудхўжа Бехбудий (1875-1919), Сайидахмад Сиддикий Ажзий (1864-1927), Васлий Самарқандий (1869-1925), Мунавварқори Абдурашидхонов (1878-1931), Абдулла Авлоний (1878-1934), Тўлаган Хўжамёров-Тавалло (1882-1939), Сидқий Хондайликий (1884-1934), Аваз Ўтар ўғли (1884-1919), Мухаммадшариф Сўфизода (1869-1937), Абдурауф Фитрат (1886-1938), Садриддин Айний (1878-1954), Абдулвоҳид Бурхонов (1875-1934), Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий (1889-1929), Абдулла Қодирий (1894-1938), Абдулҳамид Чўлпон (1897-1938) ва бошқалар шулар жумласидандир.

Жадид адабиётида драматургия яъни жадид драмаси энг сермахсул ва оммабоп жанр сифатида алоҳида кўзга ташланади. Жадид ғояларининг халққа ёйилиши, сингиши ва амалий натижалар беришида драматургия ва театр санъатининг таъсир кўрсатиши кучли бўлди. Шунинг учун ҳам жадид адибларининг аксарият йирик номаёндалари ўз ижодий-амалий фаолиятини драма ёзиш ва театр билан боғлиқ ҳолда олиб бордилар.

Қўқонда “Ғайрат” (1913 й.), Самарқандда “Зарафшон”, Тўрақўрғонда (Наманган вилояти) “Кутубхонайи Исҳоқия” (1908 й.) номли кутубхоналар ташкил топади. Шунингдек, жадид босмахонаси ва китоб дўконлари анча кенг тармоқ отди.

9-мавзу. Туркистонда совет ҳокимиятининг ўрнатилиши ва унга қарши қурулли ҳаракат

1917 йил 27 февралда Петроградда бўлган демократик инқилоб Туркистон ўлкасига ҳам ўз таъсирини ўтказди. Туркистонда янги жамият куртакларини шакллантириш учун ҳаракат бошланиб кетди. 1917 йил март-апрел ойлари ўлканинг сиёсий уйғонишида бурилиш даври бўлди. Туркистон жаидлари, миллий зиёилари ва ислом уламоларининг етакчилари бўлган Маҳмудхўжа Бехбудий (1875-1919), Мунаввар Қори (1878-1931), Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев (Убайдулла Хўжаев; 1882-1938), Фитрат (1886-1938), Файзулла Хўжаев (1896-1938), Садриддин Айний (1878-1954), Абдулвоҳид Бурҳонов (1875-1934), Мустафо Чўқай (1886-1941), Муҳаммаджон Тинишбоев (1879-1939), Шерали Лапин (1868-1919), Аҳмад Закий Валидий (1890-1970), Обиджон Маҳмудов (1858-1936) ўлкада янги ташкил қилинган “Шўрои Исломия” (1917 йил март), “Шўрои Уламо” (1917 йил июн), “Турон” жамиятлари ва “Турк адами Марказият (федералистлар) фирқаси” (1917 йил июл), “Иттифоқи муслимин” (1917 йил сентябр) сиёсий партияларининг тузилишида муҳим рол ўйнадилар.

1917 йил 7 апрелда Петрограддаги Муваққат ҳукумат қарори билан кадет Н.Н.Шчепкин райислигида Муваққат ҳукуматнинг Туркистон Комитети ташкил қилинди. Комитет таркибига 9 киши кирган бўлиб, уларнинг тўрттаси: Алихон Букейхонов, М.Тинишбоев, Садри Мақсудов, А. Давлетшинлар туркий халқлар вакиллари эди. Кейинчалик Туркистон Комитетининг таркиби ўзгартирилди.

1917 йилда маърифатчилик ҳаракатидан сиёсий ҳаракат даражасига аллақачон кўтарилган боис ўлкада ҳам 1917 йилда тўрт марта Бутунтуркистон мусулмонлари қурултойи ўтказилди. 1917 йил 16-23 апрелда Тошкентда бўлган II қурултойда демократик Россия таркибида Туркистон Мухториятини ташкил этиш ғояси олға сурилди. Бу ғоя Туркистон халқларининг ўз миллий давлатчилигини тиклаш йўлидаги дастлабки қадами эди.

Бутунтуркистон мусулмонлари II қурултойининг сўнгги мажлисида Марказий раҳбар орган -Туркистон ўлка мусулмонлари Кенгаши (Краймуссовет) ташкил этилиши ҳақида қарор қабул қилинди. Уни тузишдан асосий мақсад миллий озодлик ҳаракатига ташкилий ва марказлаштирилган хусусият касб этиш учун бир-бири билан тарқоқ алоқада бўлган жамият, қўмита ва иттифоқларни бирлаштириш эди. Туркистон мусулмонлари Маркази Кенгашига Мустафо Чўқай раис, Валидий бош котиб, Мунаввар Қори, Бехбудий, У.Хўжаев, О.Маҳмудов, Тошпўлатбек Норбўтабеков, Ислом Шоаҳмедов ва бошқалар аъзо қилиб сайланди. Мунаввар Қори ва Садриддинхон Шарифхўжа Қози ўғли бошчилигида Тошкент қўмитаси тузилди. Шунингдек, Бехбудий

рахбарлигида Самарқанд ва Носирхон тўра етакчилигида Фарғона бўлими ҳам ташкил топди. Марказий шўронинг органи сифатида “Нажот” (муҳаррири-Мунаввар Қори), кейинчалик “Кенгаш” (муҳаррири-Валидий) газеталари чиқа бошлади. Шунингдек, 1917 йилда нашр қилинган “Улуғ Туркистон”, “Турон” газеталарида мухториятчилик ғояси билан суғорилган мақолалар чоп қилинди.

1917 йил 14 мартда Тошкентда “Шўрои Исломия” ташкил топди. Аксарияти жаидлардан иборат бу ташкилот аъзолари Туркистон мустақиллиги учун кураш олиб бордилар. 1917 йил июн ойида Мунаввар Қори бошчилигидаги “Шўрои Исломия” ташкилотидан “Шўрои Уламо” ажралиб чиқди. Шерали Лапин унинг Тошкент шуъбасига асос солди. Орадан кўп вақт ўтмай, Қўқон шаҳрида ҳам “Шўрои Уламо” жамияти тузилди. Лекин икки жамият ўртасида ғоявий келишмовчиликлар мавжуд бўлиб, улар бир-бири билан келиша олмасдилар. Чунки “Шўрои Уламо” жамияти ўз дастурида ислом динининг анъанавий асослари бўйича иш кўришини маълум қилса-да, аслида Лапин бошчилигидаги Тошкент уламочилари аввал рус монархияси, сўнгра болшевизм ғоялари билан ўз ҳаракатларини мувофиқлаштиришга беҳуда уриндилар. “Шўрои Уламо” жамияти ўз мақсадлари тарғиботи учун “Ал - Изоҳ” журналинини чиқара бошлади (муҳаррири-Абдумалик хожи Набиев). Ҳар икки жамият ўртасида ғоявий кураш, хусусан, матбуот саҳифаларида авж олиб кетди.

1917 йил 20 сентябрда Тошкентда бўлиб ўтган Туркистон ва Қозоғистон мусулмонларининг қурултойи “уламочилар” билан “шўрои исломчилар” ўртасидаги узоқ ва қизғин бахсларга қарамай, ниҳоят, келишиш ва мурося йўлини топди. Қурултойда “Шўрои Исломия”, “Шўрои Уламо”, “Турон” ва бошқа сиёсий ташкилотларни бирлаштириш йўли билан бутун Туркистон минтақаси учун умумий бўлган “Иттифоқи муслимин” деган сиёсий партия тузишга қарор қилинди. Шу тарзда Туркистонда мухторият ҳукумати юзага келмасдан анча олдин жамиятнинг кенг қатламлари вакиллари, илғор зиёлилар бу ҳаракатда фаол қатнашиб, унинг пойдеворини яратишга замин ҳозирладилар.

Октябр тўнтариши. Туркистонда совет тузумининг ўрнатилиши, болшевикларнинг мустамлака ва шовинистик сиёсати

1917 йил 25 октябрда (янги сана билан 7 ноябрда) қурол кучига таянган болшевиклар (коммунистлар) Петроградда Муваққат ҳукуматни ағдариб ташлаб, ҳокимиятни зўравонлик йўли билан эгалладилар. Россияда юз берган воқеаларнинг акс-садоси орадан кўп ўтмай Туркистонга ҳам етиб келди. 28 октябрда Тошкентнинг янги шаҳарида рус ишчилари ва солдатлари қуролли тўқнашувларни бошлаб, генерал Коровиченко қисмларидан устун келадилар ва 1 ноябрда Коровиченко ва Муваққат ҳукуматнинг Туркистон Кўмитасини қамоққа оладилар. Тошкентда зўравонлик йўли билан совет ҳокимияти ўрнатилади.

Натижада 1917 йил ноябр ойининг бошида болшевиклар фақат қурол кучига таянган ҳолда Тошкент шаҳрида ҳокимиятни қўлга киритишади. 1917 йил 15-22 ноябрига келиб Тошкентда бўлиб ўтган Ўлка рус ишчи, солдат ва деҳқон депутатлари Советларининг III сездига 15 кишидан иборат ҳукумат-Туркистон ўлкаси Халқ Комиссарлари Совети тузилади. Ҳукумат фақат русий забон аҳолидан иборат бўлди. Туркистон Халқ Комиссарлари совети (ХКС) раиси лавозимини касби чизмачи бўлган болшевик Ф. Колесов эгаллайди. Туркистонда сўл инқилобий сиёсий гуруҳлар, уларнинг намояндаларидан тузилган ҳукумат моҳиятан чоризм мустамлакачилик сиёсатига амал қилди. Шу билан бирга Октябр тўнтаришидан кейин Россияда бўлгани сингари, Туркистонда ҳам инқилобий ақидаларга, энг аввало синфийлик тамойилларига амал қилинди. Мулкдорлар эксплуататор ва эзувчилар; миллий зиёлилар, ўқимишли, обрў-эътиборли халқ вакиллари-миллий буржуазия корчалонлари ва малайлари; ислом дини раҳнаmolари-реакцион оқим деб, уларга қарши аёвсиз кураш бошлаб юборилди.

Ҳокимият болшевиклар қўлига ўтиши билан ўлкада Муваққат ҳукуматнинг барча бўғинлари тугатилиб, ўрнига аввало жазо органлари ва совет бошқарув тизими ўрнатилди. Бу тасодифий ҳол бўлмаган. Болшевиклар ҳукмронлиги зўравонлик ўрнатилгандагина сақланиб қолиши мумкин эди. Шунинг учун ҳам, Туркистон ХКС 1917 йил 28 ноябрда ўлкада кизил гвардия бўлинмаларини тузиш ҳақида қарор қабул қилади. Бу бўлинмалар совет тузуми ва болшевикларга қарши кўтарилган дастлабки онгли чиқишларни бостиришда фаол иштирок қилдилар. Шу вақтнинг ўзида Бутунроссия Фавқулодда комиссияси (чека) органлари ва Инқилобий трибуналлар ташкил этилди. Пролетариат диктатурасининг бу жазо органлари озодлик ва демократияни бўғишда, тўғри фикрлайдиган кишиларни қатағон қилишда муҳим қурол бўлди.

Туркистон ХКС 1917 йил охирларида ўз қарори билан “Шўрои Исломия” ва бошқа маҳаллий демократик ташкилотларни тарқатиб юборилди. Бу ташкилотларнинг раҳбарлари кейинчалик Туркистон Мухторияти ҳукуматига қўшилдилар, айримлари совет ҳокимиятига қарши қуролли ҳаракатига ғоявий раҳнамолик қилдилар. Натижада зўравонлик ва халқларни эзишга қаратилган совет сиёсати ўзининг илк кунларидан бошлаб, Туркистондаги туб халқларга нисбатан мустамлакачилик зулмини юритди.

Туркистон Мухторияти ҳукумати ва унинг фаолияти

Ўлкада сиёсий партиялар тузилиши, дастурий хужжатлар қабул қилиниши Туркистонда миллий ҳаракатнинг кенг қулоч ёйганидан далолат берарди. 1917 йил октябр-ноябр ойларида Туркистон ўлкасида, хусусан, Тошкент ва Қўқонда юз берган воқеалар ҳам миллий ҳаракатларни кучайиб кетишга сабаб бўлди. 1917 йил 26-28 ноябрда (янги ҳисоб билан 9-11 декабрда) Қўқон шаҳрида Туркистон ўлка мусулмонларининг фавқулодда

IV курултойи бўлиб ўтди. Туркистонни бошқариш шакли уч кун давом этган курултойнинг диққат марказида турди. Бу масала муҳокамасида сўзга чиққанларнинг кўпчилиги Туркистоннинг мухтор республика деб эълон қилиниши ўлка аҳолисининг ижтимоий мақсадларидан келиб чиққан ва унга мос тушишини уқтирди. Мухторият ва мустақиллик эълон қилиш фикрини ҳамма қўллаб-қувватладилар.

28 ноябр (янги ҳисоб билан 11 декабр)да таркиб топаётган мазкур давлатнинг номи аниқланиб, ТУРКИСТОН МУХТОРИЯТИ деб аталадиган бўлди. Курултой ўша куни йиғилишда Бутунроссия Таъсис Мажлиси чақирилгунга қадар ҳокимият Туркистон Муваққат Кенгаши ва Туркистон Халқ (Миллат) Мажлиси қўлида бўлиши керак, деб қарор қабул қилади.

Курултойда Туркистон Муваққат Кенгаши аъзоларидан 8 кишидан иборат таркибда Туркистон Мухторияти ҳукумати тузилди. Ҳукуматнинг Бош вазири ҳамда ички ишлар вазири этиб Муҳаммаджон Тинишбоев сайланди. Ислом Султон ўғли Шоаҳмедов-Бош вазир ўринбосари, Мустафо Чўқай-ташқи ишлар вазири, Убайдуллаҳўжа Асадуллаҳўжаев (Убайдулла Хўжаев) - ҳарбий вазир, Ҳидоятбек Юрғули Агаев-ер ва сув бойликлари вазири, Обиджон Маҳмудов-озик-овқат вазири, Абдурахмон Ўрозаев-ички ишлар вазирининг ўринбосари, Соломон Абрамович Герцфелд-молия вазири лавозимларини эгаллашди.

Орадан кўп ўтмай Миллат Мажлиси томонидан тасдиқланган қонунлар эълон қилинди, шунингдек, янги ҳукумат мамлакат Конституциясини тайёрлаш учун таниқли ҳуқуқшуносларни жалб қилди. “Эл байроғи”, “Бирлик туғи”, “Свободный Туркестан”, “Известия Временного Правительства Автономного Туркестана” каби ҳукумат гезаталари ўзбек, қозоқ ва рус тилларида нашр қилина бошланди. Аввал чиқаётган “Улуғ Туркистон” газетаси ҳам ўз саҳифаларида мухторият ҳукумати фаолиятига алоҳида ўрин берди.

Мухтор ҳукуматнинг халқ ўртасидаги обрў-эътибори ва нуфузи болшевикларни ташвишга солиб қўйган эди. 1918 йил 19-26 январ (янги ҳисоб билан 1-8 феврал)да Тошкентда бўлган Туркистон ўлкаси ишчи, солдат ва дехкон депутатлари Советларининг фавқулодда IV сездиди мухторият масаласи асосий ўринда турди. Сезд Туркистон Мухторияти ҳукумати ва унинг аъзоларини қонундан ташқари ҳолатда деб, ҳукумат аъзоларини қамоққа олиш тўғрисида қарор чиқарди.

30 январ (янги ҳисоб билан 12 феврал)да Туркистон ХКС мухторият ҳукуматини тугатиш учун ҳарбий ҳаракатларни бошланди. Туркистон болшевиклари бунинг учун қизил аскарлардан ташқари арманларнинг “Дашноқтсутюн” партияси аъзоларидан тузилган қуролли тўдалардан ҳам фойдаланди. Уларга қарши дастлабки жангда мухториятнинг миллий кўшинидан ташқари қўқонлик тинч аҳоли вакиллари ҳам қатнашди. Асосан болта, чўкич, таёқ кўтарган халойиқнинг сони 10000 кишига етди. Шунга қарамай, қуролсиз бу кишилар қизил аскарларнинг Қўқон шаҳрига хужумини уч кун давомида мардонавор қайтардилар. Шаҳар устига уч кун давомида тўплардан ёндирувчи снарядлар отилди. Мухторият кўшинининг

тирик қолган қисми кўрбоши Кичик Эргаш кўрбоши бошчилигида шаҳардан чиқиб кетди.

Туркистон Мухторияти ҳукумати қизил аскарлар ва дашноқларнинг қонли ҳужумлари оқибатида ағдариб ташланди. Аммо Қўқон ва унинг атрофидаги тинч аҳолини талаш, ўлдириш авжига чикди. Фақат Қўқоннинг ўзида уч кун давомида 10000 киши ўлдирилди. Шаҳар буткул вайронага айлантирилди.

Ҳукумат бошлиғи Мустафо Чўқай шаҳарни тарк этиб, яширинишга мажбур бўлди. Вазирларнинг айримлари ҳалок бўлди. Баъзиларини болшевиклар қўлга олишди. 1918 йил 22 (эски ҳисоб билан 9) февралда Қўқон шаҳридаги Рус-Осиё банки биносида болшевиклар томонидан тайёрланган “тинчлик шарнома”си Қўқон аҳли вакиллари билан имзоланди.

Туркистон минтақасида совет ҳокимиятига қарши қуролли ҳаракат ва унинг тарихий аҳамияти

Туркистон Мухторияти ҳукуматининг тугатилиши ҳокимиятига қарши ҳаракатнинг бутун Фарғона водийсида оммавий равишда бошланишига бир туртки вазифасини ўтади, холос. Бу ҳаракатнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи деҳқонлар, чорикорлар, мардикорлар, хунаремандлар ва косиблар бўлган. Уларга шаҳар аҳолисининг аксарият қисми: ўзига тўқ бадавлат оилаларнинг вакиллари, савдогарлар, ислом дини арбоблари ҳамда баъзи бойлар қўшилди. Ҳаракат қатнашчилари сафида оқ-қорани тушунган саводхон кишилар-зиёлилар ҳам кўпчиликини ташкил қилар эди ва бир сўз билан айтганда, улар сафида халқнинг барча табақасига мансуб кишилар бор эди.

Дастлабки миллий ҳарбий ҳаракатнинг ташкил топиши Кичик Эргаш (тахминан 1885-1918) ва Катта Эргаш (тахминан 1880-1921)нинг номлари билан боғлиқдир.

1918 йил 27 февралда Қўқон атрофидаги Бачқирда бўлган жангларнинг бирида Кичик Эргаш шаҳид бўлгач, унинг ўрнига Катта Эргаш (уни Мулла Эргаш ҳам дейишган) Фарғона водийсида болшевикларнинг мустамлакачилик тартибига қарши озодлик байроғини кўтарди. Қўқон уездидаги ҳаракатнинг дастлабки таянч нуқтаси Бачқир қишлоғи эди.

Марғилонда эса милициянинг собиқ бошлиғи Муҳаммад Аминбек Аҳмад-бек ўғли-Мадаминбек (1892-1920) кураш бошлади. “Ўз олдида совет ҳокимиятини ағдариш ва Фарғона мухториятини тиклаш вазифасини қўйган Мадаминбек устумон сиёсатчи ва уддабурон ташкилотчи фазилатларига эга эди”,-деб тан олинади 1918 йилга оид архив ҳужжатларининг бирида.

Туркистон минтақасидаги мазкур ҳаракатнинг муҳим хусусияти шундаки, бу ҳаракатда мақсадлар ва вазифалар қандай бўлишидан қатъи назар бошдан охиригача бир устувор ғоя-Туркистоннинг миллий мустақиллиги ётади. Бу ҳаракат гоҳ кучайиб, гоҳ пасайиб туришига қарамай, унда иштирок этувчиларнинг таркиби ўзгариб туриши ва

иккиламчи манфаатлар ўртада турганлиги ҳамда обектив ва субектив омиллар кучлар мувозанатига салбий таъсир қилишига қарамай, ҳаракатнинг асосий мақсади Туркистон мустақиллиги бўлиб қолаверди.

Туркистондаги бу ҳаракатнинг уюшган бир шаклда намоён бўлишида кўр-бошилар кўрсатган ғайрат-шижоатни алоҳида таъкидлаб ўтиш керак. Кўрбошилар ҳаракатнинг ҳарбий раҳбарлари бўлиб, улар ўз жанговарликлари билан машҳур эдилар. Ўз вақтида Фарғона водийсида Кичик Эргаш, Катта Эргаш, Мадаминбек, Шермуҳаммадбек, Муҳиддинбек, Ислон Полвон, Ёрмат Махсум, Самарқанд ви-лоятида Очилбек, Баҳромбек, Бухоро республикасида Иброҳимбек, Мулла Абдул-қаҳҳор, Анвар Пошо, Салим Пошо, Давлатмандбек, Фузайл Махдум, Хоразм рес-публикасида Жунайидхон каби кўрбошилар бу ҳаракатни ягона кучга бирлаш-тириш учун раҳбарликни бирин-кетин ўз қўлларига олсалар-да, лекин Туркистон минтақасидаги истиқлолчилик уруш ҳаракати бошдан охиригача ягона марказга тўлиқ уюша олмади. Бу вақтларда Туркистонда беқарор вазиятдан фойдаланган баъзи кишилар талончилик гуруҳлари тузиб, халқни талаганлар. Коммунистик мафкура ҳар икки тоифага бир хил “босмачилар” тамғасини ёпиштирди.

Ватан озодлиги ва унинг тинчлиги йўлида Туркистон аёллари ҳам кураш олиб бордилар. Истиқлолчилар сафида аёллар нафақат оддий жангчи, балки айрим ҳолларда кўрбоши сифатида жанг қилдилар. Фарғона водийсида Шакархон ва Муҳиддинбекнинг онаси сингари ўзбек ва қирғиз йўлбошчиларидан етишиб чикди ва улар кўрбошилар миллий истиқлол кураши тарихига шонли саҳифалар қўшдилар. Карманалик Нодира қиз эса Иброҳимбек қўшинида махсус аёллар гуруҳига бошчилик қилиб, Шарқий Бухорода қизил аскарларга қарши мардонавор курашди.

1920-1924 йилларда бу ҳаракат Бухоро ва Хоразм республикаларида ҳам авж олди. Бухоро ва Хоразмдаги миллий муҳолифатнинг озодлик курашлари алоҳида ўзига хос йўналиш ва хусусиятга эга бўлиб, ўта мураккаблиги ва зиддиятчилиги билан Туркистон республикасидаги куруллой ҳаракатдан ажралиб туради. Бухородаги кўрбошилар ўртасида Иброҳимбек (1889-1932) алоҳида салмоққа эга. У амирлик тузуми ағдариб ташлангач, Шарқий Бухородаги кўрбо-шилар гуруҳларига умумий раҳбарлик қилиб, болшевиклар ва босқинчи қизил армияга қарши мустақиллик курашини бошлади. Иброҳимбек 1921 йил сентябрда бўлган Бухоро кўрбошиларининг курултойида “Ислон лашкарбошиси” унвонига сазовор бўлди ва Бухородаги барча истиқлолчиларнинг Олий бош қўмондони қилиб сайланди. У қисқа муддат ичида ўн минг нафардан ортиқ аскар тўплаб, Қоратегин ва Дарвоз вилоятларини қизил аскарлар қўлидан озод қилишга муваффақ бўлди.

Хоразм республикасида ҳам 1920 йил баҳоридан бошлаб қизил аскарларнинг мисли кўрилмаган талончилик ва зўравонликларига қарши ҳаракат бошланди. Куруллой курашни туркманларнинг ёвмут уруғи бошлиғи Қурбон Мамед Сардор-Жунайидхон (1857-1938) бошчилигидаги гуруҳлар кўп йиллар давомида кураш олиб борди. Унинг қўшини сафларида ўзбек,

қорақалпоқ ва қозоқлар ҳам кўпчилик эди. Қисқа муддатда Жунайидхон ўз кўшинини 20000 кишига етказди.

Умуман олганда қизил армиянинг босқини ва мустабид совет режимига қарши кўтарилган қуролли ҳаракат 1935 йилга келиб бутун Туркистон минтақасида тамомила мағлубиятга учради.

Хива хонлигининг тугатилиши. Хоразм Халқ Совет Республикасининг тузилиши ва ундаги ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар

Туркистон ва Бухородаги каби Хива хонлигида жадиличлик ҳаракатининг шаклланишида ташқи омил, яъни Россиядан келган илғор фикрли зиёлилар, инқилобий руҳдаги сургун қилинган ёшлар ва Россиядаги ўзгаришлар ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Хоразмдаги жадиличлик ҳаракатидан 1914 йил август ойида Ёш хиваликлар ташкилоти тузилди, унга райис қилиб Полвонниёз Ҳожи Юсупов (1861-1936) сайланди. Ёш хиваликлар ҳаракатида бу даврда қозикалон Бобо Охун Салимов (1874-1929)нинг ҳам ўрни бўлакча эди. Ёш хиваликлар дастурининг асосини мавжуд тузум доирасида ислохотлар ўтказиш, мактаб-маориф ишини яхшилаш, хон ҳокимиятини чеклаш каби масалалар ташкил қилар эди.

1916 йилда Хивага қайтиб келган Жунайидхон ёлғизланиб қолган Асфандиёрхон томонидан “сардори карим”, яъни хоннинг лашкарбошиси қилиб тайинланди ва хонликдаги ҳокимият тўла равишда Жунайидхон қўлига ўтди. Бироқ, 1918 йил октябр ойларига келганда ёш хиваликлар таъсири билан Жуна-йидхон ва Асфандиёрхон ўртасига низо солинади ва бунинг натижаси ўлароқ Жунайидхоннинг ўғли Эшши Асфандиёрхонни қатл қилади. Унинг ўрнига акаси Сайид Абдуллохон хон деб эълон қилинади. Бу орда Жунайидхон Хива хонлиги ҳудудида болшевиклардан мустақил бўлган давлатни сақлаб қолишга ҳаракат қилади ва 1918 йил ноябр ойида Амударёнинг ўнг қирғоғидаги ерларда ташкил қилинган совет ҳукуматига қарши бир неча маротаба муваффақиятсиз уруш олиб боради. 1919 йил апрел ойида совет ҳукумати билан Жунайидхон ўртасида Тахта шартномаси тузилди. Унга совет ҳукумати томонидан Христофоров, Хива хонлиги томонидан Жунайидхон имзо чекдилар. Бу вақтинчалик келишув бўлиб, унга иккала томон ҳам амал қилмайди. 1919 йил 22 декабрга келиб мустақил давлат - Хива хонлиги ҳудуди босиб олинади. 1920 йил 1 февралда Жунайидхон қўшинларини тор-мор қилган қизил армия Хива шаҳрига кириб борди. 2 феврал куни сўнгги Хива хони Сайид Абдуллохон тахтдан воз кечади.

Шу йили Хивада Жуманиёз Султонмуродов райислигида Муваққат инқилобий қўмита ташкил этилади. 1920 йил 26-30 апрел кунлари Хоразм меҳнаткашларининг биринчи қурултойи бўлиб ўтиб, унда Хива хонлиги ҳудудида Хоразм Халқ Совет Республикаси ташкил этилганлиги эълон қилинди ва Полвонниёз Ҳожи Юсупов райислигида Халқ Нозирлар Шўрои тузилди.

Хоразмда сиёсат ва хўжалик соҳасидаги ислохотлар ҳам зиддиятли тарзда кечди. Албатта, XX асрда иқтисодий 1920-1921 йилларда аграр соҳада дастлабки ўзгаришлар амалга оширилиб, 10000 десятина ер деҳқонларга бўлиб берилди. Бундан ташқари, уларга уруғ, деҳқончилик асбоблари ҳамда ссуда (қарз) ажратилди. Деҳқонларга кредит ҳисобидан 5000 чорва мол сотилди. Эски суғо-риш иншоотларини қайта тиклаш билан бирга янгилари ҳам қурилди. Янги иқтисодий сиёсат (НЭП)нинг эълон қилиниши билан карвонсаройлар, корхо-налар, куллар ва тўқайлар ижарага берилди бошланди. Ҳукумат маданий-маърифий ва соғлиқни сақлаш ишларига ҳам катта эътибор қаратди. 1920 йил баҳорида Республикада янги типдаги мактаблар ташкил қилина бошланди. 1921 йил сентябрида Хивада очилган халқ дорулфунуни республика маданий ҳаётида катта воқеа бўлди. Аммо Хивани босиб олиш жараёнида кириб келган қизил армия, унинг қўмондонлари, европалик болшевиклар республикадаги ижтимоий-сиёсий ҳаётга салбий таъсир кўрсатдилар. Улар маҳаллий шароитни, халқ оммаси кайфияти ва қарашларини назар-писанд қилмай тезкорлик билан инқилобий чора-тадбирларни амалга оширишга киришдилар. Бу ишларни амалга оширишда Хоразм Компартияси (1921 йил декабрда тузилган) уларнинг энг яқин ёрдам-чисига айланди. 1923 йил кузидан бошлаб Хоразм республикасидаги демократик ўзгаришларга бутунлай чек қўйилди. Хоразмни советлаштириш жараёни ўзининг юқори босқичига кўтарилди. Бу ҳолат 1924 йилнинг охиригача давом этди.

Бухоро амирлигининг ағдарилиши. Бухоро Халқ Совет Республикасининг ташкил топиши ва ундаги сиёсий ўзгаришлар

Октябр тўнтаришидан кейин совет Россияси билан Бухоро амирлиги ўртасидаги муносабатлар кескинлашди. Туркистон республикасининг болшевиклардан иборат раҳбарияти Бухоро амирлигининг давлат мустақиллигини расмий равишда тан олишига қарамай, амалда унинг ички ишларига доимий равишда аралашиб турди.

1920 йил 25 августда Туркистон fronti қўмондони М.В.Фрунзе қизил аскарларга Бухорони босиб олиш учун буйруқ берди. Кескин жанглардан сўнг-2 сентябрда Бухоро шахри босиб олиниб Сайид Олимхон ҳокимиятдан ағдариб ташланди. Шаҳарга кирган қизил аскарлар Аркдаги амир хазинасини, Бухоро қозикалони, қўшбеги ва бошқа амалдорларнинг бойлигини мусодара қилганлар. аскарлар ва қўшин раҳбарлари катта бойлик орттирганлар. Сентябрь ойининг бошида амирлик хазинаси ва бошқа бойликлар ортилган 2 эшелон юк Самарқанд ва Тошкент орқали Москвага жўнатилди. Бухоро шахридан сўнг қизил армия 27 беклик (баъзи манбаларда 32 беклик)ни ҳам бирин-кетин эгаллаб, Бухоро амирлигига барҳам беришди.

1920 йил 14 сентябрда бўлган Халқ Нозирлар Шўроси, Ревком (Инқилобий кўмита) ва Бухоро Компартияси МКнинг умумий йиғилишида

9 кишидан иборат Бутун Бухоро инқилобий қўмитаси (райиси-Абдулқодир Муҳитдинов) ва республика ҳукумати-11 кишидан иборат Халқ Нозирлар Шўроси (райиси-Файзулла Хўжаев) тузилди. 1920 йил 6-8 октябрда амирнинг ёзги саройи-Ситорайи Моҳи Хосада чақирилган Бутун Бухоро халқ вакилларининг I қурултойида Бухоро Халқ Совет Республикаси (БХСР) тузилганлиги эълон қилинди. 1920 йил октябр-ноябр ойларида БХСР билан РСФСР ўртасида муваққат ҳарбий-сиёсий аҳдлашув ва шартнома тузилди. 1921 йил 4 мартда ҳар икки давлат ўртасида Иттифок шартномаси имзоланди. Ушбу шартномалар мустақил сиёсат юритишга ҳаракат қилаётган ёш Бухоро давлати арбоблари фаолиятини муайян даражада чеклашга олиб келди.

Бухоро ҳукумати олдида турган энг асосий вазифалардан бири ер-сув масаласини ҳал қилиш эди. 1920 йил 30 сентябрда Бухоро Марказий Ревкоми «Ер тўғрисида»ги декретни қабул қилди. Декретга мувофиқ, собиқ амир унинг қариндошлари ва амалдорлари қўлидаги бутун ер-мулк камбағал ва ерсиз деҳқонларга тақсимлаб берилди.

Бухородаги янги тузум ва унинг ижобий чора-тадбирларини аҳоли маъқуллаб кутиб олди. Бироқ янги ҳокимият томонидан мулкдорлар табақасига нисбатан кўрилган қаттиқ чоралар, уларга тегишли бутун мол-мулкнинг мусодара қилиниши, сарой аъёнлари ва амир амалдорларининг ёппасига ҳибсга олиниши ва отиб ташланиши амир хазинасининг Москвага олиб кетилиши, мажбурий озик-овқат развёрсткаси ва унинг қаттиққўллик билан амалга оширилиши, ислом дини ва уламоларга нисбатан душманлик сиёсати, республика ҳудудида турган қизил армия таъминотининг аҳоли зиммасига юклатилиши бунинг устига, қизил аскарларнинг босқинчилик ва талончилик фаолияти ҳаққоний равишда халқнинг кучли норозилигига сабаб бўлди.

1921 йил 18-23 сентябрда бўлган Бутун Бухоро халқ вакилларининг II қурултойида демократик руҳдаги БХСР Конституцияси қабул қилинди. Бухоро тарихидаги дастлабки Конституция фуқароларнинг демократик ҳуқуқ ва эркинликларини қонун билан мустаҳкамлади. Конституцияда давлатни идора этиш учун халқнинг барча табақа вакилларининг иштироки таъминланди. Хусусий мулк ва савдо-сотиқ эркинликлари унда ўз ифодасини топди. БХСР Конституцияси барча фуқароларга тенг сиёсий ҳуқуқ берди, миллий тенгсизликни йўқотди.

1923 йил 3 июнда Бухорога СССР Қуролли кучларининг Бош қўмондони С.С.Каменев, Туркфронт Инқилобий ҳарбий кенгаши райиси А.И.Корк, РКП (б) МК Ўрта Осиё бюроси аъзоси Михайлов ва бошқалар келишди. Улар Бухоро ҳукумати фаолиятдан қониқмаётганликларини очик айтиб, социалистик ўзгаришларни жадаллаштириш кераклигини таъкидлашди. Орадан кўп ўтмай 12 июнда РКП(б) МК Сиёсий бюроси махсус қарор қабул қилиб, Бухоро ҳукуматини советлаштириш чора-тадбирларини белгилаб берди. Совет ҳукумати ўз буйруқ-ларини тез ва қаршиликсиз амалга ошириш учун РКП (Б) МК котиби Я.Э.Руд-зутакни Бухорога жўнатди. 1923 йил ёзига келиб мустабид совет тузumi Бухорода

ўзига хос давлат тўнтаришини амалга оширди. Миллий қўшин ва миллий валюта большевиклар томонидан тугатилди. 1924 йил 18-20 сентябрда бўлиб ўтган Бутун Бухоро халқ вакилларининг V курултойида БХСР Бухоро Совет Социалист-тик Республикаси (БССР)га айлантирилди. БССРнинг тузилиши юқоридан туриб сунъий тарзда амалга оширилган ходиса эди. Натижада тараққиётнинг демократик йўли инкор қилиниб, социалистик йўналиши танланди. 1924 йил ноябр ойи охирида худди Хоразм республикаси сингари Бухоро ССР ҳам туга-тилиб, унинг ҳудуди 1925 йилда ташкил этилган Ўзбекистон ССР (1929 йилгача таркибида Тожикистон АССР ҳам бўлган) ва Туркменистон ССРга киритилди.

10-Мавзу. Совет ҳокимиятининг Ўзбекистонда амалга оширган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий тадбирлари ва уларнинг мустамлакачилик моҳияти Ўзбекистоннинг маънавий-маданий қарамлиги ва унинг оқибатлари. Қатағонлик сиёсати.

1920 йиллар тарихга ўта мураккаб ва зиддиятли, турли ижтимоий гуруҳ ва кучлар сиёсий қарама-қаршилиги авж олган, Туркистонда Марказнинг империяча муносабатлар мустаҳкамланаётган, ўлкадаги очлик, иқтисодий танглик, вайронага айланган саноат, транспорт, қишлоқ хўжалигини тиклаш, яъни советларнинг “тинч социалистик қурилиш” йўлига ўтиш даври бўлиб кирди. Ушбу даврдаги энг долзарб масалалардан бири бу- ҳокимият масаласи эди. Миллий мухолиф кучлар эса ҳокимият масаласини биринчи навбатда халқнинг ўз тақдирини ўзи белги-лашда қўришар эди. Саноат ва қишлоқ хўжалигининг инқироzi, очлик, инқилобча зўравонликнинг кучайиши маҳаллий халқ миллий манфаатларининг очиқдан-очиқ инкор этилиши Туркистондаги турли ижтимоий қатламлар орасида совет ҳокимиятига нисбатан ишончсизлик ва норозиликни келтириб чиқармоқда эди.

1921 йилнинг баҳорига келиб совет ҳокимияти олдида вайрон бўлган қишлоқ хўжалигини тиклаш вазифаси кўндаланг бўлиб турди. Бунинг асосий сабаби эса деҳқонларнинг кўплаб кўтарилишлари бўлди. Бу эса сиёсатни қайтадан кўриб чиқиш, саноат билан қишлоқ хўжалиги ўртасида таъсирчан иқтисодий алоқаларни йўлга қўйиш заруратини келтириб чиқарди. Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги республика миллий даромадининг асосий қисмини берганлиги, деҳқонлар эса аҳолининг 80 фоизини ташкил этганлиги туфайли совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида аграр масала марказий ўринни эгалларди.

Марказ Туркистон ўлкасига асосий хомашё базаси сифатида қараб келганлиги боис, ўлка қишлоқ хўжалигининг бош соҳаси ҳисобланган пахтачиликни ривожлантиришга алоҳида эътиборини қаратди. Хусусан, РКП (б) МКнинг 1922 йил 11 январидаги “Туркистон Компартиясига” деб номланган хатида, Туркистон Компартиясининг қишлоқ хўжалиги соҳасидаги фаолиятида биринчи ўринга суғориладиган ерларда экин

майдонларини тиклаш, пахтачиликни ривожлантириш ҳамда мавжуд суғориш тизимини тузатиш масалалари ҳал этилиши лозимлиги таъкидланди. Пахтачиликни тиклаш ва ривожлантириш ишларига раҳбарлик қилиш учун 1920 йилда Бош Пахтачилик Қўмитаси ва пахта етиштирувчи республикаларда унга бўйсунувчи пахтачилик қўмиталари тузилди. Туркистон республикасидаги барча ҳайдаладиган майдонлар, селекция станциялари, ирригация иншоотлари, Пахтачилик қўмитаси ихтиёрига ўтказилди.

Янги иқтисодий сиёсат туфайли қишлоқ хўжалигида кооператив ва ширкатчилик ҳаракати ҳам авж олди. 1923 йилда Туркистон республикасида қишлоқ хўжалиги ва кредит кооператсиялар тизими ташкилий жиҳатдан тугал равишда шаклланди дейиш мумкин. Давлатнинг кооператив қурилиш сиёсати икки йўналишда олиб борилди. Бир томондан, кооперация майда товар хўжалигини социализмга жалб қилиш воситаси, шахсий ва жамоа манфаатларининг келишув шакли сифатида баҳоланса, иккинчи томондан кооперацияга хусусий секторни сиқиб чиқарувчи ижтимоий қурол деб қаралди. Бироқ, ҳар кимни ҳам кооперативга қабул қилишавермасди. Синфий танлов мавжуд эди. Камбағалларга устиворлик бериларди. Аҳолининг ўзига тўқ қатламларига нисбатан қатъий талаблар белгиланган эди. 1927 йилдан эса кооператив уюшмаларини “давлатлаштириш” сиёсати бошланиб, унинг хўжалик ҳисоби асосидаги негизлари тобора кўпроқ кўпорилди.

20-йиллар бошларидаги Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаётининг алоҳида хусусияти-бу ўлка маҳаллий аҳолисининг миллий ўз-ўзини англашининг ўсганлиги дейиш мумкин. Ҳокимият поғоналаридаги миллий раҳбар кадрлар ҳам тузумга, унинг сиёсатига очикдан-очик қарши фикр билдириб, маҳаллий аҳолининг манфаатларини ҳимоя қилдилар.

Лекин миллий раҳбарларнинг ватанпарварлик чиқишлари Марказнинг кескин норозилигига сабаб бўлди. Марказ уларга қарши сиёсий қувғинни авж олдиради. Қ.Отабоев ва А.Раҳимбоевлар “қўпол хатолари” учун ўз лавозимларидан бўшатилади. Назир Тўрақулов ҳам катағонлик тўлқинидан қутулиб қолмади ва 1939 йилда отиб ташланди. Яна бир миллатпарвар раҳбарлардан бири, етук давлат арбоби Иномжон Хидиралиев эди. У 1922 йилнинг охирида Бутунроссия МИҚга махсус хат билан мурожаат қилиб, “Маҳаллий аҳолининг барча қатламларини совет ишларига жалб қилишга, бу ишларни аҳолининг миллий турмуш тарзига мослаштирган ҳолда амалга оширишга, Туркистонда иш юритишни маҳаллий аҳоли тилига ўтказишга” эътиборини қаратган эди. Мана шундай раҳбарлар қаторига яна А. Икромов, Й. Охунбобоев, Ф. Хўжаевларни ҳам киритиш мумкин эди.

1925 йилнинг 13 февралда ЎзССР Советларининг Бухорода очилган I -Умумўзбек қурултойида “Ўзбекистон ССР тузилгани тўғрисида декларация” қабул қилинди. Ўзбекистон ССР советлари МИҚнинг раиси этиб Йўлдош Охунбобоев сайланди. Ўзбекистон ХКС райиси этиб Ф. Хўжаевни тасдиқлади. Тузилган Ўзбекистон ССРга тугатилган Туркистон АССРдан Сирдарё, Фарғона ва Самарқанд вилоятларининг катта қисми,

Бухоро республикасидан унинг марказий ва ғарбий қисми (Зарафшон, Қашқадарё ва Сурхондарё воҳалари), шунингдек Хоразм ССРдан Хоразм воҳаси кирди.

1930 йилда Қорақалпоқ мухтор вилояти РСФСР таркибига киритилди. 1932 йилнинг 20-мартида эса, СССР МИҚ Раёсати “Қорақалпоғистон автоном вилоятини Автоном Совет Социалистик Республикасига айлантириш ва уни РСФСРга кириши тўғрисида” қарор қабул қилди. Ўша йилнинг май ойида автоном республика Советларининг I Таъсис қурултойи ҳукуматни тузди. Унда ҚҚАССР МИҚ райиси этиб, Коптлеу Нурмухамедов, Халқ Комиссарлари Кенгаши райиси этиб эса Қосим Аvezовлар сайландилар. 1936 йилда СССРнинг янги Конституцияси қабул қилинди ва унга кўра ҚҚАССРнинг Ўзбекистон ССР таркибига кириши кўзда тутилган эди. Бунинг асосий сабаби ҳудудий яқинлик, ягона тарихга эга бўлганлиги деб эътироф этилди. 1937 йил 12 февралда ЎзССРнинг янги Конституцияси қабул қилинди. Ўша йилнинг 6 мартида эса, ҚҚАССРнинг янги Конституцияси эълон қилинади. Қорақалпоғистон Ўзбекистон таркибида бўлганида, ўзбек ва қорақалпоқ халқлари ўртасидаги дўстлик янада мустаҳкамланди.

Ўзбекистонда мустамлакачиликка асосланган иқтисодий сиёсатнинг оқибатлари

1925 йилнинг декабрида бўлиб ўтган ВКП(б) XIV қурултойи социализм ғалабасининг асосий шарти сифатида советлар давлатида “социалистик индустрлаштириш”ни авж олдиришга эътиборини қаратди. Саноатлаштириш Ўзбекистонда дастлаб секинлик билан амалга оширилди. Чунки косибу-хунармандчилик устивор соҳа эди. Мамлакатни жадал индустрлаш учун маблағ масаласи кескин мунозараларга сабаб бўлди. Индустрлаштиришни жадаллаштириш тарафдорлари маблағни қишлоқ хўжалиги ҳисобидан олиш режасини илгари сурдилар, муҳолиф тараф эса, саноатлаштириш сиёсатини ёқлагани ҳолда уни аҳолининг моддий аҳволини, турмуш шароитини яхшилаш ва қишлоқ хўжалигида кооперацияни аста-секин ихтиёрий равишда амалга ошириш билан биргаликда олиб боришни таклиф қилди. Кескин сиёсий баҳс мунозаралардан кейин маблағни аграр сектордан олишга қарор қилинди. Ўзбекистон иқтисодиёти аграр характерда эди, зеро 1927-28 йилларда иқтисодиётда қишлоқ хўжалигининг ҳиссаси 61,6%ни, саноатники эса 38,4 %ни ташкил қиларди эди. Республикадаги мавжуд саноатнинг 90%и қишлоқ хўжалик хомашёсини ишлашга ихтисослашган эди, маҳсулотларни қайта ишлаш корхоналаридан иборат бўлиб, унинг 2 дан 3 қисмини пахтачилик саноати ташкил қиларди.

Саноатни жадал ривожлантириш натижасида Ўзбекистон Марказга рангли ва нодир металллар, олтингугурт, озокерит, волфрам, молибден, пахта толаси, хом ипак билан таъминлайдиган ва шўролар мамлакатини хом ашё

қарамлигидан халос этишга ёрдам берадиган йирик хом ашё минтақасига айланди. Ўзбекистоннинг олтин саноати бутун мамлакатнинг тўлов балансини мустаҳкамлаш учун катта маблағлар бериб турди. Бироқ, аҳолининг ижтимоий эҳтиёжлари назар-писанд қилинмади, унинг моддий фаровонлигига эътибор берилмади, бу эса турмуш даражасининг пасайиб кетишига олиб келди.

Шунингдек, шаҳар ва портларни бирлаштирувчи янги темир йўл линиялари қурилишига ҳам эътибор берилди. Фарғона (Искобил)-Қувасой (1922), Қарши-Китоб(1924), Амударё (Самсоново)- Термиз (1925). 1928-29 йилларда пахтачиликни ривожлантириш мақсадида Асака –Шаҳрихон, Сирдарё-Пахтаорол темир йўллари қурилди, шунингдек, Қорасув-Ош (1935) ва бошқа темир йўл линиялари қурилиб фойдаланишга топширилди. 1929-1931 йилларда узунлиги 1452 км бўлган Туркистон-Сибир (Турксиб) темир йўли қурилди.

20-йиллардан Ўзбекистонда автомобил траспорти вужудга келтирилди. 1921 йилда республика автомобил транспорти ихтиёрида 40 енгил ва 15 юк автомобили ҳамда Тошкент автомобил таъмирлаш устахонаси бор эди. 1940 йилгача Ленин номидаги катта автомобил йўли (710 км), Фарғона автомобил йўли (343 км) қайта таъмирланди ва бир қанча янги йўллар қуриб битказилди.

Янги иқтисодий сиёсат (НЭП) туфайли Ўзбекистон қишлоқларидаги аҳвол анча яхшиланган, деҳқонлар ўз маҳсулотини сотиш, гўза ва бошқа экин майдон-ларини кенгайтириш орқали турмуш даражасини яхшилаш имкониятига эга бўл-ган эди. Бироқ, 20-йилларнинг иккинчи ярмидан ЯИС (НЭП) ўз моҳиятини йўқо-тиб, эркин савдо ва хусусий тадбиркорликка чек қўйила бошлади. Ўзига тўқ хона-донларнинг ерларини мусодара қилиш ҳисобига камбағал деҳқонларни ер билан таъминлаш билан қишлоқда “социалистик ижтимоий тузум” нинг асоси бўлган жамоа бўлиб ҳўжалик юритишни ривожлантиришни кўзлаб, кенг миқёсли аграр ислоҳотини авж олдирилди.

Бироқ ислоҳот ўтказишнинг репрессив-мажбурий усуллари, бой деҳқонларнинг давлат томонидан террор қилиниши ўз навбатида уларнинг кескин норозилик чиқишларига сабаб бўлди. Шу тариқа, ер-сув ислоҳоти қишлоқда синфий курашнинг кескинлашувиغا олиб келган эди. Давлат ўз навбатида “бой-қулоқ унсурлари”нинг қаршиликларини бартараф этиш учун ўзининг бор кучини ишга солди. Тортиб олинган ерларнинг асосий қисми колхозлар ва совхозлар ихтиёрига топширилган эди. Шундай қилиб, 1925-29 йиллардаги ер-сув ислоҳоти шўро ҳукуматининг мулкдор синфларни тугатиш, синфсиз жамият қуриш учун қилган чора-тадбирларидан бири бўлди. Ушбу жараён кейинги йилларда қишлоқ ҳўжалигини мажбурий жамоалаштиришга замин яратган эди.

Ўзбекистонда ёппасига жамолаштиришни тезлаштириш ҳамда “қулоқлар” билан кураш олиб боришни кучайтиришга ёрдам тариқасида Марказ 25 минг ташкилий–сиёсий тажрибага эга бўлган рус ишчиларни юборади. Бу ерга “25 мингчилар” асосан Москва, Ленинград, Иваново-

Вознесенк ва СССРнинг бошқа саноат марказларидан Ўзбекистонга 433 ишчи юборилди. Улардан тузилган бригадалар ўзбек қишлоқларида колхозлар тузиш ҳамда “қулоқ қилиш” компаниясида “фаол” иштирок этдилар.

1930 йилнинг ўзидаёқ республикада 2648 та бой ва “қулоқ” хўжаликлари тугатилиб, кўплаб деҳқонлар ўз хўжалиklarини ташлаб кетишга мажбур бўлдилар. Ўзбекистонда жамоалаштириш асосан 1932 йилнинг охири 1933 йилнинг бошларида тугалланди. Бу даврга келиб республиканинг 79 дан 61 туманида барча деҳқон хўжалиklarини колхозларга бирлаштириш ниҳоясига етказилган эди. Жами Ўзбекистонда жамоалаштирилган хўжалиklar 74,9%ни ташкил этди. Биринчи беш йиллик(1928-1932) охирларида республикада 9734 колхоз ва 94 та совхоз ташкил этилган эди. Мажбурий жамоалаштириш сиёсати қишлоқнинг мустақил ривожланишини барбод қилди, қишлоқ аҳли онгига салбий таъсир кўрсатди, деҳқонларнинг ерга эгалик туйғусини йўқ қилди.

Ўзбекистонда “маданий инқилоб” ва унинг оқибатлари

XX аср 20-30 йиллардаги мураккаб ижтимоий-сиёсий вазият республика маънавий-маданий ҳаётида ҳам ўз аксини топди. Шўроларнинг “маданий инқилоб” тадбири жамиятнинг барча жабҳалари қаторида илм-фан, маданият, санъат, маориф, олий таълим соҳаларини ҳам ўз измига солган эди. Таълим-тарбиянинг ўчоқлари бўлган миллий мактабларга ҳам бу сиёсат ўзининг салбий таъсирини ўтказмасдан қолмади. Совет ҳокимиятнинг дастлабки йиллариданоқ анъанавий таълим тизимини йўқ қилиш авж олдирилди.

Мана шундай шароитда маҳаллий зиёлилар замонавий миллий олий таълим тизимини яратиш, дунёвий билимлардан дарс бера оладиган ўқитувчилар тайёрлаш давр талаби эканлигини теран ҳис этиб, замонавий миллий университет яратиш ишига бел боғладилар. Мунаввар Қори Абдурашидхонов ташаббуси билан Мусулмон Халқ Университети (дорилфунуни)ни ташкил этиш гуруҳи сайланади ва 1918 йилнинг 9 апрелида унинг ҳовлисида шу дорилфунунининг 9 кишидан иборат ташкилий ҳайъати таъсис этилади. Мусулмон Халқ Дорилфунуни 1918 йилнинг 12 майида Тошкент шаҳрининг эски шаҳарида тантанали равишда очилди. Унинг 13 та мактаби 14 майдан очила бошлади, энг охиргиси эса 17 июнда таркиб топди. Улардан 4 таси аёллар мактаби эди. 1918 йилнинг 31 майида эса, Мусулмон Халқ Дорилфунуннинг олий таълим босқичи - Мусулмон Дорилмуаллимини ташкил этилади.

Компартиянинг маданий меросни инкор этиш сиёсати араб ёзувини лотин графикасига алмаштириш ҳақидаги қарорида ҳам ўз аксини топди. Бунинг сабабини шўролар “маданий ўсишда техник хусусиятга эга тўсиқлардан бири бу қолақ транскрипсиядир” ҳамда “анъанавий арабча ёзув фақатгина диний мусулмон анъаналари нуқтаи назаридангина

кимматлидир” деб уқтириб, араб ёзувининг мавқеини пасайтиришга ҳаракат қиладилар. Шу муносабат билан Ўзбекистон коммунистларининг III-қурултойи: (1927 йил ноябр) “Янги лотин алифбосига янада шиддатлироқ йўл билан ўтиш керак” деб таъкидлади ва 1929 йилда ўзбек ёзуви лотин графикасига ўзгартирилди. Чунки, Ўрта Осиёни араблар истило қилган VIII асрдан бошлаб нафақат диний китоблар, балки фаннинг барча соҳаларида ўн уч аср мобайнида яратилган ёзма маданият ёдгорликлари, ўлка аҳолиси амал қилиб келган ҳуқуқ манбалари ана шу ёзувда яратилган эди. Шу сабабдан бу маҳаллий халқни нафақат динидан балки маданиятидан, ўзига хос ҳуқуқидан ажратиб, совет қолипига мажбуран солиш эди.

1940 йилда эса лотин графикасининг кириллица билан шошилишч алмаштирилиши, Ўзбекистон аҳолисининг билим даражасининг ўсишига, ўзбек тилининг ривожига салбий таъсир кўрсатди.

Совет ҳокимияти йилларида, айниқса, 20-йилларда адабий-маданий ҳаёт қизғин тус олди. Жадид адабиёти аср бошидан 20 йиллик ривожланиш тажрибасига таянган ҳолда тараққиётнинг янги босқичига кўтарилган, ҳам шаклан, ҳам мазмунан баркамоллик касб этган ҳамда мазмун моҳиятига кўра 20-йилларда янги бир босқичга кўтарилиб, умумтуркий бадиий тафаккурнинг забардаст сиймолари сифатида этироф этилган Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Чўлпонни маънавият майдонига чиқарди.

Октябр тўнтаришидан сўнг, республикамизда бир қанча илмий ва ўқув муассалари ташкил этилди. Хусусан, 1918 йилда ташкил этилган Туркистон Халқ Университети қошида бир қанча илмий-тадқиқот институтлари фаолият кўрсата бошладилар. Тупроқшунослик ва геоботаника, биология, зоология, педагогика ва психология, физика-математика, экология илмий-тадқиқот институтлари шулар жумласидандир.

1930 йилларда республикамиз ҳамда минтақада илм-фан равнақига муносиб ҳисса қўшган маҳаллий миллатга мансуб олимлар етишиб чиқдилар. Улар: Т.Қори-Ниёзий, Т.Саримсоқов, С.Сирождидинов, О.Содиқов, Т.Зоҳидов, У.Орипов, С.Умаров ва бошқалардир.

Илмий-тадқиқот муассасалари тармоғи ва илмий кадрлар сонининг жадал ўсиши, олимлар олдига янги вазифаларнинг қўйилиши, илмий-тадқиқот ишларига раҳбарлик қилиш ва уларни мувофиқлаштириб туриш ишларини такомиллаштиришни тақозо қилди. 1932 йилда Фан қўмитаси таъсис этилиб, 1940 йилда унинг негизда Иттифоқ ФА Ўзбекистон филиали (ЎзФАН) тузилди. Шу даврдан ЎзФАН Ўзбекистоннинг илмий-тадқиқот марказига айланди. Унинг таркибига геология, ботаника, кимё, сув хўжалиги муаммолари, тарих, тил ва адабиёт институтлари; тупроқшунослик, зоология, физика ва математика секторлари; Тошкент астрономия обсерваторияси; иқтисодий тадқиқотлар ва картография бюроси киритилди.

1943 йилда ЎзФАН асосида Ўзбекистон Фанлар Академияси (ЎзФА) ташкил этилди, унинг биринчи президенти этиб академик Тошмуҳаммад Ниёзович Қори-Ниёзий сайланди.

Ўзбек математика атамашунослиги асосчиси, таниқли математик Тошму-ҳаммад Қори Ниёзий замонавий ўзбек математик тафаккурининг шаклланиши ва ривожига бебаҳо ҳисса қўшган олимдир. Унинг Беруний мукофотида сазовор бўлган уч жилдлик “Асосий математик анализ курси” номли асарининг илмий қиммати олий математикадан биринчи ўзбек тилидаги оригинал қўлланма эканлигидадир. Ўзбекистон халқларининг маданий ҳаёти тарихига оид илмий ишлар, ўзбек математика ва астрономия илмлари тарихи, хусусан, Улуғбекнинг астрономия мактабига оид асарлар ҳам Қори Ниёзий қаламига мансубдир.

Сиёсий қатағонликлар

1922 йил 30 декабрда ташкил топган СССР қудратли унитар (қўшма) давлат бўлиб, унда расмий федерация субъектлари суверен ҳуқуқлар ва реал мустақилликдан маҳрум эдилар, империя таркибидан чиқиб кета олмасдилар. Ўзбекистон ҳам фақат номигагина СССР таркибидаги суверен руспублика ҳисоб-ланган, аслида эса иттифоққа ҳар томонлама қарам эди. СССРда қарор топган бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик тизими жамиятнинг барча соҳаларини ўз мақсад ва вазифаларига бўйсундирган, ижтимоий-сиёсий ҳаёт ўта сиёсийлашти-рилиб, ўзгача фикрлашларга қарши шафқатсиз кураш олиб борилар эди.

20-30 йилларда мустабид тузумга қарши фикр билдирганларни таъқиб остига олиш авж олди. Айни шу пайтда “18 лар гуруҳи”, “иноғомовчилик”, “қосимовчилик”, “бадриддиновчилик” - каби сиёсий ишлар тўқиб чиқарилган эди. Минглаб зиёлилар йўқ қилинишининг чўққиси 1937-39 йилларга тўғри келди. 1937 йил декабр-1938 йил январидида ХКС ва ЎЗ КП(б) МҚнинг “ЎзССР Халқ Маориф Комиссарлиги тизимида зиёнчилик оқибатларини бартараф этиш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори эълон қилингандан сўнг, халқ таълимининг барча соҳаларида, айниқса маҳаллий тилда дарс бериладиган мактаблар, педагогик билим юртлари ва институтларида ўқитувчи кадрлар ва талабаларни “тозалаш” ишлари авж олдириб юборилди.

Халқ таълими тизимидаги маорифпарвар зиёлиларга қарши олиб борилган қувғин ва қатағонларга “халқ душманлари, чет эл жосуслари”- А.Икромов, Ф.Хўжаев, И.Каримов ва бошқалар ўзларининг Маориф комиссарлигидаги “одамлари”- Усмонов, Рўзиев, Сорокин, Кожуховлар орқали халқ маорифига катта зиён этказишган, деган бўҳтонлар “асос” қилиб олинди: “Улар турли чоралар билан ўзбек халқини социалистик маданиятнинг илғор вакили-буюк рус халқидан ажратмоқчи бўлдилар, ёшларни миллатчилик билан захарлашга ҳаракат қилдилар... Улар бир томондан, ўзбек мактабларида Ленин ва Сталин асарларини ўрганишга имкон берувчи рус тили ўқитилишига қаршилиқ кўрсатиб, иккинчи томондан, марксизм-ленинизм классикларининг асарларини ўзбек тилига таржима қилинишига тўсқинлик қилдилар.”

Таниқли ўзбек шоири, драматург ва таржимон Усмон Носир ўзининг “Юрак”, “Меҳрим”, “Норбўта”, “Нахшон” ва бошқа шеърӣ достонлари билан шуҳрат қозонган. Шунингдек, у Добролюбов, Лермонтов асарларини ўзбек тилига таржима қилган. Усмон Носир ҳам 1944 йилда совет режимининг беғуноҳ қурбони бўлган.

Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, республика НКВДси “учлик” лари томонидан 1937-39 йилларда 41 мингдан зиёд киши қамоққа олиниб, улардан 6 минг 920 таси отиб ташланган эди. Миллатнинг илғор тараққийпарвар зиёлилари қатағон қилиниши оқибатида халқимиз уларнинг ноёб асарларини ўқишдан узоқ вақт маҳрум бўлди.

Маълумки, совет ҳукмронлиги даврида дин давлатдан ажратилган, деб эътироф этилган, номигагина виждон эркинлиги эълон қилинган бўлса-да, аслида 30-йиллар боши диндор ва эътиқодли кишиларга зўравонлик ва сиёсий қатағонликнинг чўққиси бўлди. 20-30 йиллардаги мустабид тузумнинг қатағонлик сиёсати жиддий ва фожиаи оқибатларга олиб келди. Миллий зиёлиларнинг жисмонан ёқ қилиниши оқибатида миллий маданият тўла-тўқис ривожлана олмади. Миллатнинг ақл-идрокли кишилари маҳв этилгач, ҳамма “йўлбошчи”нинг итоаткор қулига айлантирилди. Шундай қилиб, ҳар қандай ўзгача фикрни куч билан бўғадиган, оммавий ўзбошимчалик ва зўрлик билан Ватанга содиқ неча ўн минглаб кишиларни қириб ташлаган мустабид тартибот қарор топди ва кучая борди.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида ўзбек халқининг фашизм устидан қозонган ғалабага қўшган ҳиссаси.

1941 йил 22 июл якшанба куни тонготарида август шартномасини бузиб, фашистлар Германияси СССР га ҳужум бошлади. Германия билан унинг иттифоқчилари-Италия, Финландия, Венгрия, Руминия, Болгария ҳам Совет Иттифоқига қарши урушга кирдилар. Бу урушга мажбуран тортилган Совет Иттифоқи халқлари муштамлака асоратида бўлган барча республикалар шу жумладан, Ўзбекистон халқлари учун оғир синовлар вақти ва уларнинг немис фашист босқинчиларига қарши фидокорона кураши бошланди.

Урушнинг дастлабки кунлариданок, бутун мамлакатда бўлганидек, Ўзбекистонда ҳам партия ташкилотлари томонидан митинглар ва йиғилишлар ташкил қилинди. 1941 йил 22 июндаёқ Тошкент тўқимачилик комбинатининг ишчилари ана шу дақиқадан бошлаб ўзларини Ватан ҳимоясига сафарбар қилинган деб ҳисоблашларини билдирдилар. 23-24 июнда Самарқанд, Бухоро, Андижон, Наманган, Фарғона, Нукус ва бошқа шаҳарлардаги йиғилишларда Ватан ҳимояси учун ҳар қандай вазифани бажаришга шай эканликларини билдирган ўзбекистонликлар ҳарбий комиссарликларга фронтга кўнгилли сифатида жўнатишларини сўраб аризалар бера бошладилар.

Урушнинг дастлабки кунлариданок совет халқи-ўзбекистонликлар ҳам босқинчилар устидан ғалабага эришишга бутун кучларини бахшида этдилар. Мустабид тузум зулми остида эзилаётган халқлар қандайдир

ғояларни эмас, балки она-юрт-Ватанларини химоя қилдилар. Ўзининг ватанпарварлик бурчини юксак даражада ҳис қилган ўзбек халқи фашизмдан фақат СССРни эмас, энг аввало Ўзбекистонни химоя қилишни, уни яна бир босқинчидан сақлаб қолишни мақсад қилиб қўйган эди. Чунки халқимиз социализм ниқоби остида қилинган босқинчилик сиёсий қатоғонлар захмини ҳали унутмаган бир даврда гитлерчи босқинчиларнинг босиб олинган ҳудудларда қилган ашаддий жиноятлари, улар ўрнатаётган тартиб тўғрисидаги хабарларни эшитиб фашизмнинг мустабид тузумдан ҳам даҳшатлироқ, инсоният бошига келган офат эканлигини англаб етган эди, яъни халқ ўзини душманни тўхташишга ва улоқтириб ташлашга қодир бўлган бирдан бир куч деб ҳис қилди. У коммунистик тизим фойдасини эмас, балки фашизмга қарши курашнинг адолатли эканлиги ғоясини танлади. Шу жиҳатдан ҳам И.А.Каримовнинг “уруш даври воқеаларини, жангчиларимизнинг жасоратларини таҳлил этишда ва таърифлашда ҳам мафкурабозликни... камроқ айтиш” га доир чақириғи ниҳоятда долзарб бўлиб жаранглайди. Президент ҳақли равишда бундай деб таъкидлаган эди: “Иккинчи жаҳон урушига қандай қаралмасин, бу уруш қайси ғоя остида ва кимнинг изми билан олиб борилган бўлмасин, ўз Ватани, эл-юртининг ёруғ келажаги, беғубор осмони учун жанг майдонларида ҳалок бўлганларни, ўз умрларини бевақт хазон қилган инсонларни доимо ёдда сақлаймиз. Бу аччиқ, лекин олий ҳақиқатни унутишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ ва бунга йўл ҳам бермаймиз!” Чунки ўзбекистонликларнинг жанг майдонларидаги жасорати, фронт орқасидаги фидокорона меҳнати мустабид давлат машинасининг тазйиқи, эрксиз ҳаракат тарзида эмас, балки онгли, асл ватанпарварликнинг манбаи бўлган Ватанга муҳаббат туйғусининг юксак даражадаги кўриниши бўлди.

Урушнинг дастлабки кунларидаёқ Ўзбекистоннинг барча моддий ва маънавий кучлари, ресурслари фронт учун сафарбар қилина бошланди. Умумий ҳарбий сафарбарлик эълон қилинди.

Ҳарбий вазият фронт орқасини мустаҳкамлаш юзасидан шошилиш чора-тадбирлар кўришни талаб қилди. Халқ хўжалигини қайта куриб, ҳарбий изга тушириш умумий дастурнинг таркибий қисми бўлди. Ўзбекистон иқтисодиёти ҳам ҳарбий вазиятдан келиб чиқиб зудлик билан фронт манфаатларига бўйсундирилди. Республика саноат корхоналари уруш бошланиши биланоқ қайта курилиб, мудофаага зарур маҳсулотлар ишлаб чиқаришга ўтказилди. қайта куриш граждандар уруши йилларида синовдан ўтган ҳарбий-коммунистик усуллар билан амалга оширилди. 26 июндан бошлаб мамлакатда ишчилар ва хизматчилар учун ишдан ташқари вақтда мажбурий ишлаб бериш жорий этилди. Катта ёшдагилар учун иш куни олти кунлик иш ҳафтасида 11 соатгача узайтирилди. Аслида иш куни 12-14 соатга чўзиларди. Таътилга чиқиш бекор қилинди. Бу ҳол ишчи хизматчилар сонини кўпайтирмасдан туриб ишлаб чиқариш қувватлари ҳажмини тахминан 1,3 га ошириш имконини берди.

Ишчи кучининг етишмаслиги натижасида идора хизматчилари, уй бекалари, ўқувчилар ишлаб чиқаришга жалб этилди. 1941 йил декабрда

ҳарбий корхоналарнинг барча ходимлари сафарбар деб эълон қилинди ва мазкур корхоналарга бириктириб қўйилди. Корхоналардан ўзбошимчалик билан кетиб қолганлар 5 йилдан 8 йилгача муддат билан қамоққа ҳукм қилинади. Бироқ одамлар мамлакат ичкарасида-Ўзбекистонда ҳам “юқоридан” ортиқча қистовсиз озодлик ва мустақиллик йўлида фидокорона меҳнат қилдилар.

Республика ҳукумати 1941 йил сентябр-декабрда Ўзбекистонда саноат ишлаб чиқаришни ҳарбий изга мослаб қайта қуришнинг умумий режаларини белгилаб берди. қабул қилинган қарорларда халқ хўжалигини қайта қуришга доир аниқ вазифалар белгиланган бўлиб, саноат корхоналарининг мудофаа маҳсулотларини ишлаб чиқаришга ўтиш муддатлари белгиланиб, ички имкониятлардан фойдаланиш тавсия этилган.

Кадрлар, хом ашё, ишлаб чиқариш воситалари танқислигига қарамасдан 1941 йил декабрдаёқ республикадаги 30 га яқин корхона мудофаа учун маҳсулот бера бошлади. Корхоналарда фронт бригадалари номини олган бригадалар тузила бошлади, дастлаб октябрда “Ташсельмаш” заводида ташкил этилган бўлса, 1942 йил бошларида уларнинг сони 1,5 мингга етган. 1942 йил ўрталарига келиб халқ хўжалигини қайта қуриб, ҳарбий изга ўтказиш Ўзбекистонда асосан охирига етказилди.

Ўлка аҳолиси анъанавий ватанпарварлигининг ажойиб намуналаридан бири фронтга умумхалқ ёрдами кўрсатиш эди. Ўзбекистонликлар урушнинг дастлабки кунлариданоқ мудофаа жамғармасини ташкил этиш ҳаракатида фаол иштирок этди. Мудофаа жамғармасига ишчилар, зиёлилар бир кунлик иш ҳақлари, “коммунистик шанбалик”ларда ишлаб топилган пуллар, фуқароларнинг шахсий жамғармалари, қимматбаҳо бойликлари, давлат заёмлари, буюмлар, озиқ-овқат маҳсулотлари топшириларди. Урушнинг дастлабки кунларида республика аҳолисидан 30 миллион сўмлик миқдорда пул, облигация ва қимматбаҳо буюмлар тўпланди. Ўзбекистон аҳолиси уруш йилларида мудофаа жамғармасига жами 649, 9 млн. сум пул ва 55 кг.га яқин олтин, кумуш ва бошқа қимматбаҳо металллар топширди. Бу жамғарма ҳисобига танк колонналари, авиация эскадрильялари, бронепоездлар қурилиб фронтга жўнатилди.

Ўзбекистон уруш йилларида Россиянинг босиб олинган районлардан-Украинадан, Белоруссиядан ҳаммаси бўлиб бир миллиондан ортиқ кишини қабул қилди. Улардан 200 минг нафари болалар эди. Аҳоли уларга турар-жой бериб, ўзи сиқилиб яшади, кўчиб келганларни тўйдириш учун охириги бўлак нонини ҳам бўлиб берди, улар пойабзал, кийим бош тўплади. Уларга 135 минг кв.м турар-жой майдони ажратиб берилди. Кўчириб келтирилганларни ишга жойлаштириш юзасидан катта ишлар амалга оширилди. Фақат Тошкент шаҳрининг ўзида 1941-1942 йилларда қарийиб 240 минг киши жойлаштирилди ва иш билан таъминланди.

Уруш йилларида Ўзбекистонга фронтда ярадор бўлган жангчилар кўплаб келтирилди. Уруш бошлангандаёқ республика ҳукумати госпитал базасини ташкил қилишга киришган эди. 1941 йил 1 октябргача Ўзбекистон

соғлиқни сақлаш халқ комиссарлиги тизимида 14950 ўринга эга бўлган 47 госпиталь барпо этилди ва зарур ускуналар билан жиҳозланди. Фақат Москва, Калинин, Ростов ва бошқа вилоятлардан 15900 ўрин-кароватга эга бўлган 48 госпиталь республикамизга кўчириб келтирилди ва ишга туширилди. Эвакуация қилинган госпиталларга Тошкентдаги ва Ўзбекистоннинг бошқа йирик шаҳарлардаги энг яхши бинолар ажратиб берилди. 1942 йилнинг охирида Ўзбекистон ҳудудида 39140 ўринга эга бўлган 113 та эвакуация госпиталлари жойлаштирилди. Уруш йилларида бу госпиталларга 164382 ярадор келтирилган бўлиб, улардан 87 фоизи даволаниб чиқди. Даволанаётган жангчилар учун тўлақонли овқатланишни ташкил қилиш учун 750 дан ортиқ корхона, ташкилот, колхоз ва савхозлар госпиталларни оталиққа олди ва бутун ўзбек халқи ярадорларга ғамхўрлик қилди.

Уруш йилларида Ўзбекистон саноати ва қишлоқ хўжалиги

Яшин тезлигида уруш олиб бориш режасига эга бўлган немис-фашист кўшинлари шиддат билан Шарққа қараб ҳаракат қилар эди. Фронт яқинидаги шаҳар ва қишлоқлардан юз минглаб аҳоли, саноат корхоналари, ўқув юртлари, илмий ташкилотлар ва бошқа моддий бойликларни мамлакат ичкарисига-Шарққа кўчириш бошланди. Ўрта Осиё республикаларига эвакуация қилинган 308 корхонанинг 104 таси (Ленинград тўқимачилик машиналари заводи, “қизил-Оқсой”, “Россельмаш”, Сумск компрессор ва Днепропетровск карборунд заводлари, Москвадаги “Электрокабель” ва “Подъёмник” заводлари, Темир йўллар халқ комиссарлигининг машинасозлик заводи, Чкалов номидаги авиация заводи, “Красный путь” заводи, Киевдаги “Трансигнал” заводи, Сталинград кимё комбинати ва бошқалар) Ўзбекистонга; улардан 55 та корхона Тошкент ва Тошкент вилоятига, 14 та завод ва фабрика Самарқандга, 22 таси Фарғона водийсига, иккитаси Бухоро вилоятига жойлаштирилди. Бу корхоналарни жойлаштириш, монтаж қилиш ва ғоят қисқа муддатларда ишга тушириш вазифасини ташкилий жиҳатдан таъминлаш иши билан махсус комиссия шуғулланди.

Эвакуация қилинган завод ва фабрикаларни тиклашда талабалар, ўқувчи, уй бекалари, фан ва маданият ходимлари, хизматчилар ва колхозчилар катта куч ғайрат билан тиним билмай меҳнат қилдилар ва қисқа кунларда, яъни “Россельмаш” 25 кунда, “қизил Оқсой” заводи бу ерга етиб келганидан кейин орадан 29 кун ўтганда ишга туширилиб, маҳсулот бера бошлади. 1941 йил декабрга келиб эвакуация қилинган корхоналарнинг қарийб 50 таси ишга туширилди. 1942 йил биринчи ярмида эса барча келтирилган саноат корхоналари маҳсулот чиқара бошлади.

Саноатнинг янги йўналишларининг пайдо бўлиши, завод ва фабрика тармоқларининг кенгайиши кадрларга бўлган талабни ҳам оширди. Шунингдек, кўп минглаб тажрибали ишчиларнинг фронтга кетиши ҳам завод ва фабрикаларда ишчилар сонининг қисқаришига олиб келди. Натижада касбга эга бўлмаган кишиларни ҳам ишга жалб қилиб, ишлаб

чиқариш жараёнида касб ўргатила бошланди. Айниқса 1942 йил 13 февралдаги ЎзССР Олий Совети Президумининг фармони билан ишламаётган меҳнатга лаёқатли аёллар, ўсмир ёшлар, нафақахўрлар ҳисобига ишчилар сафи тўлдирилди. 1942 йилга келиб республика саноат корхоналарида ишлаётган хотин-қизлар 63,5 % ни ташкил қилган. Республика ишчилар синфининг ўсишида салмоқли ўрин тутган ёшларни касбга ўргатиш учун 1942 йил охирида 31 та ФЗО (фабрика-завод таълими) мактаби очилди. Умуман 15 та ҳунур мактаби ва 45 та ФЗО мактаблари ёшларга касб маҳоратларини ўргатди. Айниқса қисқа курсларда ишчиларни оммавий тайёрлаш, якка тартибда ва бригада усулларида шогирдларни тайёрлаш бу даврда кенг ёйилди. Натижада урушнинг икки йили давомида Ўзбекистонда 105673 нафар оммавий касбдаги саноат ишчилари тайёрланган бўлиб, шундан 73 минг нафари бевосита ишлаб чиқариш жараёнида ҳунар эгаллади. Ишчилар синфининг умумий сони уруш охирларига келиб 196,2 минг кишига етди-ки, бу уруш бошлангандаги сонидан 54,6 мингга кўпдир. Очлик, чарчоқ, толиқиш, қийин шароитларга қарамасдан илғор ишчилар кунлик нормаларини 300-400, ҳатта 500 фоизга қадар бажарган вақтлари ҳам бўларди. Буларга: кирғизбоев, Ҳамроев, Юсупов, Нишонов каби “Янги турмуш” артелининг ишчиларини санаб ўтиш мумкин.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида республикада транспорт ва алоқа воситаларининг узлуксиз ва унумли ишлашини ташкил қилишга алоҳида эътибор берилди. Муҳим ва асосий транспорт воситаси ҳисобланган темир йўл ҳам ҳарбий ҳолатга ўтказилди. Жорий қилинган поездлар ҳаракатининг янги графигига асосан ҳарбий юкларни биринчи навбатда тўхтовсиз ўтказиб юбориш кўзда тутилди.

Мамлакат шарқи ва Ўрта Осиё республикаларини Марказ билан боғлаб туришда Тошкент темир йўли катта аҳамият касб этди. Кўчириб келтирилаётган саноат корхоналарнинг асбоб ускуналарини ғарбдан Шарққа, Шарқдан ғарбга эса қурол-аслаҳа, ўқ-дорилар, озиқ-овқат, қўшинларни етказиб беришда у катта роль ўйнади.

Ўзбекистон темир йўллариининг фидокорона меҳнати натижасида 1941-1942 йиллар давомида кўчирилган саноат корхоналарининг асбоб-ускуналари ортилган 17,5 минг вагон ташиб берилди. Фронт орқаси билан фронт ўртасидаги асосий аълоқа воситаси бўлиб хизмат қилган темир йўл тармоқлари 1941-1945 йилларда 2 баравар узайди. Автотранспорт воситаси ҳам уруш йилларида юк ташиш ва алоқа воситаси сифатида муҳим ўрин тутди. 1945 йилда республика автотранспортида ташилган юкнинг ҳажми 1940 йилдагига нисбатан 2 баравар ўсди.

Уруш йилларида фронт орқасида оғир, қийин шароитда меҳнат қилишларига, ишчи кучининг етишмаслигига қарамасдан Иттифоқнинг мудофаа қурилишлари ва саноат корхоналарига 155 мингдан ортиқ ўзбекистонлик жалб қилинган. Улар РСФСР нинг Урол, Сибирдаги заводлари, қурилишда, асосан тошкўмир, қора ва рангли металлургия

корхоналарида меҳнат қилишган. Бу ёрдам халқларнинг ҳамкорлигини ўзaro янада мустаҳкамлади.

Уруш йилларида Ўзбекистон деҳқонлари қанд лавлаги, кунгабоқар каби озиқ-овқат экинлари, зиғир ва каноп каби техника экинларини етиштиришни ўзлаштирдилар, маккажўхори, кунжут экишни кўпайтирдилар. Самарқанд, Фарғона, Тошкент ва қашқадарё вилоятларидаги ҳосилдор ва сув билан яхши таъминланган янги ерлар ҳам қанд лавлаги етиштиришга ажратилди. қишлоқ меҳнаткашлари 1565 минг центнер қанд лавлаги етиштирган 1945 йилда республикадаги Зирабулоқ, Красногвардейск, қўқон, Янгийўл қанд заводларинигина эмас балки бошқа республикаларни ҳам қанд лавлаги билан таъминлаш имконига эга бўлди. Бу билан Ўзбекистон мамлакатда етиштириладиган қанднинг тўртдан бирини ишлаб чиқаришга эришган бўлса, 1942 йилда СССР даги кунжут экиладиган майдоннинг 50 фоизи Ўзбекистонга тўғри келган эди.

Уруш йилларида Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида ипакчилик, қоракўлчилик алоҳида аҳамият касб этган бўлса, мева, узум, сабзавот ва полиз маҳсулотларини етиштириш ҳам салмоқли ўринга эга эди. 1942-1943 йилларга келганда сабзавот майдонлари уруш арафасига қараганда 12,5 минг, узумзорлар майдони 5,1 минг гектарга кўпайди.

Пахта етиштиришни кўпайтириш уруш йилларидаги Ўзбекистон деҳқонларининг олдидаги энг муҳим вазифалардан бири бўлиб қолаверди. Объектив сабабларга кўра 1942-1943 йиллардаги пахта топшириш режалари бажарилмай қолди. Лекин уруш даври шароитидаги техника воситалари, ишчи кучининг етишмовчилиги, минерал ўғитларнинг камлиги сабабли рўй берган бу ҳолатни Марказ тан олишни истамади ва ўша пайтдаги Ўзбекистон раҳбари Усмон Юсупов қаттиқ огоҳлантириш олди 1944 йил январида ўтказилган республика пахтакорларининг биринчи қурилтойида пахтачиликни юксалтириш вазифалари тўғрисидаги фикр алмашув ва қўрилган чора тадбирлар натижасида Ўзбекистон йиллик пахта тайёрлаш режасини 101,4 фоизга бажарди.

Уруш йилларида Ўзбекистон қишлоқ меҳнаткашлари 4 млн. 148 минг т. пахта, 82 млн пуд ғалла, 54067 т. пилла, 195 минг т. шоли, 57 минг 444 т мева, 36 минг т. қуруқ мева, 159 минг 300 т. гўшт, 22 минг 300 т. жун ва бошқа маҳсулотлар етказиб бериш билан душман устидан қилинган ғалабага муносиб ҳисса қўшган бўлса, немис-фашист оккупантларидан озод қилинган ҳудудларда қишлоқ хўжалигини тиклаш ишлари учун техника ва ишчи кучлари билан ёрдам бериб, ўзбек халқи ўзининг инсонпарварлик, дўстлик, биродарлик туйғуларини намоён этди. 1943 йилда Ўзбекистондан озод қилинган туманларга 1152 та трактор, 25 та комбайн, 1138 та плуг, 379 та сеялка, каби техникалар, Украина ва Ставраполь ўлкасига 1596 нафар комбайнчи, 41 нафар механик, 30 нафар агроном, 11 нафар бухгалтер юборилди. РСФСР, Украина, Белоруссия, Болтиқ бўйи республикаларининг халқ хўжалигини тиклашда минглаб ўзбекистонликлар фаол иштирок этдилар.

Ўзбекистон ишчи ва меҳнаткашлари билан бир қаторда фан, маориф ва маданият ходимлари ҳам немис-фашист босқинчилари устидан қозонилган ғалабага ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар. “Ҳамма нарса фронт учун, ҳамма нарса ғалаба учун!” шиорига “лаббай!” деб жавоб берган кўпгина олимлар урушнинг биринчи кунларидаёқ фронтга кетдилар. Улар орасида Ўзбекистоннинг машҳур олимларидан-У.А. Арифов, Я.Х. Тўрақулов, И. Исмоилов, Х. Усманов ва бошқалар бор эди. Т.Н. қори-Ниёзов, В.И. Ромоновский, Т.З. Захидов, И.А. Райкова, О.С. Содиков каби олимлар натижаси халқ хўжалиги ва фронт зарурияти учун хизмат қилган муаммоларни ҳал қилишда катта куч билан меҳнат қилдилар.

Ўзбек математик, механик ва астрономлари авиация, ўқ-дори, ҳарбий техника сифатини оширишга алоқадор бўлган бир қанча муҳим илмий муаммоларни ҳал қилдилар. Бунда Т.А. Саримсоқов, В.И. Ромоновский, М. Камолов, Н.Н. Назаров ва бошқа олимлар ҳиссаси катта бўлди. Уларнинг эҳтимоллик назарияси ва математика статистикаси соҳасидаги ижодий изланишлари артиллерия отишмалари ва бомба ташлаш аниқлигини, жанговар самолётларнинг юк кўтариш имкониятини оширишга, республикада ишлаб чиқарилаётган ҳарбий техниканинг сифат кўрсаткичларини такомиллаштиришга имкон берди.

Геолог олимлар фойдали қазилма бойликларни қидириб топиш, саноатни зарур хом ашё билан таъминлаш вазифаларини бажаришга катта эътибор бердилар. Ўзбекистон тоғлари ва чўлларида 1943 йилнинг ўзидагина 35 та геология экспедициялари иш олиб борди. Ўзбекистонлик кимёгарлар пахта чиқиндисидан халқ хўжалигида фойдаланиш таклифини, этил спиртини, сирка кислотасини, қамишни қуруқ қайта ишлаш натижасида кўмир брикетини олишнинг янги усуллари ишлаб чиқдилар. Бунда академик О.С. Содиков бошлиқ гуруҳ ишлари алоҳида аҳамият касб этди. Ўзбекистон ўсимликларининг алколоидлик хусусиятини ўрганиш юзасидан академик С.Ю. Юнусов раҳбарлигида катта ишлар олиб борилди. Ўрта Осиё давлат университети (ЎЗМУ)нинг кимё факультетида уруш даврида муҳим аҳамиятга эга бўлган наркоз эфири, хлорли кальций, кофеин, стрептоцид, сульфидин, никотин кислотаси ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Факультет базасида Тошкент фармацевтика заводи ташкил этилди. Ўзбекистонлик фармацевтлар маҳаллий хом ашёдан 15 та янги дори препаратларини ишлаб чиқариш усуллари кашф этдилар.

Ўзбекистоннинг ижтимоий-гуманитар фанлари олимлари-тарихчилар, шарқшунослар, адабиётшунослар, тилшунослар, иқтисодчилар ва файласуфлар ўзларининг ижодий меҳнатлари билан мамлакат илмий салоҳиятини ривожлантиришга, оммага инсонпарварлик, ватанпарварлик, эрксеварлик ғояларини сингдиришга қимматли ҳисса қўшдилар.

Илмий тадқиқот ишларига раҳбарлик қилиш, уларни мувофиқлаштиришни дастлаб 1940 йилда ташкил этилган СССРФАнинг Ўзбекистон филиали (ЎЗФАН), кейин 1943 йил ноябрда очилган ЎЗФА

амалга оширди. ЎзФА нинг биринчи президенти қилиб Т.Н. қори Ниёзов сайланди. Бу ўзбек халқи ҳаётида муҳим воқеа бўлди. 1943-1945 йилларда қўлга киритилган муваффақиятлар билан ЎзФА Иттифокда танилган илмий марказга айланди. Бу пайтда академия таркибидаги 22 та илмий муассасада 818 илмий ходим фан оламининг турли жабҳаларида тадқиқот ишларини олиб бордилар. ЎзФАнинг фаолиятида кўчириб келтирилган илмий ходимларнинг ҳам ўзига хос ҳиссаси бўлди.

Уруш йилларининг қийинчиликларига қарамасдан Ўзбекистонда Олий ва ўрта махсус юртлари ва маориф муассасаларининг фаолияти ҳам тўхтаб қолмади. Ўзбекистонда 29 та олий ва 52 та ўрта махсус ўқув юрти ишлаб турди, уларнинг сони марказдан кўчириб келтирилган 31 та олий ўқув юрти ва 7 та ҳарбий академия ҳисобига яна ортиб борди. Бу ўқув юртларида уруш йиллари мобайнида 11.750 нафар юқори малакали мутахассис ва 6.673 нафар кадрлар тайёрланди.

Халқ таълими соҳасида ҳам ўқитувчиларнинг фронтга кетиши, кўпгина биноларнинг госпиталларга, болалар уйи ва ҳарбий-ўқув пунктларига берилиши, дарслик ва ўқув қўлланмаларининг, мутахассис кадрларнинг етишмовчилиги анчагина қийинчиликларни келтириб чиқарган эди. Шундай бўлса ҳам уруш йилларида ўқитиш ишлари мунтазам олиб борилди. Ўқувчилар мактабда ўқиш билан бирга ярадорларга, фронтга кетганларнинг оила аъзоларига, уруш ногиронлари оилаларига ёрдам бердилар.

Ўзбек адабиёти ҳам халқимизнинг ёвуз душманга қарши кураш йилларида ўзининг муносиб ҳиссасини қўшди. Ойбек, Ҳамид Олимжон, Шайхзода, ғофур ғулом, Уйғун, Собир Абдулла, Зулфия, Темур Фаттоҳ каби шоир ва ёзувчилар уруш майдонларига сафарбар этувчи шеърлари ва мақолалари билан халқни ғалабага руҳлантирдилар. Ойбекнинг “Ёвга ўлим!” шеъри, “Навоий” романи, “Мен яҳудий”, Ҳамид Олимжоннинг “Йигитларни фронтга жўнатиш”, “Жангчи Турсун”, “Роксананинг кўз ёшлари” ва бошқа асарлар уруш йилларидаги ўзбек адабиётининг ёрқин намуналаридир. М. Исмоилий, Илёс Муслим, Назармат, Адҳам Раҳмат, Н. Сафаров, Иброҳим Раҳим, З. Фатхуллин, Адҳам Ҳамдам каби ёзувчи ва журналистлар фронтда иштирок этиб, “қизил армия”, “Фронт ҳақиқати”, “қизил аскар ҳақиқати”, “Суворовчи”, “Ватан шарафи учун” каби фронт газеталарида хизмат қилиш жараёнида, Ҳамид Олимжон, Ойбек, А. Умарий, ғофур ғулом, Раъно Узоқова ва бошқа шоир, ҳам ёзувчилар ҳукумат делегациялари таркибида фронтнинг олдинги марраларига бориб, ўз қаҳрамонлари билан танишдилар, юртдошларининг жасоратларини тараннум этдилар.

11 мавзу. Совет давлатида Ўзбекистоннинг иқтисодий ва маданий ҳаёти. Иқтисодий ва маънавий қарамликнинг оқибатлари

Урушдан кейинги йилларда ҳам иқтисодиёт олдиға қўйилган энг муҳим вазифалар қаторида республика иқтисодиётининг етакчи соҳаси пахтачиликни ривожлантиришға қаратилди. Саноат, халқ хўжалигининг деярли барча тармоқлари пахтачиликни ривожлантиришға бўйсундирилди.

Совет ҳукуматининг 1946 йил 2 февралдаги Ўзбекистонда пахтачиликни тиклаш ва янада ривожлантириш чоралари тўғрисидаги қарори Ўзбекистонда пахта яккахокимлигини кучайтириш учун асос бўлди. Электр қуввати ишлаб чиқаришга алоҳида эътибор берилди. 5 йилда 8 та йирик ва ўрта ҳажмдаги электростанциялар, шу жумладан 300 000 кв. соат кучга эга бўлган Фарҳод сув электр станцияси ишга туширилди. Бу станция собиқ иттифокда учинчи ўринда бўлиб, урушгача Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган электр қувватига тенг қувват берадиган бўлди.

Иқтисодни режали равишда ривожлантириш билан бир қаторда баъзи ижтимоий масалаларга ҳам эътибор қилинди. Жумладан, иш ҳақи оширилди, ҳарбий солиқ, карточка тизими бекор қилинди. Пул ислоҳоти ўтказилди, қисқартирилган иш соати жорий этилди, кундалик истемол маҳсулотларининг нархи арзонлаштирилди. Бу тадбирлар пулнинг харид қувватини ошириш имконини туғдирди. Лекин шунга қарамасдан нарх наво ҳали анча юқори эди. 1950 йили Ўзбекистонда озиқ-овқат маҳсулотлари 1940 йилга нисбатан деярлик икки баробар қиммат эди.

Кенг истеъмол молларини ишлаб чиқариш тобора камайди. Улар асосан четдан келтириладиган бўлди натижада Республика аҳолисининг енгил саноат, озиқ-овқат молларига эҳтиёжи кучайди.

1950-1960 йилларда қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштиришга ва шу асосда пахта ва ғалла етиштиришни кўпайтириш чоралари кўрилди. Ўзбекистонда уч йил ичида (1953-1955 йй.) 130 минг гектар янги ерлар очилди. 1956 йили Мирзачўлнинг ўзида суғориладиган майдон 205.000 гектарга етди.

Шу йилларда Марказий Фарғонани ўзлаштириш муносабати билан Катта Фарғона канали қайта таъмирланди. Тошкент вилоятида Оҳангарон сув омборининг 2-навбати, Юқори Чирчиқ сув тармоғи, Бухоро вилоятида Қуйимозор сув омбори, Сирдарё вилоятидаги Жанубий Мирзачўл магистрал канали қурилиб фойдаланишга топширилди. 1960 йили республикада суғориладиган ер майдони 2.571 минг гектарга етди.

Пахтачиликни ривожлантириш учун минерал ўғитлардан ҳам фойдаланишга катта эътибор қаратилди. Республикада 1951 йилда 0,9 млн т. минерал ўғит ишлатилган бўлса, 1980 йилда унинг миқдори 5 млн. тоннадан ошиб кетди. Ёўза барглари тўкиш ва зараркунандаларга қарши курашда ишлатилган ўта заҳарли химикатлар (бутифос, меркаптафос ва б.)дан ҳаддан ташқари кенг миқёсда фойдаланиш, аҳоли соғлигига кескин ёмон таъсир қилди.

Собиқ СССРнинг 50-60 йилларда фан-техника соҳасидаги эришган ютуқларида Ўзбекистоннинг қўшган ҳиссаси катта бўлди. Маҳаллий аҳолининг машаққатли меҳнати ҳисобига етиштирилган қимматбаҳо маҳсулотлари совет мамлакатининг иқтисодий ва ҳарбий куч қудратини оширишга бўйсундирилди. Урушдан аввалги йилларда ҳам, Фарғона водийсида ураннынг бир неча манбалари очилган бўлиб, урушдан кейин барча уран конлари иттифок ихтиёрига ўтказилган эди. 1948 йил январидан Ўрта Осиёдаги уран қидириш ташкилотлари ягона-Красногорский экспедитсиясига бирлашди. 1951 йил ана шу “10-корхона” деб ном олган

ташкилот базасида Краснохолм экспедитсияси тузилиб, иттифоқ геология вазирлигига бўйсундирилди. Қизилқумда 50-60 йилларда жами 27 комплекс уран конлари очилди. Навоий, Учқудук, Зарафшон, Зафаробод, Нуробод шаҳарларида бир неча юз километрли ташкил этган темир йўл, автомобил йўллари қурилди.

Урушдан кейинги қийин шароитда транспорт қурилишига алоҳида эътибор берилди. Амударёнинг чап қирғоқлари бўйлаб 400 км масофага Чоржўй-Урганч темир йўли қурилди. Бу билан Ашхобод, Самарқанд, Душанбе, Тошкент ва бошқа шаҳарлардан товар, йўловчи поездлари Россия орқали Европа мамлакатларига йўл олди. 1966-1970 йилларда саноатда зўраки жадаллаштириш натижасида янги (олтин, уран, нефт ишлаб чиқарувчи) соҳалар ривожланди. Республикада кимё толаси, органик синтез маҳсулотлари ишлаб чиқариш йўлга қўйилди.

Бироқ, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, бошқаришнинг буткул марказлаштирилиши кўп ўтмай самара бермай қўйди. 70-йиллардан бошлаб йил-дан-йилга саноат ва қишлоқ хўжалик режалари бажарилмай қолди. 1970-1980 йилларнинг биринчи ярмида халқ хўжалигини ишчи кадрларга бўлган талаби илмий асосланган тарзда ўрганилмади. Натижада кадрлар тайёрлашни режалаш-тиришда жиддий хатоликларга йўл қўйилди. Агар 1971 йилдан - 1985 йилларга қадар Ўзбекистон халқ хўжалигида ишчи ва хизматчилар сони 2641,5 мингдан 4833,5 минг нафарга кўпайган бўлса бу ўсиш сунъий равишда, яъни республика-камизга ташқаридан кўплаб кишиларни кўчириб келтириш ҳисобига рўй берди.

Республикада 1946-90 йиллардаги маънавий-маданий қарамлик ва унинг оқибатлари. Қатағонликнинг янги тўлқини

Тоталитар тизим шароитида маданий-маърифий муассасалардан оммага ғоявий таъсир ўтказиш мақсадида кенг фойдала-нилди. 1960 йиллар республикада 2.977 клуб бўлса, 1970 йилда уларнинг сони 3.441 тага етди. Шу йиллари кутубхоналар сони тегишли равишда 3.418 тадан 5.822 тага; музейлар сони 14 тадан 26 тага; киноқурилмалар сони 2.178 тадан 3.988 тага ошди. Лекин, буларнинг кўпчилиги статистик ҳисоботларда ошириб кўрсатилган бўлиб, аслида ўзларининг бевосита функцияларини самарали бажариш учун ҳаётий имкониятга эга бўлмади. Уларнинг моддий техника базаси паст даражада бўлиб, молия билан етарли таъминланмади. Бу жиҳатдан Ўзбекистон собиқ совет республикалари ўртасида энг қуйи поғонада турди.

Ўзбекистонда таълим тизимини яхшилаш учун ўнлаб қарорлар қабул қилинарди. Бироқ, бу қарорлар миллий мактабларда тўлиқ бажарилмасди. Мактаблар урушдан кейин ҳам дарсликлар билан тўлиқ таъминламади. Моддий ўқув базаси русийзабон мактабларниқидан анча паст эди.

1950 йил Ўзбекистонда 1760 фан номзоди 180 фан докторлари илмий иш олиб борди. 1965 йилда эса, фан номзодларининг сони 4000 ва фан доктори 324 га етди. 50-60 йиллари Республика Фанлар Академиясининг

олимлари айниқса математика-механика, тиббиёт, энергетика, қишлоқ хўжалиги соҳаларида ишлар олиб борди. Бир қанча илмий-текшириш институтлари травматология ва ортопедия, энергетика, математика, онкология ва радиология, Ўрта Осиё қишлоқ хўжалигини механизатциялаш ва электрлаштириш, кибернетика ва бошқа бир қанча институтлар шу йилларда ишга туширилди. Фанлар Академияси қошида Фалсафа ва Ҳуқуқ институти ташкил этилиб, Шарқшунослик институти фаолияти кенгайтирилди.

1951-1954 йиллари республикада яна бир йирик илмий марказ бунёд этилди. 80 гектар майдонда, иттифокда ягона тиббий шароитда ўсадиган, Тошкент ботаника боғи яратилди. 1956 йили 5 ноябрда Ўрта Осиёда биринчи Тошкент телемаркази ишга туширилди. Кейинчалик 1962 йил Урганчда, 1964 йил Нукусда ҳам телевизион марказлар иш бошлади.

Ўзбекистонлик олимларнинг бир қанчаси, айниқса табиий фанлар соҳасида, ўзларининг илмий ютуқлари билан нафақат собиқ Иттифок доирасида, балки жаҳон миқёсида тан олинди ва юқори даражадаги давлат мукофотларига сазовор бўлдилар. Республика зиёлилари қаторида 125 мингдан ортиқ олий ва ўрта махсус маълумотга эга мутахассислар бўлиб, шулардан 25 мингдан кўпроғи муҳандис ва техниклар, 10 минг қишлоқ хўжалик мутахассислари, 24 минг врачлар ва 60 мингдан ортиқ ўқитувчилар, юздан ортиқ ёзувчи, шоир, драматурглар, рассомлар уюшмасида 105 киши, композиторлар уюшмасида 26 нафар аъзолари бор эди.

Партиявий ғоявий тизгинга қарамасдан адабиёт ва санъат соҳасида кўзга кўринарли асарлар яратилди. Ғафур Ғулом, Уйғун, Зулфия, Миртемир, Туроб Тўла, М. Бобоев, Мирмуҳсин ва бошқаларнинг тинчлик мавзусига бағишланган шеърлари юзага келди. Ойбекнинг “Олтин водийдан шабадалар”, Парда Турсуннинг “Ўқитувчи”, Асқад Мухторнинг “Опасингиллар” романлари, Абдулла Қаҳҳорнинг “Шоҳи сўзана”, “Оғрик тишлар”, Б.Раҳмоновнинг “Юрак сирлари” драмалари катта шухрат қозонди. 50-йилларнинг иккинчи ярмидан бошлаб сиёсий қатағонликдан озод бўлган ижодкорларнинг асарлари юзага чиқа бошлади. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романи, Миртемирнинг “Сурат” достони, Шайхзоданинг “Тошкентнома”си нашрдан чиқди.

Урушдан кейинги йилларда маъмурий буйруқбозлик тизими кучайиб, сиёсий қатағонликнинг янги босқичи бошланди. 1949-1952 йилларда кўпгина машҳур ўзбек ижодий зиёлилари асоссиз равишда айбланиб, қатағон қилинди. Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Мамарасул Бобоев, Миртемир, Шайхзода каби ўзбек ёзувчилари бадном қилинди. 1951 йили августда бир гуруҳ атоқли ижодкор зиёлилар “миллатчилар” деб матбуотда ноҳақ танқид қилинди, “бузғунчиликда” айбланди. Кейинчалик ёзувчилардан Шайхзода, Шукрулло, Шухрат, Сайид Аҳмад ва бошқалар узок муддатга озодликдан маҳрум этилди. Хуршид, Чустий, Ғайратий ва бошқалар ёзувчилар уюшмасидан ҳайдалди.

“Фарход ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”, “Тоҳир ва Зухра” каби афсонавий мазмунда опера, балет ва мусикали драматик спектакллари орқали зарарли ишлар амалга ошириляпти деб қарала бошланди. Мазкур спектакллар сахнадан олиб ташланди.

Қатағонликлар тўлқини бу билан тўхтаб қолмади. 1983 йилдан бошлаб собиқ КПСС Марказий қўмитаси раҳбарлигида Ўзбекистонда навбатдаги ошкора қатағонга йўл очилди. “Пахта иши”, “Ўзбеклар иши”, “Шарқий фронт” деб аталган машъум сиёсат ниқоби остида минглаб бегуноҳ кишилар жиноий жавобгарликка тортилди.

1983 йилнинг охирида республикада жуда оғир вазият вужудга келган эди. Биринчидан, жиноятчиликка қарши курашиш ниқоби остида собиқ марказдан кетма-кет турли тергов гуруҳлари ташланди. Республикамиздаги раҳбарлик лавозимларига собиқ Иттифоқнинг ҳар хил жойларидан кадрлар кела бошлади. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг иккинчи котиблигига Анишчев, Министрлар Совети Раисининг биринчи ўринбосари Огарок, Олий Кенгаш Президиуми райисининг ўринбосари этиб Романовскийлар тайинланди, Тошкент шахрининг тақдири Сатинга топширилди.

Республика прокурори этиб Бутурлин, унинг ўринбосарлигига Гайданов, тергов бошлиқлигига Лаптев, Ички ишлар вазирлигига Дидоренко тайинланди. Барча вилоятларда ҳам аҳвол шундай бўлиб, улар республикадаги ҳукмронликни тўла қўлга олган эдилар.

“Пахта иши” ва “Ўзбеклар иши” деб юзсизларча номланган терговлар бошланиб кетди. Гўдак гуруҳи ўзбекистонликларга нисбатан қонунсиз, бешафқат ишларни бошлаб юборди. Уларнинг зўравонлиги оқибатида судлар адолатсиз ҳукмлар чиқара бошлади. 1989 йилгача бу ишлар бўйича 4,5 мингдан кўпроқ киши судланди. Ўша пайтда республикадаги қамоқхоналарда жой қолмагани учун судланганларнинг мингдан ортиғи жазони ўташ учун Сибир қамоқхоналарига жўнатилди.

1989 йил 23 июнда республика раҳбарлигига Ислон Каримов сайланди. Янги раҳбарнинг фаолияти Ўзбекистон фуқароларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, топталган ҳуқуқларини тиклаш каби олийжаноб ва хайрли ишдан бошланди. Хусусан, “Пахта иш”ини кўриб чиқиш учун махсус комиссия тузилди. Комиссия иш фаолиятига 40 минг томдан иборат ишни кўриб чиқиш топширилди. 1990 йилнинг июн ойига келиб, комиссия энг муҳим бир хулосага келди. 1990 йил 13 июн куни Москва шаҳрига СССР Бош прокурори, СССР Олий судининг раиси ва СССР Адлия вазири номига ёзилган хатда комиссия хулосалари батафсил кўрсатилди. Бу хатда “Пахта ишлари” чуқур таҳлил қилиниб, судланганларни оқлаш масаласи қўйилган эди. Бироқ юқоридаги ташкилотлар кўмак ўрнига тазйиқни кучайтирдилар.

Республика раҳбарининг қатъиятли ҳаракати билан ноҳақлик барҳам топди. Комиссия икки йилдан кўпроқ вақт орасида 40 минг томлик ишни кўриб чиқди. 3,5 мингдан кўпроқ киши оқланди. Қолганларнинг жазо

муддатлари камайтирилиб, бир қисми Президентимиз томонидан авф этилди.

12-мавзу. Ўзбекистонда давлат мустақиллигининг қўлга киритилиши. Демократик ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамияти асосларининг барпо этилиши.

XX аср 80-йиллари охирларига келиб жаҳон ва собиқ Иттифокдаги ўзгаришлар, ҳамда юзага келган вазият ўзбек халқининг мустақиллик учун бўлган курашини тезлаштириб юборди. Мана шундай жараёнда ўзбек халқига муносиб йўлбошчи зарур эди. Тарих тақозоси билан элим деб яшовчи Ислом Каримовдек жасоратли инсон 1989 йил 23 июнда Ўзбекистонга раҳбарликка келди. Ўзбекистоннинг янги ҳукумати Марказ билан бўладиган муносабатларни ўзгартирмай туриб, ижобий силжишларга эришиб бўлмаслигини ва бунинг учун республиканинг тўлиқ мустақиллигини таъминлаш зарурлигини тушуниб етди. Унинг ташаббуси билан Ўзбекистон ҳукумати томонидан 1989 йил 15 августда “колхозчилар, совхоз ишчилари, фуқаролар, шахсий томорка хўжаликлари ва индивидуал уй-жой қурилишини янада ривожлантириш тўғрисида” махсус қарор қабул қилинди. Гарчи, бу ғоя Иттифок раҳбарларига ёкмаган бўлса ҳам, И.А.Каримов ўз фикридан қайтмай, уни жасорат билан амалга ошира борди. Натижада ўша йилнинг 4 ойида аҳоли қўшимча 90,7 минг гектар ер олишди.

Ўзбекистоннинг мустақиллиги йўлидаги яна бир муҳим кадам Ўзбекистон ССР Олий Кенгашнинг XII чақириқ иккинчи сессиясида (1990 й. 20 июнь) қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси “Мустақиллик Декларацияси”дир. Декларация 12 моддадан иборат бўлиб, унинг 1-моддасида “Ўзбекистон ССР нинг демократик давлат мустақиллиги республиканинг ўз ҳудудида барча таркибий қисмларини белгилашда ташқи муносабатлардаги танҳо ҳокимлигидир”, -деб, ёзиб қўйилган. Сессия қабул қилган бу “Мустақиллик Декларацияси” халқимиз томонидан катта мамнуният билан кутиб олинди. Шу кундан бошлаб республикада Ўзбекистоннинг иқтисодий ва сиёсий ҳаётига доир масалалар мустақил тарзда ҳал қилина борди. Бунга Марказнинг республикаларнинг ўз – ўзини таъминлаш тўғрисидаги қарорлари ҳам асос бўлиб хизмат қилди. Шу билан бирга Марказ раҳбарлари: намойишлар ўтказиш, митинглар ташкил қилиш, хатто ғайри конституцион йўллар билан давлат тўнтариши ўтказиш бўлсада, олдинги буйруқбозлик тизимини мустаҳкамлашга ҳаракат қилдилар.

1991 йил 19 августга келиб, бутун жаҳонни ҳаяжонга солган Москвада давлат тўнтарилишига уриниш бўлди. Тўнтариш тарафдорларининг асл мақсадлари Иттифокда яшовчи барча халқларнинг мустақилликка эришувига йўл қўймаслик, ҳамда мамлакатдаги парокандаликдан фойдаланиб қолиш эди. Лекин, Ўзбекистон раҳбарияти мавжуд ижтимоий-сиёсий вазиятни сақлаш, республика ҳудудида ғавқулодда ҳолат жорий этилишига, Конституцияга қарши давлат тўнтарилишини қўллаб –

қувватлаш йўлидаги ифвогарона ҳаракатларга учмаслик учун ўзларининг бутун имкониятларидан фойдаландилар. Ўша вақтда Ўзбекистон Президенти Ҳиндистон сафарида эди. Сафардан қайтиб 19 август куни кечқурун Тошкент шаҳри фаоллари билан учрашиб, қатъий тарзда Ўзбекистон нуқтаи-назарини маълум қилди. Республика раҳбарияти: “Марказдан, ким бўлишидан қатъий назар, қонунга ҳилоф кўрсатмаларни бажариш мумкин эмас”, -деб ҳисоблади. 20 августда Ўзбекистон Президенти ҳузуридаги Вазирлар Маҳкамасининг Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри раҳбарлари иштирокида кўшма мажлиси бўлди. Унда Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиш йўли ўзгармаслиги ҳақида Баёнот қабул қилинди.

И.А.Каримов – Ўзбекистон мустақиллигини асосчиси ва етакчиси

Ўзбекистон мустақиллик томон йўл тутар экан 1989 йилни ёз ойлари ва 1990 йилнинг баҳорида Ўзбекистон ҳаётида унинг раҳбарлигида бурилиш даври бўлди. Худди шу пайтларда ўзбек халқининг тақдирини ҳал қиладиган тараққиёт йўллари ишлаб чиқилди. Хусусан, тенг ҳуқуқли Мустақил Ўзбекистоннинг инсон манфаатини ҳимоя қилиш устивор вазифа деб мақсад қўйган демократик йўлда ривожланиши бош стратегик йўналиш деб белгиланди. Ана шу йўлнинг бошида, 1989 йилнинг июнидан Ўзбекистоннинг раҳбари, 1990 йилнинг мартидан Ўзбекистон Республикасининг Президенти сифатида Ислом Абдуғаниевич Каримов турди.

Дунё мамлакатларида янги жамият қуришнинг “Ўзбек моделига” унинг асосчиси ва етакчиси Ислом Абдуғаниевич Каримовнинг сиёсий чизмасига қизиқиш ортиб бормокда. Америка кўшма Штатларида чиқадиган нуфузли “Новое русское слово” ҳафтаномаси (қаранг: “Московские новости”. 4-сон, 1993 йил 10 октябрь). Ўзбекистон Президенти И. Каримовни Мустақил давлатлар ҳамдўстлигининг кўп раҳбарларига намуна қилиб кўрсатади ва БМТ ҳавфсизлик Кенгашига мурожаат қилиб Ўзбекистон Президентининг ижтимоий-сиёсий фаолиятига эътибор беришга ва унинг тажрибаси билан нотинч мамлакатларнинг давлат раҳбарларини таништиришга чақиради. 1996 йили Венада (Австрия) “XX аср халқлари доҳийлари” номида чоп этилган китобларнинг бир жилди Ўзбекистон Президентига бағишланган. Китоб муаллифлари “... Ислом Каримов коммунизмдан кейинги Ўрта Осиё минтақасидаги энг буюк давлат арбобидир”, - деб тан беради.

Ислом Каримовнинг ҳар бир асари, маъруза ва мақолалари бозор муносабатларига асосланган демократик жамият қуришнинг ғоявий-назарий асосларини, амалий ишларининг кундалик дастурини ташкил қиладди.

Истиклолнинг дастлабки босқичида нашрдан чиққан “Ўзбекистоннинг ўз истиқбол ва тараққиёт йўли”, “Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли” ва бошқа бир қанча асарлари ва нутқларида баён этилган Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг

биринчи навбатдаги вазифалари кейинчалик ғоят муҳим аҳамият касб этган “Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида”, “Демократик ислохотларни чуқурлаштириш вазифалари” ва бошқа асарларида ўз ривожини топди.

Ўзбекистоннинг яқин ўтмишида ва XX асрнинг сўнгги ўн йилида босиб ўтган йўллари, уларнинг сабоқлари, XXI асрда Республика истиқлолини мустаҳкамлашнинг стратегик вазифаларининг асосий йўналишлари И.А.Каримовнинг бир қанча хорижий мамлакатларда босилиб чиққан “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.”, “Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда.” асарлари ва Иккинчи чақириқ Олий Мажлиснинг биринчи сессиясидаги (22 январ 2000 йил) нутқида баён этиб берилди. Айниқса, 2011 йилда нашр қилинган “ Ўзбекистон мустақиллик оstonасида ” деб номланган тўплам айни ўша даврларда мустақилликка эришув йўли қанчалик мураккаб кечганлигини яққол тасдиқлайди.

Ўзбекистон республикасининг қисқа вақт ичида таълим-тарбия, маданият ва спорт соҳасида эришган катта ютуқларини ҳисобга олиб И.А.Каримовга ЮНЕСКО “Олтин медали”, халқаро Олимпия комитети томонидан “Олтин медаль” топширилиши, Россия федерацияси Олий педогогика академиясига фахрий аъзо этиб сайланиши бежиз бўлмасдан И.А. Каримов томонидан ишлаб чиқилган ва мувоффақиятли амалга оширилаётган Кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг дунё миқёсида тан олинганлигининг белгисидир.

Республика аҳолисининг мутлақ кўпчилиги (97,5 фоизи) бундай шароитга бевосита И.А.Каримовнинг етакчилигида эришилди деб ҳисоблайди.

Ўзбек халқи 2000 йил 9 январда бўлиб ўтган Президент сайловида ўзининг Ислом Каримовга нисбатан чуқур ҳурмати ва эҳтиромини изҳор қилди. Сайловчиларнинг 91,9 фоизи Ислом Каримовга овоз бериб яна бир қарра давлат раҳбари этиб сайлади.

И.А.Каримов янги даврнинг жаҳон миқёсидаги давлат арбоби, Ўзбекистон халқининг буюк йўлбошчиси сифатида мамлакатнинггина эмас хорижий давлатлар ва халқаро ташкилотларнинг қатор нишонлари ва фахрий унвонлари билан тақдирланди.

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси

Мустақил Ўзбекистон Республикасининг Асосий қонуни 1992 йил 8 декабрда Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг XII чақириқ XI сессиясида қабул қилинди.

Мустақиллик Конституцияси муқаддима, олти бўлим, 26 боб, 128 моддадан иборат бўлди. Биринчи бўлимда Конституциянинг асосий принциплари баён этилиб, унда Давлат суверенитети, халқ ҳокимиятчилиги, Конституция ва қонуннинг устунлиги, ташқи сиёсатнинг бош йўналишлари ўз ифодасини топди. Асосий қонуннинг Иккинчи бўлими 35 моддадан

иборат бўлиб, Инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчларига бағишланган. Бунда, Ўзбекистон Республикасининг барча фуқарolari бир хил ҳуқуқ ва эркинликларига эга эканлиги, Ўзбекистоннинг бутун ҳудудида ягона фуқаролик ўрнатилганлиги, фуқароларнинг шахсий ҳуқуқлари ва эркинликлари, виждон эркинлиги ва унинг кафолатланиши ёритилган. Инсоннинг давлат ва жамият ишларини бошқаришга бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали катнашишлари, сиёсий партиялар ва ҳаракатларга қўшилиш ҳуқуқлари таққослаб кўрсатилган.

Асосий қонунда фуқароларнинг мулкдор бўлиши, меҳнат қилиш, нафақа олиш, ўз вақтида дам олиш, малакали тиббий хизматдан фойдаланиш, билим олиш ҳуқуқларига эга эканлиги аниқ қилиб баён этилган ва бу ҳуқуқлари ва эркинликлари давлат томонидан таъминланади деб таққослаб қўйилган. Барча фуқаролар Конституцияда белгилаб қўйилган бурчларни чунончи, қонунларга риоя қилиш, халқимизнинг тарихий, маънавий меросларини авайлаб сақлаш, атроф табиий муҳитни асраш, солиқлар ва маҳаллий йиғимларни ўз вақтида тўлаш, Ватанни ҳимоя қилиш каби бурчлари мажбурий эканлиги таъкидланган.

2010 йилга келиб Ўзбекистон Республикаси Конституциясига:

-Ўзбекистон Республикаси Бош вазири номзоди Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасига сайловларда энг кўп депутатлик ўрнини олган сиёсий партия ёки тенг миқдордаги депутатлик ўринларини қўлга киритган бир неча сиёсий партиялар томонидан таклиф этилади.

-Ўзбекистон Республикаси Президенти тақдим этилган Бош вазир лавозимига номзодни кўриб чиққанидан кейин ўн кун муддат ичида уни Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг кўриб чиқиши ва тасдиқлаши учун таклиф этади.

-Бош вазир номзоди унинг учун тегишлича Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенати аъзолари умумий сонининг ярмидан кўпи томонидан овоз берилган тақдирда тасдиқланган ҳисобланади.

-Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг аъзолари Бош вазир тақдимида биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тасдиқланади.

-Ўзбекистон Республикаси Бош вазири ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ўртасида зиддиятлар доимий тус олган ҳолда Қонунчилик палатаси депутатлари умумий сонининг камида учдан бир қисми томонидан Ўзбекистон Республикаси Президенти номига расман киритилган таклиф бўйича Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг қўшма мажлиси муҳокамасига Бош вазирга нисбатан ишончсизлик вотуми билдириш ҳақидаги масала киритилади.

-Бош вазирга нисбатан ишончсизлик вотуми тегишлича Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси депутатлари ва Сенати аъзолари умумий сонининг камида учдан икки қисми овоз берган тақдирда қабул қилинган ҳисобланади.

-Бундай ҳолатда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ўзбекистон Республикаси Бош вазирини лавозимидан озод этиш бўйича қарор қабул қилади. Бунда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг бутун таркиби Бош вазир билан бирга истеъфога чиқади.

-Янги Бош вазир номзоди Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қонунчилик палатасидаги барча сиёсий партиялар фраксиялари билан тегишли маслаҳатлашувлар ўтказилганидан сўнг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталарига кўриб чиқиш ва тасдиқлашга тақдим қилиш учун таклиф этилади.

-Олий Мажлис томонидан Бош вазир лавозимига номзод икки марта рад этилган тақдирда Ўзбекистон Республикаси Президенти Бош вазир вазифасини бажарувчини тайинлайди ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисини тарқатиб юборади каби Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 98-моддасига киритилаётган ўзгартишларнинг мазмун-моҳияти шундан иборатки, уларга кўра, Бош вазир лавозимига номзод кўрсатиш ва уни тасдиқлашнинг янада демократик принципларини ифодаладиган янги тартиби ўрнатилмоқда. Шунингдек, Конституцияга киритилаётган бу ўзгартишларга биноан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига Бош вазирга нисбатан ишончсизлик вотумини билдириш ҳуқуқи берилмоқда. Айни вақтда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ваколатига тааллуқли масалалар юзасидан қарорлар қабул қилиш ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси Президентининг ваколатлари доирасидан чиқарилмоқда.

13-мавзу. Мустақиллик йилларида Ўзбекистоннинг иқтисодий, маънавий-маданий тараққиёти.

Ўзбек халқининг кўп асрлик орзу-умидлари ифодаси бўлган мустақилликнинг асосий хусусияти миллий, умуминсоний кадриятларни таъминладиган ҳуқуқий-демократик давлат қуриш эди.

Мустақил Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов тарихий анъаналарга, дунё тажрибаларига, ўлканинг ўзига хос томонларига таянган ҳолда жамиятни сиёсий жиҳатдан тубдан ислоҳ қилиш йўллариini ишлаб чиқди. Бу жараёнда иккита бош вазифа:

1.Эски маъмурий тизимни тугатиш ва ҳокимият бошқарув органларини қайта қуриш;

2.Янги давлатчиликнинг ҳуқуқий ва сиёсий асосларини яратиш, давлатчиликда янги марказий ва маҳаллий бошқарув тизимини шакллантириш масалаларини ҳал қилишдан иборатдир.

Давлат ва жамият қурилишини эркинлаштиришнинг йўллариini кўрсатиб берар экан, Президент И.А.Каримов энг аввало бу вазифа ҳокимият барча тармоқларининг бир-биридан мустақил ҳолда иш юритиш тамойилларини мустаҳкамлашга боғлиқлигини уқтиради.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ҳуқуқий ҳолати Конституциянинг V-бўлим XVIII бобидан ва 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси тўғрисида”ги қонунда белгиланган. Бу қонунларга кўра, Олий Мажлис Олий давлат вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади.

Собиқ Иттифоқидан қолган қонунларни ўзгартириш, мамлакат ҳаёти учун зарур ўзгартиришларни амалга ошириш, демократик тамойиллар асосида Олий Мажлисни шакллантириш учун 1994 йил 25 декабрда сайловлар белгиланди.

1993 йилни 28 декабрда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайловлар тўғрисида”ги қонунга кўра республика парламентида сайловлар умумий, тенг, тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан ўтказилади. Ўзбекистон Республикаси I-чақириқ Олий Мажлисига сайлов республика сиёсий ҳаётида улкан ютуқ бўлиб, бунда 250 депутатдан иборат Олий Мажлис - Янги Парламент демократик ва кўппартиявийлик асосида тузилди.

Олий Мажлис фаолиятини эркинлаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси II-чақириқ Олий Мажлисининг VII-сессиясида икки палатали парламент тузиш тўғрисида умумхалқ референдуми ўтказишга қарор қилинди. Шу асосда 2002 йил 27 январда ўтган умумхалқ референдумида қатнашган фуқароларнинг 93,65 фоизи парламентни икки палатадан тузилишини қўллаб-қувватлади. 1995 йил 23-24 февралда чақирилган биринчи сессияда Ўзбекистон парламенти ҳокимият вакиллик органларидан сайланган 120 кишидан иборат депутатлар блокини, 69 депутатдан таркиб топган Халқ Демократик партияси фракциясини, 47 депутатни уюштирган “Адолат” социал-демократик фракциясини, 14 депутат иштирокида “Ватан тараққиёти” партияси фракциясини рўйхатга олди.

1997 апрелда Олий Мажлис таркибида Инсон ҳуқуқлари бўйича вакил (омбудсман) ташкил қилинганлиги ҳақида қарор қабул қилинди.

Омбудсман жаҳондаги 85 дан ортиқ мамлакатда бўлиб, унинг ҳуқуқий ҳолатини аниқ равшан белгилаб берувчи конституциявий қонун Марказий Осиё давлатларида биринчи ҳуқуқий ҳужжатдир.

Қонун қабул қилингунга қадар ҳам Инсон ҳуқуқлари бўйича вакил мамлакат Конституцияси доирасида фаолият кўрсатиб келди. Жумладан, биргина 1996 йилда Инсон ҳуқуқлари бўйича вакил ҳамда фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя этилиши бўйича комиссия аъзолари 700 дан ортиқ мурожаатни кўриб чиқди.

Инсон ҳуқуқлари бўйича вакил БМТнинг Инсон ҳуқуқлари бўйича комиссиясининг Женевада бўлиб ўтган 52-сессиясининг мажлисида қатнашди ва сўзга чиқди. Чет элларга хизмат сафари давомида Инсон ҳуқуқлари бўйича вакил БМТ семинарида, БМТнинг Шарқий Европа ва МДХ мамлакатларидаги вакилларининг минтақавий учрашувида сўзга чиқди. Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилоти ва бошқа халқаро ташкилотларнинг бир қатор кенгашлари ҳамда семинарлари ишида қатнашди.

Олий Мажлис “Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий суди тўғрисида”, “Ўзбекистон Республикасининг давлат хавфсизлиги тўғрисида”, “Ўзбекистон ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принциплари тўғрисида”, “Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган ҳатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида”, “Сиёсий партиялар тўғрисида” қонунларни, Меҳнат кодекси (1995), “Фуқаролик Кодекси”нинг (1996) (биринчи ва иккинчи қисмлари) каби кўплаб қонунлар ва қарорлар қабул қилди.

1999 йил 5 ва 19 декабр кунлари Ўзбекистон Республикаси иккинчи чақириқ Олий Мажлисига сайловлар бўлиб, сайланган депутатлардан Ўзбекистон Парламентининг янги таркиби шаклланди. Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси иккинчи сессияси “Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг иккинчи чақириқ Олий Мажлис биринчи сессиясидаги маърузасидан келиб чиқадиган “2000-2002 йилларга мўлжалланган қонунчилик ва назорат фаолиятининг устиворлик жиҳатлари тўғрисида”ги ҳужжатни тасдиқлади.

Мустақилликнинг таянч нуқталаридан бири президентлик бошқарувининг жорий қилиниши бўлди. Бу билан давлат бошқарувининг янги, замонавий ва самарали тизими шакллана бошладики, Президентлик бошқаруви шу тизимнинг ўзагидир. 1991 йил 29 декабрда Ўзбекистонда президентлик лавозимига умумхалқ сайлови бўлиб ўтди.

Мамлакатимизда барча соҳани қамраб олган кенг миқёсли ислохотларни узлуксиз давом эттириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси 1995 йил 26 мартда Президент И. Каримовнинг ваколатини 1997 йилдан 2000 йилгача узайтириш юзасидан умумхалқ референдумини ўтказишга қарор қилди. 2000 йил 11 январда Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссиясининг навбатдаги мажлиси -2000 йил 9 январь куни бўлиб ўтган Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови натижалари тасдиқланди. Шу куни Фидокорлар миллий демократик партиясидан номзоди кўрсатилган Ислом Каримов учун 11 миллион 147 минг 621 сайловчи ёки сайловчиларнинг 91,90 фоизи овоз берди. Ўзбекистон Халқ демократик партиясидан номзоди кўрсатилган Абдулхафиз Жалолов учун 505 минг 161 сайловчи 4,17 фоиз сайловчи овоз берди.

Ўзбекистонда президентлик институти ўрнатилган дастлабки даврда вазирлар кенгаши ҳукумат сифатидаги ҳуқуқий мақомини ва ваколатларини сақлаб қолган эди. Унинг 1990 йил 30 мартда Олий Кенгаш тасдиқлаган янги таркиби 41 киши, яъни Раис, Бош Вазир, унинг икки биринчи ўринбосари, тўрт ўринбосар, 19 вазир, 14 давлат қўмитаси раисидан иборат эди. Республикада демократик жамият куриш борасида бошқарув идоралари фаолияти такомиллаштирилиб борилди. 1995 йил 5 майда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг II сессияси бўлиб, унда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси таркиби тўғрисидаги Президентнинг Фармонини тасдиқлаш масаласи кўрилди ва сессияда Вазирлар Маҳкамасининг 35 кишидан иборат янги таркиби тасдиқланди.

Иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси биринчи сессияси иккинчи йиғилишида (2000 й. 11 феврал) мамлакат Президенти томонидан Вазирлар Маҳкамасининг янги таркиби тасдиқланди.

Бошқарув тизимининг бошқа бўғинлари ҳам бозор иқтисодининг Ўзбекистонга хос йўлига мослаштирилди. 1991 йил 6 сентябрида Республика мустақиллиги ҳамда ҳудудий яхлитлигини ҳимоя қилиш мақсадида Мудофаа ишлари вазирлиги тузилди. Шу мақсадларни кўзлаб унинг таркибида 1992 йил январ ойида Ўзбекистон Республикаси миллий гвардия бригадаси барпо этиш лозим деб топилди. 1992 йил июлида у Мудофаа Вазирлигига бўйсундирилди.

Мустақил Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларни амалга ошириш билан шуғулланувчи давлат идоралари тизимида тубдан ўзгаришлар амалга оширилди. Мамлакатда 1990 йил декабрида Давлат режа қўмитаси Иқтисод комиссиясига айлантирилди. 1992 йил 5 августида эса ушбу қўмита ва статистика давлат қўмитаси негизида Вазирлар Маҳкамасининг Истиқболни белгилаш ва статистика давлат қўмитаси ҳамда жойларда унинг тегишли идоралари барпо этилди. 1997 йилдан ушбу қўмита Макроиқтисодиёт Вазирлигига айлантирилди.

Халқ хўжалигини бошқаришнинг янги усули сифатида концернлар вужудга келтирилди. Бу аввало иқтисодий мустақиллик ва бозор иқтисодига ўтиш зарурияти билан боғлиқ бўлди. “Ўздонмахсулот”, “Ўзбекнефтгаз” ва бошқа кўплаб концернлар шулар жумласидандир. 1991 йил 7 сентябрида Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий фаолият миллий банки ташкил қилинди.

1990-1992 йиллари Ўзбекистон Республикасининг янги Конституцияси қабул қилингунича бўлган даврда маҳаллий ҳокимият органлари тизимини шакллантириш ва иш фаолиятини такомиллаштириш мақсадида бир неча ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди.

Булар орасида 1992 йил 4 январда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикасида маҳаллий ҳокимият органларини қайта тузиш тўғрисидаги” қонун алоҳида аҳамият касб этди. Бу қонун асосида маҳаллий ҳокимият органлари тизимида бутунлай янги орган-ҳокимлик ва ҳоким лавозими таъсис этилди ва унинг вакиллик органларига бошчилик қилиши тамойиллари белгилаб қўйилди.

Ижро этувчи ҳокимият органларида боғлиқликни кучайтириш мақсадида, вилоятлар ҳокимлари Ўзбекистон Президенти томонидан, туман ва шаҳар ҳокимлари вилоят ҳокими томонидан лавозимига тайинланиши ва лавозимидан озод қилиниши ҳамда бу масалалар тегишли халқ депутатлари Кенгашлари томонидан тасдиқланиши тартиблари белгиланди. Партия органларининг қарамлигига тушиб қолган ижро органлари-ижроия комитетлари тугатилди

Ҳокимларнинг ҳуқуқий ваколатининг асоси, аввало Конституциянинг 99 ва 102 моддалари ва юқорида тилга олинган қонуннинг 1- моддасида белгиланган. Шунингдек “Маҳаллий давлат ҳокимияти тўғрисида”ги қонун (1993 йил, сентябр), “Халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашларига

сайловлар тўғрисида”ги қонун (1994 йил, май) каби ҳужжатлар муҳим ўрин эгаллайдики, улар кучли фуқаролик жамиятини барпо этишни ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлайди.

Олий мажлисининг палаталарининг (2005 йил 28 январь) мажлисида демократик ўзгаришлар маҳаллий ахборот воситаларининг мустақиллиги ва эркинлигини таъминламасдан мумкин эмас деб қайд этди. 2004 йилнинг 1 январ ойига кўра мамлакатимизда 571 газета, 140 журнал, 4 ахборот агентлиги, 85 телерадио ва кабел студияси, 298 электрон ахборот воситалари ишламоқда.

2003 йилнинг 24-25 апрел II-чақириқ Олий Мажлисининг XI-сессияси Ўзбекистон республикаси Конституциясига тегишли ўзгартиришлар киритди. Хусусан, Президент ваколатининг бир қисми юқори палата деб номланувчи Сенатга ўтади. Президент вазирлар маҳкамаси раиси лавозимидан воз кечади; қуйи палата деб номланувчи қонунчилик палатасига депутатлар доимий равишда иш олиб боради.

2004 йилнинг декабри ва 2005 йилнинг январиди Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг икки палатаси сайловлар бўлиб ўтди. Ўзбекистон фуқароларининг фаол иштироки ва маҳаллий ва халқаро ташкилотлар, хорижий мамлакатлар вакиллариининг назоратидан ўтган сайлов натижасида қонунчилик палатасига 120 депутатлар сайланди. Булар Халқ демократик партиясидан 28 нафар, либерал-демократик партиясидан 41, Фидокорлар миллий демократик партиясидан 18, Миллийшаклланиш демократик партиясидан 11, Адолат социал демократик партиясидан 10 нафар депутатлар сайланди. 12 депутат ташаббускор гуруҳлардандир. Маҳаллий ҳокимият органларидан юқори палата Сенатга ҳар вилоятдан 6 нафардан жами 84 сенатор сайланди, яна 16 сенатор Президент томонидан кўрсатилган. 2009 йилги иккинчи марта ўтказилган сайловлар натижасида Қонунчилик палатаси депутатлар сони ўзгартирилиб 150 нафарга етказилди.

Ўзбекистонда демократик фуқаролик жамият асосларини яратилиши

Мамлакатимиз янги асрга кирар экан, жамиятда сиёсий, демократик ислохотларни чуқурлаштиришда янги, юқори босқичга кўтарилди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ўн тўртинчи сессиясидаги маърузасида (1999 йил, 14 апрел) Ўзбекистоннинг XXI асрдаги тараққиёт стратегиясининг асосий йўналишларини кўрсатиб берди. Шулардан биринчи устивор йўналиш-мамлакат сиёсий, иқтисодий ҳаётини, давлат ва жамият курилишини янада эркинлаштириш.

Демократиянинг энг муҳим тамойили-одамларнинг сайлов ҳуқуқини, ўз хоҳиш-иродасини эркин ифодалаш, ўз манфаатларини рўёбга чиқариш ва ҳимоя қилиш учун ҳақиқий шарт-шароит, қонуний-ҳуқуқий замин яратиб бериш лозим.

Давлат курилиш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёнларини эркинлаштириш масаласи ҳам катта аҳамият касб этади. Бу борадаги вазифалар ҳокимият барча тармоқларини бир-биридан мустақил ҳолда иш юритиш тамойилларини мустаҳкамлаш, ҳокимият ваколатларини нодавлат ва жамоат ташкилотларига, фуқароларни ўз-ўзини бошқариш органларига босқичма-босқич ўтказиш бориш, уларнинг ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликларини муҳофаза этишни кучайтиришдан иборат.

Фуқаролик жамияти куришда фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органларига катта умид боғланади. Бу ҳақда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов: “Биз фуқаролик жамияти куришга интиломқдамиз. Бунинг маъноси шуки, давлатчилигимиз ривожлана борган сари бошқарувнинг турли хил вазифаларини бевосита халққа топшириш, яъни ўз-ўзини бошқариш органларини янада ривожлантириш демакдир”-дейди.

Маҳаллаларда “Маҳалла” хайрия жамғармаси ёрдамга мухтож оилаларга ёрдам кўрсатмоқда. Бу жамғарма 1994 йилда 200 га яқин шахс ва оилага 41 минг 189 сўмлик ёрдам кўрсатган.

Фақат Ўзбекистонга хос бўлган ва айнан маҳалла билан боғлиқ бўлган “Корхона-маҳалла” иқтисодий ҳудудни ташкил қилиш масаласи катта умид уйғотмоқда. 1995 йили давомида республика бўйича шу турдаги 204 та кичик ва хусусий корхона ташкил қилиниб, уларнинг фаолияти орқали 3300 киши иш билан таъминланган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 13 январда “Аҳолини аниқ йўналтирилган ижтимоий мадад билан таъминлашда фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари ролини ошириш тўғрисида”ги Фармони ижтимоий ҳимоя соҳасида ўз-ўзини бошқариш органларига янги ваколатлар беришни кўзда тутди: 1) фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ижтимоий ролини ошириш; 2) ҳудудларни ижтимоий ривожлантириш; 3) мухтож оилаларга аниқ йўналтирилган ижтимоий мадад кўрсатишни такомиллаштириш.

1999 йил апрел ойида Олий Мажлис томонидан қабул қилинган “Фуқароларнинг ўз-ўзини бошқариш органлари тўғрисида”ги қонуннинг янги таҳрири айнан шу мақсадга қаратилган.

Олий Мажлис II чақириқ 1 мажлисида (2000 й. 22.01) Президент И.А.Каримов ўзини “Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз” номли маърузасида: “Одамларнинг сиёсий онги, сиёсий маданияти, сиёсий фаоллиги яқсалиб боргани сари, давлат вазифаларини нодавлат тузилмалар ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига босқичма-босқич ўтказиб бориш зарур”,- деб такидлайди.

2003 йилнинг ноябр-декабрь ойларида фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига (маҳаллаларга) навбатдаги сайловлар бўлиб ўтди. Рўйхатга олинган сайловчилардан 12.млн.дан ортиқ киши, яъни 97% овоз беришда қатнашди. (2001 йилги сайловларда 85% қатнашган эди.). Жами 8.360 нафар оқсоқоллар ва 80 мингдан кўпроқ маслаҳатчилар сайланди. Маҳаллаларда фуқароларнинг йиғинлари ўзини ўзи бошқариш органлари бўлиб,

улар икки ярим йил муддатга раисни (оқсоқолни) ва унинг маслаҳатчиларини сайлайди.

Ўзбекистон Республикасида суд тизими қуйидагича: беш йил муддатга сайланадиган Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди, Қорақалпоғистон Республикасининг Олий суди, Қорақалпоғистон Республикаси Хўжалик суди, шу муддатга тайинланадиган вилоят судлари, Тошкент шаҳар суди, туман, шаҳар судлари, вилоят ҳўжалик судлари, ҳарбий судлар. Мазкур судларнинг ҳуқуқий ҳолати Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида, Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 2 сентябрда қабул қилинган “Судлар тўғрисида”ги қонунида баён этилган.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди-фуқаролик, жиноий ва маъмурий судлов соҳасида суд ҳокимиятининг олий органи ҳисобланади. Республика Олий суди 1994 йилда 149 кишига нисбатан қуйи судлар томонидан тайинланган жазолар оғир деб топилганлиги сабабли ҳукмлар ўзгартирилиб, жазолар қисқартирилган бўлса, 1995 йилда 247 кишига нисбатан жазолар оғир деб топилиб, ҳукмлар ўзгартирилди, 25 шахсга нисбатан жиноий ишлар судланганларнинг ҳаракатида жиноят таркиби йўқлиги сабабли ҳаракатдан тўхтатилди. Оғир ва ўта оғир жиноятларни содир этганлиги учун 1994 йилда қуйи судлар томонидан 89 кишига нисбатан белгиланган жазолар енгил деб топилиб, ҳукмлар бекор қилинган бўлса, 1995 йилда 70 кишига нисбатан қуйи судлар белгиланган жазолар енгил деб, ҳукмлар бекор қилинди ва янгидан суд мажлисида кўриш учун юборилди.

1995 йил 30 августда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси “Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган ҳатти -ҳаракатлар ва қарорлар устида судга шикоят қилиш тўғрисида”ги қонун фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқларини суд орқали ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий асосларини яратди.

Республика ҳўжалик судлари истиқлолнинг сўнгги йилларида ўзларининг фаолиятини аниқ иқтисодий вазифалар билан боғлаб олиб бормокда. Хусусан ҳўжалик судлари 1995-2000 йилларда жами 128.000 низоларни кўриб чиққан ва 271,4 млрд. сўм маблағни даъвогарларга ундириб берган. Кейинги 6 йил мобайнида ҳўжалик судларининг қарорлари асосида давлат божи ва жарималар ҳисобидан республика бюджетига 4,3 млрд. сўм маблағ ундирилган.

2000 йилнинг 1-ярмида мазкур тизимда 17.000 дан зиёд иш кўриб чиқилди. Натижада, 53,4 млрд. сўмлик ҳажмдаги зарар даъвогарлар фойдасига ундириб берилди. Мамлакат бюджетига 550 млн. сўм тушим туширилди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов Олий Мажлиснинг иккинчи чақириқ VI сессиясида (2001 йил 29 август) “Адолат қонун устиворлигида” номли маърузасида соғлом жамият учун жиноятчини

жазолашдан кўра, жиноятнинг олдини олиш муҳим эканлигини уқтириб ўтди.

Инсоният тарихида янги давр-Инсон ҳуқуқлари даври бошланди. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти 1995-2005 йилларни куррамизда “Инсон ҳуқуқлари ўн йиллиги” деб эълон қилди.

Демократик жараёнларни чуқурлаштиришнинг бирдан-бир зарурий шарти суд-ҳуқуқ органларининг ишларини ислоҳ қилиш ва эркинлаштиришни жадаллаштиришдан иборат. Судлар фаолиятига прокуратураларнинг аралашмаслиги, прокурор ва адвокатларни ҳуқуқларини тенглаштириш, судларнинг тарбиявий ролини ошириш лозимлигини таққослаб кўрсатади,- И.Каримов Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисида (2005й. 28 январ). “Хабеас корпус” институтининг жорий этилиши, яъни 2008 йилдан эҳтиёт чораси сифатида қамокқа олишга санксия бериш ҳуқуқи прокурордан судга ўтказилиши принципно қадам бўлди.. Мазкур институтнинг амалиётга татбиқ этилиши инсоннинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари, унинг дахлсизлигини ҳимоя қилишда муҳим омил сифатида намоён бўлмоқда. Ушбу институт жорий этилган 2008 йилнинг январидан буён судлар томонидан дастлабки тергов органларига 700 мартадан ортиқ ҳолатда мазкур эҳтиёт чорасини қўллаш рад қилингани ҳам буни яққол тасдиқлаб турибди. Ҳуқуқни қўллаш ва суд амалиётига 2001 йилдан бошлаб ярашув институти киритилди ва у самарали фаолият кўрсатмоқда. Ярашув институтининг талабига кўра, ижтимоий ҳавфи катта бўлмаган жиноий қилмишни содир этган шахс жабрланувчига етказилган зарарни тўлиқ қоплаб берган тақдирда жиноий жавобгарликка тортилмайди. Мазкур институтнинг самарадорлиги ҳамда ўзбек халқининг раҳмдиллик ва кечиримлилик каби қўп асрлик анъаналарига мослиги унинг изчиллик билан кенгайиб боришига асос бўлди. Ҳозирги кунда 53 та жиноят таркиби бўйича ярашув институтини қўллаш имконияти назарда тутилган. Шу борада яна бир мисолга эътибор берайлик. Ярашув институтининг жорий этилиши натижасида ўтган давр мобайнида 100 минг нафарга яқин фуқаро жиноий жавобгарликдан озод этилди.

Ҳавфсиз жиноятларни маъмурий чоралар билан алмаштириш натижасида сўнги 2,5 йил давомида 11 милрд. сўм ундирилди. Ҳар юз минг кишига ҳисоблаганда Ўзбекистонда 158 киши қамокда. Бу кўрсаткич АҚШда 715, Россияда 584, Украинада 416, Қозоғистонда 386 кишидан иборат. Агар 2000 йилда суд хатоларининг деярли ярми назорат тартибида тузатилган бўлса, 2009 йил якунларига кўра, бундай ҳолатларнинг 85 фоиздан ортиғи апелляция ва кассация тартибида бартараф этилган. Ҳозирги вақтда мамлакатимизда прокурор ва адвокатнинг тенглигини, жиноят ва фуқаролик ишлари бўйича суд фаолиятининг барча босқичларида ўзаро тортишув бўлишини таъминлашга, одил судловнинг сифати ва тезкорлигини оширишга қаратилган кенг кўламли чора-тадбирлар изчил амалга оширилмоқда. Айниқса, 2008 йилда “Адвокатура институти такомиллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг

айрим қонун ҳужжатларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Қонуннинг қабул қилиниши бу борада ғоят муҳим аҳамият касб этди.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг ўтган қисқа давр ичида инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликлари тўғрисида миллий қонунчилик тизимини ташкил этувчи юздан ортиқ қонунлар қабул қилинди. Ўзбекистон инсон ҳуқуқлари бўйича 40 га яқин халқаро шартномага қўшилди ва уларга бизнинг мамлакатимизда ҳам амал қилинмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг “Инсон ҳуқуқлари бўйича Ўзбекистон Республикаси Миллий Марказини тузиш тўғрисида” 1996 йил 31 октябр Фармони эълон қилинди. Ўзбекистон Республика Олий Мажлиси 1997 йил 29 августда “Жамият ҳуқуқий маданиятини юксалтириш Миллий дастури”ни тасдиқлади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ҳуқуқий тарбияни яхшилаш, аҳолининг ҳуқуқий маданияти даражасини юксалтириш, ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, жамоатчилик фикрини ўрганиш ишини яхшилаш ҳақида” (1997 йил, 25 июн) Фармони эълон қилинди.

Демократиянинг энг муҳим тамойили одамларнинг сайлов ҳуқуқларини, амалга ошириш, ўз ҳоҳиш-иродасини эркин ифодалаш учун зарур ҳуқуқий шарт-шароит, қонуний асос яратишдир. Шу боис мамлакатимизда мустақиллик йилларида халқимизнинг ўз ҳоҳиш-иродасини эркин ифода этишни таъминловчи сайлов тизимини шакллантириш ва уни қонун билан мустаҳкамлаш борасида талай ишлар қилинди.

1991 йил ноябрида Парламент “Ўзбекистон Республикасининг Президенти сайлови тўғрисида”ги қонунни қабул қилди. Ушбу қонун билан бирга Олий Кенгаш 1991 йилда “Ўзбекистон Республикаси референдуми тўғрисида”ги қонунни ҳам қабул қилди. 1991 йил 29 декабрида муқобиллик асосида Ўзбекистон тарихида биринчи марта республика президентлигига сайловлар ўтказилди.

Конституциямиз асосида 1993 йил 28 декабрда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов тўғрисида”ги, 1994 йил 5 майда қабул қилинган “Халқ депутатлари вилоят, туман ва шаҳар кенгашларига сайлов тўғрисида”ги, “Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида”ги қонун ва нихоят “Ўзбекистон Республикаси Марказий сайлов комиссияси тўғрисида”ги қонунлари ўзбек сайлов қонунчилиги тизимини ҳуқуқий асосларини ташкил қилади.

Марказий сайлов комиссияси тўғрисидаги алоҳида қонун қабул қилинганлиги сайловларни тўғри ташкил қилиш, сайлов қонунларини тўла ишлашига имконият яратади ва қонунларни назорат қилишни кучайтиришда ҳамда сайловларни ташкил этиш ва уни ўтказишда давлат ҳокимияти органларининг ортиқча аралашувини чеклайди. Сайлов тизими ривожига 2008 йили сайлов қонунчилигига киритилган ўзгартишлар муҳим босқич бўлди. Қонунчилик палатасидаги депутатлик ўринларининг сони 120 тадан 150 тага кўпайтирилди, шундан 135 нафар депутат сиёсий

партиялардан сайланади, Шунингдек 15 та депутатлик ўрни Ўзбекистон Экологик ҳаракатидан сайланган депутатларга берилди. Бундан ташқари, қонун ҳужжатларига сайлов жараёнининг янада либераллашувини таъминлайдиган бир қатор нормалар киритилди. Жумладан, сайловда иштирок этадиган сиёсий партияларнинг рўйхатдан ўтиши учун ўрнатилган муддат 6 ойдан 4 ойга туширилди. Айни вақтда сиёсий партияларнинг сайловда иштирок этиши учун рухсат бериш масаласини ҳал этиш борасида зарур бўладиган сайловчилар имзосининг миқдори аввалги 50 минг имзо ўрнига 40 минг қилиб белгиланди. Шунингдек, депутатликка номзодларнинг ишончли вакиллари сони 5 нафардан 10 нафаргача кўпайтирилди. Шулар қаторида сайлов тўғрисидаги қонун ҳужжатларига сиёсий партиянинг “ваколатли вакили” деган янги институт киритилди, унга имзо варақаларининг тўғри тўлдирилишини текширишда, сайлов участкаларида овозларни санаб чиқишда иштирок этиш ҳуқуқи берилди. 2009 йилги сайловлар жараёнида айни ана шу норманинг татбиқ этилиши парламентнинг қуйи палатасига умумий депутатлар сонининг 22 фоизини ташкил этадиган 33 нафар хотин-қиз депутатни сайлаш имконини берди. Сенат аъзолари этиб сайланганларнинг 15 фоизи аёллардир, маҳаллий вакиллик органларида фаолият кўрсатаётган аёллар эса бугунги кунда жами депутатлар сонининг 20 фоизидан ортиғини ташкил этади.

Мустақил Ўзбекистон Республикасида кўппартиявийлик тизимининг вужудга келиши давлат ҳокимияти олий ва маҳаллий органларининг такомиллашишида катта аҳамият касб этмоқда. Улар ўз фаолиятларини Ўзбекистон Республикаси Конституциясига, “Сиёсий партиялар тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси 1996 йил 26 декабр қонунига ва бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ, шунингдек ўз дастурларига асосан амалга оширадилар. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 60-моддасида сиёсий партияларнинг ҳуқуқий мақоми аниқ ва равшан белгилаб берилган.

Кўппартиявийлик демократик тараққиёт йўлида эришган муҳим ютуқлардан биридир.

Халқ демократик партияси сиёсий партия сифатида мамлакатда биринчилардан бўлиб 1991 йил 1 ноябрда ташкил топди. 440 минг аъзога эга бўлган бу партия I-чақириқ Олий Кенгашга 69 депутат сайлади. II чақириқ Олий Мажлисга 48 депутат сайлади. Аъзоларининг сони 2001 йилнинг 1 майига келиб, 557 минг 168 та бўлди.

“Ватан тараққиёти” партияси 1992 йили 24 майида ташкил топган бўлиб, 35 минг аъзоси бор эди. I чақириқ Олий Кенгашга 14 депутат сайланди. II-чақириқ Олий Мажлисга 20 депутат сайланди.

Ўзбекистон “Адолат” социал-демократик партияси (СДП) 1995 йили 18 февралда ташкил топди ва 30 минг аъзога эга бўлди. Олий Кенгашдаги фракциясига 47 депутат бирлашди. “Адолат” СДП сининг ҳозирда 33 минг аъзоси бўлиб, улардан II чақириқ Олий Мажлисга 11 депутат сайланди.

Ўзбекистон Миллий тикланиш демократик партияси 1995 йил 3 июнда ташкил топди. МТДП аъзоларининг сони дастлаб 6 мингга бўлиб,

ҳозирда 11 мингдан ошди. II чақириқ Олий Мажлисга бу партиядан 10 киши депутатликка сайланди.

Фидокорлар миллий демократик партияси 1998 йил 28 декабрда ташкил топди. Унинг 20 минг 500 аъзоси бўлиб, II чақириқ Олий Мажлис депутатларининг 34 нафари Фидокорлар миллий демократик партиясига мансуб аъзолардир. ФМДП билан “Ватан тараққиёти” партияси 2000 йилнинг 14 апрелида бирлашди ва 54 депутат Олий Мажлисида Фидокорлар Миллий Демократик партияси фракциясини тузди.

Ўзбекистонда “Халқ бирлиги” ҳаракати ҳам 1995 йил июндан фаолият кўрсатмоқда.

Мустақиллик йилларида шаклланган ушбу партияларнинг дастурларида соғлом муҳолифатчилик кўринмайди. Фақатгина Ўзбекистон Фидокорлар миллий демократик партияси дастурида жамиятда учраб турган айрим қонунсизликлар, суиистеъмолчилик, ошна-оғайнигарчилик, таниш-билишчилик, қариндош-уруғчилик, ақидапарастлик иллатларига нисбатан муҳолифатда бўлиши таъкидланган, холос.

Дастлаб “Ватан тараққиёти” партияси билан ФМДПнинг ўзаро бирлашган бўлса, ҳозир улар 2008 йилда ташкил топган Ўзбекистон либерал демократик партияси(ЛДП)га қўшилиб кетишди.

Мустақиллик йилларида республикада жамоат ташкилотларининг сафлари ошиб, имкониятлари кенгайди. Дастлабки беш йилда жамоат бирлашмалари ва нодавлат ташкилотлар сони 1500 тага кўпайиб, уларнинг сони 2300 тага етди: улар фақат аҳоли фикрларининг турли кўринишларини ифода этиб қолмасдан, одамларнинг ижтимоий фикрини шакллантиришга ҳам фаол таъсир кўрсатмоқда. Хусусан Ўзбекистон касаба уюшмалари 7,5 млн. аъзони бирлаштириб, жамиятда туб ислохотларни амалга оширишда фаол қатнашмоқда. Ўзбекистон хотин-қизлар қўмитаси, 1991 йил 1 мартда ташкил топди. Шунингдек “Нуроний”, “Устоз”, “Улуғбек”, “Умид”, “Хотира” ва шу каби кўплаб жамғармалар нодавлат ташкилотлар сифатида республикада фуқаролик жамиятини шакллантиришда катта ҳиссаларини кўшмоқда.

2001 йилнинг 24 январида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов “Камолот” жамғармаси фаолларини қабул қилди. 2001 йилнинг 25 апрелида Ўзбекистон Миллий университетининг Маданият саройида Республика ёшлари вакилларининг биринчи курултойида “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракати тузилди. курултойда ижтимоий ҳаракатнинг низоми ва дастури қабул қилинди.

Ўзбекистон полиэтник, яъни кўп элатли давлат турига мансуб бўлиб, давлатга ўз номини берган миллат - ўзбеклар (1996 йил 1 январ ҳолатига кўра - 76,4%) -аҳоли сони бўйича анча кўпчиликни ташкил қилади.

1999 йилга келиб бу мувозанатда қисман ўзгариш бўлди. Мамлакатимизда ўзбеклар аҳолининг деярли 80 фоизини ташкил этса, қолганлар эса кам сонли миллатлар вакиллари.

“Ижтимоий фикр” Маркази томонидан республика Байналмилал маданий марказ ҳамда миллий маданий марказлар вакиллари иштирокида

“Мустақил Ўзбекистонда фуқароларнинг элатлараро ва конфессиялараро муносабатлари” юзасидан 1999 йил 14-18 ноябрда социологик сўров ўтказилди. Унда ўз фаолияти билан 150 мингдан ортиқ кишини ва йирик миллий гуруҳларни камраб олган 24 та Миллий маданий марказ иштирок этди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 67-моддасида: “Оммавий ахборот воситалари эркиндир ва қонунга мувофиқ ишлайди. Улар ахборотнинг тўғрилиги учун белгиланган тартибда жавобгардирлар. Цензурага йўл қўйилмайди”, дейилган. Кўриниб турибдики, оммавий ахборот воситаларининг ролини ошириш, эркинлигини кўрсатиш, уларнинг халққа садоқат билан хизмат қилиши алоҳида таъкидланади.

Ўзбекистон Республикасининг “Оммавий ахборот воситалари тўғрисида”ги қонуни мамлакатдаги барча газета ва журналлар, радио ва телевидение воситаларини дунё миқёсига олиб чиқиш учун хизмат қилувчи асосий дастур бўлди.

Ўзбекистонда 2001 йил 1 январгача-390 та газета; 110 та журнал; 2 та ахборот агентлиги; 52 та телестудия; 5 та радиостудия; 3 та телерадиостанциялар каби оммавий ахборот воситалари мавжуд бўлиб, улар эркин фаолият кўрсатмоқда.

Олий мажлиснинг палаталарининг (2005 йил 28 январ) мажлисида демократик ўзгаришлар маҳаллий ахборот воситаларининг мустақиллиги ва эркинлигини таъминламасдан мумкин эмас деб қайд этди.

2004 йилнинг 1 январ ойига кўра Ўзбекистонда 571 газета, 140 журнал, 4 ахборот агентлиги, 85 телерадио ва кабел студияси, 298 электрон ахборот воситалари ишламоқда.

Президент Ислом Каримовнинг шахсан ташаббуси ва саъй-ҳаракатлари билан яна икки қонун: Ўзбекистон Республикасининг “Журналистлик касбини ҳимоя қилиш тўғрисида” ҳамда “Ахборот олиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисида” қонунлар қабул қилинди. Бундан ташқари оммавий ахборот воситаларини эркин ва жадал ривожлантиришга, ахборот соҳасининг самарали фаолият кўрсатишини таъминлашга қаратилган 10 га яқин қонун ҳужжатлари қабул қилинди. «Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида»ги Қонуннинг қабул қилиниши ҳар кимнинг ахборотни эркин ва монеликсиз олиш ҳамда фойдаланиш ҳуқуқларини амалга оширишда, шунингдек, ахборотнинг муҳофаза қилиниши, шахс, жамият ва давлатнинг ахборот борасидаги ҳавфсизлигини таъминлашда муҳим аҳамият касб этди. Сўнгги йилларда янги таҳрирдаги «Оммавий ахборот воситалари тўғрисида»ги Қонунга, шунингдек, «Телекоммуникатсиялар тўғрисида», «Реклама тўғрисида», «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги ва бошқа бир қатор қонунчилик ҳужжатларига тегишли ўзгартиш ва қўшимчалар киритилди. Юридик ва жисмоний шахсларнинг, ахборот технологиялари ва тизимларини қўллаган ҳолда, ахборот ресурсларидан фойдаланиш механизмларини белгилаб берган янги таҳрирдаги «Ахборотлаштириш тўғрисида»ги Қонуннинг қабул қилиниши оммавий ахборот воситаларини

модернизация қилишни жадал ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этди. Ўзбекистонда кейинги йилларда сунъий йўлдош алоқа тармоғи орқали телерадиодастурларни тарқатиш йўлга қўйилди. Бугунги кунда мамлакатимиз телекоммуникатциялар тизими дунёнинг 180 та мамлакатига 28 та йўналиш бўйича тўғридан-тўғри чиқадиган халқаро каналларга эга. Юртимиздаги телерадиоканаллар томонидан тайёрланаётган кўрсатув ва эшиттиришлар Интернет глобал тармоғи орқали реал вақт режимида жаҳонга узатилмоқда. Бундай кенг миқёсдаги ишлар натижасида фақат кейинги 10 йилнинг ўзида босма оммавий ахборот воситаларининг сони 1,5 баробар, электрон оммавий ахборот воситаларининг сони эса 7 баробар кўпайиб, бугунги кунда уларнинг умумий сони қарийб 1200 тага етди. Мавжуд барча телеканалларнинг қарийб 53 фоизи, радиоканалларнинг эса 85 фоизи нодавлат оммавий ахборот воситалари ҳисобланади. Оммавий ахборот воситалари Ўзбекистонда яшайдиган миллат ва элатларнинг 7 та тилида фаолият олиб боради, шунингдек, босма материаллар ва телекўрсатувлар инглиз тилида ҳам тарқатилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон ижтимоий ҳаётида телевидение ва радио ролини кўтариш тўғрисида”ги 1997 йил, 7 майдаги Фармони юқорида кўрсатилган масалаларни меъёрий тартибга солишда кўриладиган чора-тадбирларнинг оммавий ифодаси бўлди.

Хулоса, мустақиллик йилларида яратилган бошқарув тизими ва унинг қонунчилик асослари, фуқаролик жамияти мамлакатда инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилишга ва ҳуқуқий демократик давлат барпо этилганлигини кафолатлайди.

17-МАВЗУ. ЎЗБЕКИСТОН ВА ЖАҲОН ҲАМЖАМИЯТИ

Ажратилган вақт: 2 с.

Асосий саволлар:

1. Тинчликсевар ташқи сиёсат асосларининг ишлаб чиқиши, унинг асосий тамойиллари.
2. Ўзбекистоннинг хорижий мамлакатлар билан ҳамкорлиги.
3. Ўзбекистон ва Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги.

Таянч тушунча ва иборалар:

Мустақил давлат, географик-стратегик имкониятлар, ташқи сиёсат, жаҳон ҳамжамиятига қўшилиш, БМТ, ҳамкорлик, интеграциялашув, минтақавий ташкилотлар, халқаро ташкилотлар, хорижий сармоялар, ташқи алоқалар, МДХ, ягона иқтисодий макон, Марказий Осиё минтақаси.

1-асосий савол:

Тинчликсевар ташқи сиёсат асосларининг ишлаб чиқиши, унинг асосий тамойиллари.

ДАРСНИНГ МАҚСАДИ:

Ўзбекистоннинг ташқи сиёсат соҳасидаги йўлини тушунтириш, мустақил ташқи сиёсат юритиш қоидаларини очиқ бериш, ташқи иқтисодий ва сиёсий алоқаларни тартибга солинадиган қонунларни шарҳлаб бериш.

ИДЕНТИВ ЎҚУВ МАҚСАДЛАРИ:

1.1. Ташқи сиёсий ва ташқи иқтисодий алоқаларни тартибга соладиган қонунларни изоҳлаб беради.

1.2. Ўзбекистон ташқи сиёсати асосий тамойилларини билади.

1.3. Ўзбекистоннинг ташқи сиёсати тинчликсевар сиёсат эканлигини англайди.

1-савол баёни:

Мустақил Ўзбекистон халқаро алоқаларни йўлга қўйиши нуқтаи назаридан ва ўз тараққиёт истикболлари учун қулай географик-стратегик аҳамиятга эга. Марказий Осиёда геосиёсий жиҳатдан марказий ўрин тутган Ўзбекистоннинг ушбу минтақада кучлар нисбати ва мувозанатини сақлаш, барқарорликни таъминлаш, ҳамкорликни мустаҳкамлаш имкониятлари бор. Мустақилликнинг дастлабки кунларидан Ўзбекистоннинг миллий манфаатларига мос келадиган пухта ташқи сиёсий йўлини белгилаш, жаҳон ҳамжамиятига қўшилиш, хорижий мамлакатлар билан сиёсий, дипломатик, иқтисодий, илмий-техникавий, маданий алоқалар ўрнатиш масалалари долзарб вазифалар деб белгиланди. Чунки иттифок даврида Ўзбекистон ташқи дунёдан ажралган, тўғридан-тўғри алоқа қила олмайдиган ёпиқ мамлакат бўлиб, ташқи сиёсат юритиш тажрибасига ҳамда бу соҳадаги кадрларга эга эмас эди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 17-моддасида мамлакатимиз ташқи сиёсати қоидалари қонунлаштирилди. Бу қоидалар «ЎзР ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принтсиплари тўғрисида»ги, «Хорижий инвесторлар ва инвеститсияларга кафолат бериш тўғрисида»ги, «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида»ги каби ҳужжатларда асослаб берилди. Ўзбекистон Президенти И.Каримовнинг Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Бош Ассамблеясининг 48 (1993) ва 5-юбилей (1995) сессияларидаги нутқларида мустақил Ўзбекистон ташқи сиёсатининг бош йўналишлари белгилаб берилди. Ўзбекистон ҳукуматининг республика ташқи сиёсатидаги асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат:

- мафкуравий қарашлардан қатъий назар ҳамкорлик учун очиқлик, умуминсоний қадриятларга, тинчлик ва хавфсизликни сақлашга содиқлик;
- давлатларнинг суверен тенглиги ва чегаралар дахлсизлигини ҳурмат қилиш;
- бошқа давлатларнинг ички ишларига аралашмаслик;
- низомларни тинч ёл билан ҳал қилиш;
- куч ишлатмаслик ва куч билан таҳдид қилмаслик;
- инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳурматлаш;
- ички миллий қонунлар ва ҳуқуқий нормалардан халқаро ҳуқуқнинг умумеътироф этилган қоидалари ва нормаларининг устуворлиги;

- давлатнинг, халқнинг олий манфаатлари, фаровонлиги ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида иттифоқлар тузиш, ҳамдўстликларга кириш ва улардан ажралиб чиқиш;
- тажовузкор ҳарбий блокларга ва уюшмаларга кирмаслик;
- давлатлараро алоқаларда тенг ҳуқуқлик ва ўзаро манфаатдорлик, давлат миллий манфаатларнинг устунлиги;
- ташқи алоқаларни ҳам икки томонлама, ҳам кўп томонлама келишувлар асосида ривожлантириш, бир давлат билан яқинлашиш ҳисобига бошқасидан узоқлашмаслик.

Ташқи сиёсатдаги очик-ойдинлик, тенг ҳуқуқлилиқ, демократик тамойилларига содиқлик, умуминсоний қадриятларни улуғлаш, республика ижтимоий ҳаётидаги демократик жараёнга таъсир қилиш билан бирга Ўзбекистон Республикаси жаҳон ҳамжамиятида мавқеини ҳам ошириб бормоқда.

НАЗОРАТ ТОПШИРИҚЛАРИ:

1. Ўзбекистоннинг ташқи алоқаларини таъминловчи вазирликлар ва муассасаларни айтинг.
2. Ўзбекистон ташқи сиёсий ва ташқи иқтисодий фаолиятига доир қонунларни изоҳлаб беринг.
3. Мустақил ташқи сиёсат юритиш қоидалари назарий ва амалий жиҳатдан қайерда асослаб берилган?
- А. ЎзР Конституциясида
- Б. И.Каримов асарларида
- С. «ЎзР ташқи сиёсий фаолиятининг асосий принтсиплари тўғрисида»ги қонунда
- Д. «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида»ги қонунда
4. Ўзбекистон ташқи сиёсатининг асосий тамойилларини изоҳланг
5. Бугунги кундаги ташқи сиёсатимиз мустақиллик бошидагидан фарқ қиладими?

2-асосий савол:

Ўзбекистоннинг хорижий мамлакатлар билан ҳамкорлиги.

ДАРСНИНГ МАҚСАДИ:

Ўзбекистоннинг жаҳон иқтисодиётига интеграциялашув йўлини очиб бериш, хорижий мамлакатлар билан ҳамкорликни ўрнатиш жараёнини тушунтириш, қўшма корхоналар ҳақида тушунча бериш.

ИДЕНТИВ ЎҚУВ МАҚСАДЛАРИ:

- 2.1. Хорижий инвеститсияларни иқтисодиётга жалб қилиш заруратини тушунтиради
 - 2.2. Хорижий мамлакатлар билан ҳамкорликни таҳлил қилади
 - 2.3. Жаҳон иқтисодиётига интегратсиялашув аҳамиятини очиб беради
- 2-савол баёни:

Мамлакатимизнинг жаҳон халқлари тинчлиги ва хавфсизлигини мустаҳкамлашга қаратилган тинчликсевар ташқи сиёсати унинг жаҳон миқёсида мустақил давлат сифатида тан олиншини таъминлади. Ўзбекистон Республикаси давлат суверенитети дунёдаги кўплаб мамлакатлар томонидан тан олинди, уларнинг барчаси билан дипломатик, иқтисодий, илмий-техникавий, маданий алоқалар ўрнатилди ва ўрнатилмоқда. Тошкентда 40 дан ортиқ мамлакатнинг элчихоналари очилди. Ўзбекистонда 90 дан ортиқ хорижий мамлакатлар ва халқаро ташкилотларнинг ваколатхоналари фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистон жаҳон иқтисодиётига интегратсиялашиш йўлидан бориб, Жаҳон банки, Халқаро валюта фонди, Халқаро молия корпоратсияси, Иқтисодий тараққиётга кўмаклашувчи ташкилот ва бошқа молиявий ташкилотларга аъзо бўлиб кирди ва улар билан ҳамкорлик қилмоқда. Сху билан бирга Ўзбекистон БМТ доирасидаги ихтисослашган муассасалар – Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти, Халқаро Меҳнат ташкилоти, Жаҳон интеллектуал мулк ташкилоти, БМТнинг болалар фонди, Халқаро почта иттифоқи, Электр алоқаси бўйича халқаро иттифок, Жаҳон метеорология ташкилоти, Халқаро олимпиада кўмитаси ва бошқа ташкилотлар билан ҳамкорлик қилмоқда. Уларнинг вакиллик ташкилотлари республикада очилиб, фаолият кўрсатмоқда. Ўзбекистон кўпгина минтакавий ташкилотлар, чунончи Европа Иттифоқи, НАТО, ЭКО, Ислом конференцияси ташкилоти, қўшилмаслик ҳаракати ва бошқалар билан ҳам самарали ҳамкорлик қилмоқда.

Ўзбекистон ўзининг ташқи сиёсатида /арбий ва Сҳарқий Европа, Америка, Тинч океан ҳавзаси, Узоқ ва Яқин Сҳарқ мамлакатлари, АқСх билан кўп томонлама ва икки томонлама алоқаларни ривожлантиришга катта аҳамият бермоқда. Ташқи иқтисодий алоқаларда республикада иқтисодиётга хорижий сармояларни жалб этишга алоҳида эътибор берилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида инвеститсияларга кўмаклашиш муассасалари – чет эл инвеститсиялари бўйича агентлик, товар ишлаб чиқарувчилар ва тадбиркорлар палатаси, Лизинг компанияси ташкил этилди. Хорижий инвеститсиялар ёрдами Ўзбекистонда кўплаб қўшма корхоналар барпо этилиб, фаолият кўрсатмоқда. Жумладан АқСхнинг «Нюмонт Майнинг» компанияси билан ҳамкорликда олтин казиб олинган «Зарафшон-Нюмонт» қўшма корхонаси, Жанубий Корея сармоядорлари билан «ЎЗДЕУавто», «ЎЗДЕУэлектроникс» қўшма корхоналари фаолият юритмоқда. Германия, Туркия, Хитой ва бошқа қатор мамлакатлардаги фирмалар билан ҳам қўшма

корхоналар барпо этилган ва иқтисодийтимизда рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқаришга имкон яратилган.

Ўзбекистоннинг барча ривожланган хорижий мамлакатлар билан иқтисодий, сиёсий, маданий, илмий-техникавий алоқалари кенгайиб бормоқда.

НАЗОРАТ ТОПСНИРИҚЛАРИ:

1. Ўзбекистоннинг жаҳон иқтисодийётига интеграциялашув ё`лидан бориб, қайси ташкилотларга аъзо бўлганини топинг

А. Жаҳон банки, Халқаро Валюта фонди, Халқаро Молия корпорацияси, ва бошқа молиявий-иқтисодий ташкилотлар

Б. БМТ, ЕХХТ, НАТО, ЕИ

С. қўшилмаслик ҳаракати, Ислом конференцияси ташкилоти, Европа Иттифоқи

Д. Сҳанхай ҳамкорлик ташкилоти, МДХ, МОХ

2. Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида инвестицияларга қўмаклашиш мақсадида қандай муассасалар тузилди?

3. Ўзбекистон мустақиллигини дунёдаги нечта давлат тан олди?

4. Ўзбекистон қайси минтақавий ташкилотлар билан ҳамкорлик қилмоқда?

5. Ўзбекистон БМТнинг қайси ихтисослашган ташкилотлари билан алоқа ўрнатган?

3-асосий савол:

Ўзбекистон ва Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги

ДАРСНИНГ МАҚСАДИ:

Ўзбекистоннинг МДХ га аъзо бўлиши, МДХ ва МОХ давлатлари билан икки томонлама ва кўптомонлама ҳамкорлигини ёритиб бериш

ИДЕНТИВ ЎқУВ МАҚСАДЛАРИ:

3.1. МДХ ташкил топишини ва унинг аҳамиятини шарҳлаб беради

3.2. Ўзбекистоннинг МДХ давлатлари билан икки томонлама ҳамкорлигини таҳлил қилади

3.3. Марказий Осиё давлатлари ўртасидаги ҳамкорлик ҳақида тушунча беради

3-савол баёни:

1991 йил 8 декабрда Минск шаҳрида собиқ иттифокнинг барҳам топиши муносабати билан Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига асос солинди. МДХ аъзоларининг биргаликдаги ҳаракатларига қуйидаги вазифалар киритилди:

- ташқи сиёсий фаолиятларни мувофиқлаштириш, муҳофаа сиёсати ва ташқи чегарани муҳофаза қилиш;

- умумий иқтисодий муҳитни ривожлантириш ва Умумйевропа, Евроосиё бозорини шакллантириш;

- божхона, алоқа, энергетика тизимларини ривожлантириш;

- экологик, атроф-муҳит хавфсизлигини таъминлаш;

- уюшган жиноятчиликка қарши курашиш.

Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсатида Ҳамдўстлик мамлакатлари билан икки томонлама ҳамкорликни ёлга қўйиш ва ривожлантиришга

алоҳида аҳамият берди. 1991-2004 йилларда МДХ давлатлари бошлиқларининг 30 дан ортиқ кенгашлари бўлиб ўтди ва муҳим ҳужжатлар имзоланди. Улар орасида хавфсизлик масалалари, тинчликни сақлаш, иқтисодий ҳамкорликни ёлға қўйиш, иқтисодий интегратсияни амалга ошириш кабилан муҳим ўрин эгаллади.

1993 йил Марказий Осиё раҳбарларининг Алматида бўлиб ўтган учрашувидан сўнг Марказий Осиё Ҳамдўстлигига асос солинди. Ҳамдўстликка аъзо бўлган давлатларга миллий мудофаани кафолатлашга, илмий техника тараққиёти ютуқлари ва алоқа воситалари, янги технологияга эришиши, хорижий давлатлардан маҳсулот ташиш, зарур хом ашё ва тайёр маҳсулотларни келтириш ҳамда жаҳон бозорига олиб чиқиш, экология соҳасида тадбирларни биргаликда ўтказиш учун имкониятлар яратилди. Марказий Осиёдаги янги мустақил давлатлар - қозоғистон, қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон билан ҳамкорлик қардошларча дўстлик алоқаларини мустаҳкамлашга қаратилган. Ўзбекистон Марказий Осиё давлатлари билан биргаликда минтақавий халқаро ташкилотларга аъзо бўлиб, минтақамиздаги қатор сиёсий, иқтисодий, экологик муаммоларни ҳал қилишга ҳаракат қилмоқда. Жумладан, Марказий Осиё ҳамжамияти, Сҳанхай халқаро ташкилоти, Европа-Осиё Иқтисодий Ҳамжамиятининг фаол аъзоси сифатида минтақада экологик муҳитни яхшилаш, терроризм ва нарқобизнесга қарши курашиш борасида муҳим ташаббусларни илгари сурди.

Ўзбекистон Республикасининг халқаро ҳуқуқий ташаббуслари жаҳон ҳамжамияти олдида турган минтақавий ва глобал муаммоларни ҳал этишга қаратилган. Ўзбекистон ўзининг тинчликсевар, яхши қўшничилик, ўзаро фойдали ҳамкорликка қаратилган сиёсати ва фаолияти билан бутун дунёга танилди, жаҳон ҳамжамиятида ўзининг муносиб ўрнини эгаллади.

НАЗОРАТ ТОПШИРИҚЛАРИ:

1. МДХ қачон тузилди?

А. 1991 йил

Б. 1992 йил

С. 1993 йил

Д. 1994 йил

2. МОХ га қачон асос солинди?

А. 1991 йил

Б. 1992 йил

С. 1993 йил

Д. 1994 йил

3. Марказий Осиё давлатлари ўртасидаги кўптомонлама алоқалар қайси соҳалар бўйича ривожланмоқда?

4. Ягона иқтисодий макон деганда нима тушунилади?

Мавзу бўйича мустақил иш топшириқлари:

Фикрингизни ёзма баён қилинг:

1. Бугунги кунда МДХ фаолиятига салбий баҳолар ҳам берилмоқда. Сизнингча, МДХ ни сақлаб қолиш керакми ёки тарқатиш керакми? Нима учун?
 2. Сизнингча Марказий Осиё дейиш тўғрими ёки Ўрта Осиёми? Нима учун?
- Адабиётлар:
- Каримов И.А. Ўзбекистон ХХИ аср бўса?асида: хавфсизликка таъдид, баръарорлик шартлари ва тараъиёт кафолатлари. Т.: Ўзбекистон, 1997
- Каримов И.А. Империя даврида бизни иккинчи даражали одам деб ҳисоблашарди.- Т.:Ўзбекистон,2005
- Касўмов А.,Васькин И. Основнўе направления внешней политики Республики Узбекистан.- Т.,1994
- Ўзбекистоннинг янги тарихи. 3 китоб. Мустаъил Ўзбекистон тарихи.- Т.:Шаръ,2000
- Ўзбекистон тарихи.-Т.:Янги аср авлоди, 2003
- Янги Ўзбекистоннинг 7 зафарли йили.- Т.,1999
- Уломов С., Усмонов ?. Мустаъиллик бизга нима берди – Т.,2000
- Гафарли М., Касаев А. Ривожланишнинг ўзбек модели: тинчлик ва баръарорлик тараъиёт асоси – Т.,2001
- Усмонов ?. Ўзбекистоннинг жаъон ҳамжамиятига интеграстялашуви – Т.:Молия, 2003
- Аффоров Я., Холлиев А. Ўзбекистон ва жаъон ҳамжамияти – Т., 2003
- Ўзбекистон тарихи. Т.:Янги аср авлоди, 2005

ТЕСТ ТОПШИРИҚЛАРИ

1. Антрапогенез нимани англатади?

- А.) у ёки бу халқнинг келиб чиқишини ўрганувчи фан;
- В) одамнинг келиб чиқиши ривожланиши ҳақидаги фан;
- С) одамлар шажарасини ўрганувчи фан;
- Д) қазув ишлари билан шугулланувчи фан;

2. Кроманьон одами қачон яшаган ва унинг қолдиқлари қаерлардан топилган?

- А) 3-2 миллион йил аввал Африкадан
- В) 700-500 минг йил аввал Хитойдан
- С) 100-40 минг йил аввал Германиядан
- Д) 40-12 минг йил аввал Франциядан

3. Мезолит даври ёдгорликларини кўрсатинг?

- А) Селенгур, Кўлбулоқ, Учтут
- В) Обишир, Қўшилиш, Мочай
- С) Сополлитепа, Замонбобо, Жарқўтон
- Д) Тешик-Тош, Зараутсой, Бозсу

4. ЮНЕСКО ташаббуси билан қачон “Авесто”ни 2700 йиллиги ўтказилди?

- А) 1999
- В) 2000
- С) 2001
- Д) 2002

5. Қоятош суратлари Ўзбекистон ҳудудларида қачон пайдо бўлди?

- А) сунгги плеоценда
- В) мезолитда
- С) неолитда
- Д) бронза асрида

6. Ахмонийлар даврида Ўрта Осиё нечта сатрапликка бўлинган эди?

- А) иккита
- В) учта
- С) тўртта
- Д) бешта

7. А.Дюпперон ким?

- А) “Авесто”ни таржима қилган франсуз олими
- В) “Буюк ипак йўли» деган иборани биринчи бўлиб ишлатган немис олими
- С) Трояни кашф қилган инглиз олими
- Д) «Хитой» номли асарни ёзган немис олими

8. Александр Македонский ва Спитамен ўртасида ҳал қилувчи жанг қачон бўлиб ўтган?

- А) м.ав.327 йилда
- В) м.ав.328 йилда
- С) м.а.329 йилда
- Д) м.ав.323 йилда

9. Салавкийлар давлатига қайси худудлар кирган?

- А)Еттисув ва Шарқий Туркистон
- В)Кичик Осиё ва Еттисувдан Сирдарёгача
- С)Тошкент воҳаси, Чимкент вилояти , Сирдарё этакларигача бўлган ерлар
- Д)Мўғилистондан Жанубий Сибиргача

10. Юнон –Бақтрия давлатининг биринчи хукмдори ким бўлган?

- А) Антиох
- В)Евтидем
- С)Диодот
- Д)Гелиокл

11. Ўрта Осиё ҳудуди қайси даврларда Салавкийлар давлати таркибига кирган?

- А).м.авв.323-250 йй.
- В)м.авв.312-250 йй.
- С)м.авв.312-64йй
- Д)м.авв.250-140йй

12.Салавкийлар даврида стратегнинг вазифаси...

- А)давлат хукмдори ва қўшин бошлиғи
- В)солиқлар тўплаш
- С)савдо масалалари
- Д)ҳамма жавоблар тўғри

13.Қанг давлати хукмронлик қилган давр...

- А)м.авв.ІІІ асрдан мил ІІ асргача
- В)м.авв.ІІІ асрдан мил. ІІІасргача
- С)м.авв.ІІ асрдан мил. І асргача
- Д) м.авв.І асрдан мил. ІІ асргача

14.Нима сабабдан м.авв.104-101 йилларда Даван давлати Хитой билан уришган?

- А)қўшни худудлар учун
- В)Буюк Ипак йўлида хукмронлик қилиш учун
- С)”Самовий отлар” учун
- Д)савдо карвонларини талаганлиги сабабли

15.Қадимий шаҳарлар бўлган Жонбосқала ва Қуйқирилганқала жойлашган худудлар...

- А)Сўғд
- В) Хоразм
- С)Бақтрия
- Д)Фарғона

16.Кушон давлатида қайси дин бўлмаганини кўрсатинг?

- А)зардуштийлик
- В)манихейлик
- С)буддизм
- Д)ислом

17.Буюк ипак йўли қанчв вақт ҳаракатда бўлган?

- А)5 асрга яқин

В) 10 асрдан кўпроқ

С) 17 асрга яқин

Д) 15 асрга яқин

18.Кушонлар даврига оид Далварзинтепа археологик ёдгорлигидан нималар топилган?

А)Чангчи аёллар хайкаллари ишланган шарафа

В)чавандозлар тасвирланган панно

С)кушон хукмдорлари саройи

Д)фил суягидан ишланган шахмат доначалари

19.Кушонлар хукмронлигининг энг гуллаган даври қайси асрларни ўз ичига олади?

А) м.авв.I аср

В)I-II асрлар

С) II-III асрлар

Д) IV аср

20.Эфталитлар охирги марта кимлар билан хал қилувчи жангга кирди?

А)кидаритлар

В)хитойликлар

С)сосонийлар

Д)турклар

21. V-VI асрларда катта ер эгалари қандай номланган?

А)деҳқон

В)кашоварз

С)кадевор

Д) чокар

22.Қайси давлатда удел тартиби биринчи маротаба қўлланилган?

А)эфталитлар давлатида

В)Туркий хоқонлиқда

С)араб халифалигида

Д) Тохирийлар давлатида

23.Ғарбий Турк хоқонлиги кимнинг даврида кучайган?

А)Бумин

В)Истеми

С)Тун Ябғу

Д) шерри Кишвар

24.Абруй кўзғалони кимга қарши кўтарилган?

А)эфталитларга қарши

В)туркларга қарши

С)арабларга қарши

Д)тохирийларга қарши

25.Қуйида кўрсатилган солиқлар ичидан араблар жорий этмаганини курсатинг?

А) ушр

В)жизя

С)қопчур

Д)закот

26.Махаллий хукмдорлардан қайси бири IX асрда Моварауннахрда хокимият тепасига келди?

А)Уммавийлар

В) Аббосийлар

С)Саффорийлар

Д)Тохирийлар

27. Ким бошчилигида бўлган қўзғалон натижасида Аббосийлар хокимияти ўрнатилди?

А)Абу Мусли

В)Муқанна

С)Гурек ва Диваштич

Д)Рофе ибн Лайс

28.Қайсм йили Исмоил Сомоний Саффорийлар давлатига зарба берди?

А)888 й.

В)900й.

С)962й.

Д)999й.

29. Ўрта Осиёда Сомонийлардан кейин қайси сулола хокимиятга келди?

А)Салжукийлар

В)Тохирийлар

С)Шайбонийлар

Д)Қорахонийлар

30. Ўзбек халқи шаклланишининг учинчи даври қайси вақтга тўғри келади?

А)м.авв. I минг йилликдан милодий VI аср

В)IX-XII асрлар

С)XIII аср боши XVаср

Д)XV аср охири XVI

31.Ўра асрнинг қайси олими алгебра асосчиси ҳисобланади?

А) Ал-Фарғони

В)Ал-Беруний

С)Ал-Хоразми

Д)Ал-Фароби

32. Қандай тарихий шароит IX-XII асрлардан фаннинг ривожланишига туртки бўлди?

А)Хоразм ва Моварауннахрнинг юксалиши

В)Сомонийлар даврида марказий хокимиятнинг мустахкамланиши

С)Европа ва шарқ давлатлари билан қарвон савдосининг ривожланиши.

Д)Ҳамма жавоблар тўғри

33. Қайси мукамал асар Махмуд Қашғорий қаламига мансуб?

А)Ўтмиш авлодлардан қолган ёдгорликлар

В)Маъсуд қонуни

С)Девону луғати турк

Д) Бухоро тарихи

34.Қайси Урта Осиёлик олимни Хоразм фахри дейилган?

А)Ибн Сино

В)Аль-Беруни

С)Замахшарий

Д)Ал Форобий.

35.Қайси олим биринчи бўлиб «Авесто»ни ўрганди ва таржима қилди?

А)Анкетиль Дюпперон

В)Бартольд

С)К.фон.Рихтгофен

Д)Г.Шлиман

36.Доро I қарши Марғиёнада Фрада бошчилигида қўзғалон қачон бўган?

А)530

В)519

С)522

Д)532

37.Қоятош суратлари Ўрта Осиёда қайси даврда пайдо бўлди?

А)мезолитда

В)палеолитда

С)неолитда

Д)энеолитда

38. Мил. Авв.328 йилда Спитамен ва юнон-македон қўшинлари ўртасидаги хал қилувчи жанг қайсм худудда бўлиб ўтган?

А)Қашқадарё воҳасида

В)Чиноз билан Тошкент оралиғида

С)Зарафшон дарёси яқинида

Д)Марғиёнада

39.Қадимий савдо йўли бўлган “лазурит йўли” қачон пайдо бўлганини аниқланг?

А)м.авв.III-II минг йилликда

В)м.авв. II-I минг йилликда

С) милодий I асрда

Д)милодий II асрда

39.Александр Македонский Ўрта Осиё худудида нечата шаҳар қурди?

А) 6 та

В)10та

С)12та

Д)15та

40.Ўрта Осиё неча йил давомида Ахмонийлар ҳукмронлиги остида бўлди?

А) 100 йил

В)150 йил

С)200 йил

Д) 300йил

41.Юнон-Бақтрия давлатини қайси қабилалар босиб олди?

А)Хуннлар

В)юечжилар

С)турклар

Д)эфталитлар

42. Юнон-Бақтрия давлатининг асосий рақиби:

А)Марғиёна

В)Хитой

С)Парфия

Д)Хиндистон

43.Қанг давлатига қайси қабилалар асос соганини аниқланг?

А)юечжилар

В)саклар

С)турклар

Д)эфталитлар

44.Чангчи аёллар хайкаллари ишланган шарафа қаерда топилган?

А) Далварзинтепадан

В)Холчаёндан

С)Айритомдан

Д)Даратепадан

45.Кушон давлатида қайси дин давлат дини деб эълон қилинган?

А)ислом

В)буддизм

С)манихейлик

Д)зардуштийлик

46.Зардуштийлик Ўрта Осиё худудида қачон пайдо бўлди?

А)мил.авв. II минг йилликда

В)мил.авв.I минг йилликда

С)милодий I минг йилликда

Д)милодий II минг йилликда

47.Эфталитлар давлатига қайси худудлар кирганини кўрсатинг?

А)Ўрта Осиё , Шарқий Туркистон

В)Шимолий Хиндистон, Шарқий Эрон

С)Ўрта Осиё ва Еттисув

Д)А ва В

48.Туркий хоқонлик асосчисини кўрсатинг?

А)Бумин

В)Истеми

С)Кудзула Кадфиз

Д)Тун Ябғу

49.Қайси йилда Туркий хоқонлик икки қисмга бўлиниб кетди?

А)580 й.

В)603 й.

С)618 й.

Д)621 й.

50. 704 йилда Хуросон ноибни этиб тайинланган араб саркардаси:

А)Убайдуллоҳ ибн Зиёд

В)ТохирибнХусайн

С)Қутайба ибн Муслим

Д)Саид Хороши

51. “Ислом” сўзи арабчадан таржима қилинганда нимани белгилайди?

А) содиқлик

В)маърифатга эришганлик

С)итоатгўйлик

Д)ўқиш

52.Қайси сулола Араб халифалигида ҳокимиятни 750 йилдан 1258 йилгача бошқарган?

А)Суннийлар

В)Уммавийлар

С)Аббосийлар

Д)Тохирийлар

53.Муқаннанинг ҳақиқий исмини кўрсатинг?

А)Тохир ибн Хусайн

В)Мухаммад ибн Абдуллоҳ

С)Хошим ибн Ҳаким

Д)Ёқуб ибн Лайс

54.Тохирийлар давлатининг пойтахтини кўрсатинг?

А)Бухоро

В)Самарқанд

С)Балх

Д)Нишопур

55.873 йилда Тохирийларга қарши қўзғалонни бошқарди:

А)Гурек ва Диваштич

В)Рофе ибн Лайс

С)Ёқуб ибн Лайс

Д)Абруй

54.Кимнинг ҳукмронлиги даврида Сомонийлар давлати гуллаб яшнади?

А)Аҳмад Сомони

В)Исмоил Сомони

С)Наср Сомони

Д)Нух 11

55.Диний ташкилотларга қарашли бўлган ерлар нима деб номланган?

А)Мулк ерлари

В)Амлок ерлари

С)Вақф ерлари

Д)Иқто ерлари

56.Сомонийлар даврида ҳарбий қўшин ва унинг таъминоти билан шуғуллануши девон нима деб аталган?

- А) Шўрот
- В) Барид
- С) Мухтасиб
- Д) Ариз

57. Қорахонийлар давлати X асрга келиб қайси худудларда ташкил топди?

- А) Мўғилистондан Ғарбий Сибиргача
- В) Шарқий Туркистон ва Еттисув
- С) Маварауннахр ва Хуросон
- Д) Дашти-Қипчоқ

58. Қайси Қорахоний хукмдори даврида давлат шарқий ва ғарбий қисмларга бўлиниб кетди?

- А) Абдулкарим Буғрохон
- В) Иброҳим ибн Наср
- С) Қора Чури
- Д) Шерри Кишвар

59. "Хидоя" китобининг машҳур муаллифини аниқланг?

- А) Б, Нақшбанд
- В) Такеш
- С) А. Мухаммад
- Д) Эл-Арслон

60. Машҳур Хоразм Маъмун академияси фаолият кўрсатган йиллар...

- А) 876-893
- В) 730-732
- С) 995-1004
- Д) 1004-1017

61. Саффорийларнинг хукмронлик қилган даврини кўрсатинг?

- А) 870-890
- В) 873-900
- С) 900-951
- Д) 960-980

62. Сомонийлар давлатининг пойтахти –бу...

- А) Бухоро
- В) Самарқанд
- С) Нишопур
- Д) Кеш

63. XII асрнинг охирида Хоразмда суфизм таълимотининг қайси йўналиши вужудга келди?

- А) Яссавия
- В) Кубровия
- С) Нақшбандия
- Д) тўғри жавоб йўқ

64. X асрнинг биринчи чорагида ўғизлар давлатининг парчаланишига нима сабаб бўлди?

- А) ўзаро урушлар

В)кипчоқлар томонидан берилган кучли зарба

С)Моварауннахрда дехқон ва чорвадор аҳолининг аралашуви

Д)Тохирийлар томонидан ўғизлар давлатининг босиб олиниши

65.Хоразм XII аср охирларида қайси хукмдор даврида айниқса кучайган.

А)Отсиз

В)Такеш

С)А.Мухаммавд

Д)Эл-Арслон

66.Рус қўшинлари томонидан Тошкентни эгалашга бўлган муваффақиятсиз уруниш қачон содир бўлди?

А)1861йил ёзида.

В)1864 йил кузда.

С)1865 йил баҳорда.

Д)1870 йил қишда.

67.Туркистон генерал губернаторлиги қачон ташкил топади?

А)1865 й.

Б)1866й.

С)1867й.

Д)1876й.

68.Туркистонинг биринчи генерал губернатори ким бўлган?

А. Черняев.

В)Скобелев.

С)Кауфман.

Д)Куропаткин.

69.Туркистон генерал-губернаторлиги 1885 йилда қандай вилоятларга бўлинган?

А)Сирдарё,Еттисув.

В.Фарғона.Самарқанд,Сирдарё,Закаспий

С)Еттису, Самарқанд,Фарғона.

Д)Закаспий, Самарқанд, Сирдарё, Еттисув ва Сирдарё.

70.Пўлатхон қўзғалони қаерда бўлган?

А)1868 йилда Бухоро амирлигида.

Б)1873-1876 йилларда Қўқон хон лигида.

С)1896 йилда Андижонда

Д)1916 йилда Туркистон ўлкасида.

71.Туркистон ўлкаси қайси давлат ташкилотига бўйсинган?

А)Ички ишлар вазирлигига.

Б)Ташқи ишлар вазирлигига

С)Ҳарбий вазирликка

Д) Рус подшосининг ўзига

72.Дукчи эшон қўзғалони қаерда ва қачон содир бўлади?

А) 1868 йилда Бухоро амирлигида.

Б)1874-76 йилларда Қўқон хонлигида

С)1892 йил Тошкентда бўлган вабо исёнида

Д)1898 йилда Андижонда

73.Ўлканинг асосий саноат тармоқлари маҳсулот ишлаб чиқарган...

А)Ички бозор учун

Б)Ўлкадан олиб чиқиб кетиш учун

С) А ва В

Д)саноат бўлмаган

75.Ёш бухороликларнинг сиёсий идеали бўлган мамлакат?

А)Эрон.

В)Туркия

С)Англия

Д)Россия

76.Кимни « Ўрта Осиё жаидларнинг” отаси деб ҳисоблашган?

А)Бехбуди

В)Фитрат

С)Чўлпон

Д)Айни

77. Туркистон халқлари қайси Давлат думасига сайлаш ҳуқуқидан маҳрум этилган?

А) Биринчи

В) Иккинчи

С)Учинчи

Д)Тўртинчи

78. Ўлкадаги пахта бозори кимга қарашли эди?

А)Бухоро амирига

В)махаллий тадбиркорларга

С)чет эл фирмаларига

Д)Россия фирмаларига

79. 1905-1907 йилларда Ўлкада содир бўлган инқилобий ҳаракатларнинг асосий иштирокчилари кимлар эди?

А)солдатлар

В)хизматчилар

С)темир йўл ишчилари

Д)деҳқонлар

80.1916 йиги қўзғалон биринчи бўлиб қаерда содир бўлди?

А)Тошкентда

В)Хўжандда

С)Урганчда

Д)Самарқандда

81.1905-1907 йиллардаги инқилоб билан боғлиқ биринчи митинг қачон ва қаерда бўлиб ўтди?

А)01.01.1905й.Фарғонада

В)12.01.1905 й.Самарқандда

С)12.01.1905й.Тошкентда.

Д)03.07.1906й.Т ошкентда.

82.1916 йилги қўзғалоннинг бошланишига нима сабаб бўлди?

- А)Россиянинг 1 жахол урушида кириши
- В)қўшимча янги ҳарбий солиқнинг жорий этилиши
- С)Мардикорликка олиш ҳақидаги чор ҳукумати фармони
- Д)қурғоқчилик ва ҳосилсизлик

83. Туркистон (Қўқон) мухторияти қачон ташкил топди?

- А)1916й.
- В)1917 й.
- С)1918й.
- Д)1919й.

84. Ўлкадаги қайси вилоят қаршилиқ ҳаракатининг асосий кураш майдонига айланди?

- А)Тошкент
- В)Самарқанд
- С)Фарғона
- Д)Каспиорти.

85. Бухорога Колесов юриши қачон содир бўлди?

- А)1917 йил февралда
- В)1918 йил мартда
- С)1918 йил июнда
- Д)1919 йил январда.

86. НЭП сиёсатини амалга ошириш тадбирлари қачон бошланди?

- А)1920 йилда
- В)1921йилда
- С)1922 йилда
- Д)1923 йилда.

87. Озиқ –овқат развёрсткасини нима билан алмаштиришга қарор қилинди?

- А)умумий мажбурий меҳнат билан
- В)пул тўловлари билан
- С)озиқ-овқат солиғи билан
- Д)ҳарбий хизмат билан.

88. Хоразм ва Бухоро халқ республикалари қачон ташкил этилди?

- А)1917йилда
- В)1918 йилда
- С)1920 йилда
- Д)1923 йилда.

89. Жавобларни тўғри белгиланг: Ер-сув ислохоти ўтказилди...

- А)1921-1922, 1925-1929йй.
- В)1917-1918, 1925-1929 йй.
- С)1921-1922, 1928-1930йй.
- Д)1922-1923, 1927-1929йй.
- Д)Очил Қодиров.

90. Ўзбекистон Республикаси конституциясига биноан Вазирлар Маҳкамаси фаолиятига раҳбарликни ким ташкил қилади ва уни амалга оширилади?

- А) Президент
- Б) Премьер-министр
- С) Қонунчилик палатаси спикери
- Д) А ва В

91. Вазирлар маҳкамаси ўз фаолияти бўйича жавобгар:

- А) Республика Президенти олдида
- Б) Олий Мажлис олдида
- С) Президент ва Олий Мажлис олдида

92. Иқтисодий соҳани либерализациялаш (эркинлаштириш) бу:

- А) Иқтисодий бошқарувда давлат ролининг оширилиши
- Б) Иқтисодий бошқарувда давлат ролининг пасайиши
- С) кўп укладли иқтисодиётни шакллантириш
- Д) Тўғри жавоб йўқ.

93. Икки палатали парламентни ташкил этиш масаласи бўйича референдум қачон бўлиб ўтди?

- А) 2002 йил 27 январь
- Б) 2003 йил 20 март
- С) 2004 йил 28 декабрь
- Д) 2005 йил 10 январь

94. Қайси йилдан бошлаб Ўзбекистонда ўлим жазоси бекор қилинди?

- А) 1991 Б) 2001 С) 2005 Д) 2008

95. 2010 йил январда Олий Мажлисга ўтказилган сайловда қайси сиёсий партия кўпчилик ўринга эга бўлди?

- А) ЎзНДПУ
- Б) Адолат
- С) ЎзЛДП
- Д) Миллий тикланиш

96. Ўзбекистонда инсон ҳуқуқлари бўйича қандай институтлар бор?

- А) Омбудсман
- Б) Инсон ҳуқуқлари бўйича миллий марказ
- С) Ижтимоий фикрни баҳолаш институти
- Д) Ҳамма жавоблар тўғри

97. Президент томонидан Сенатнинг юқори палатасиганечта номзод кўрсатилади?

- А) 6 Б) 12 С) 14 Д) 16

98. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлис Сенатида Тошкент шаҳридан бўлган депутатларни неча киши ташкил этади?

- А) 12 Б) 3 С) 6 Д) 10

99. Ўзбекистон Республикасида қайси орган ижро этувчи ҳокимиятни амалга оширилади?

- А) Олий Мажлис
- Б) Сенат
- С) Вазирлар Маҳкамаси
- Д) Ўзбекистон Республикаси прокуратураси

Назорат саволлари

1. Президент И.А.Каримовнинг “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” асарининг Ватан тарихини ўрганишдаги аҳамияти.
2. Ўзбекистон тарихини ўрганишнинг мақсад ва вазифалари.
3. Ўзбекистон ҳудудида ибтидоий жамоа тузуми ва унинг даврларга бўлиниши. Палеолит ва мезолит даври ютуқлари.
4. Ўрта Осиё неолит, энеолит ва бронза даврларида.
5. Қадимги Ўзбекистон тарихини ўрганишга оид илк манбалар.
6. Илк давлатлар вужудга келишининг асосий омиллари. Ўрта Осиё ҳудудида қадимги давлатлар (Хоразм, Бактрия, Сўғд).
7. Ўрта Осиёнинг Аҳмонийлар томонидан босиб олинishi. Чет эл босқинчиларига қарши халқ кўзғолони.
8. Зардуштийлик. Авесто - тарихий манба сифатида.
9. Македониялик Искандарнинг Ўрта Осиёга юришлари. Спитамен бошчилигидаги кўзғолон.
10. Македониялик Искандар империясининг парчаланиб кетиши. Салавкийлар давлати.
11. Юнон-Бактрия подшолиги.
12. Хоразм, Даван, Канг давлатлари.
13. Кушон давлати. Кушон цивилизацияси ва унинг жаҳон маданиятига таъсири.
14. Буюк ипак йўли ва ҳозирги давр.
15. Кидарийлар, хионийлар ва эфталийлар давлати. Ерга эгалик қилиш муносабатларининг шаклланиши.
16. Турк хоқонлиги ҳукмронлиги даврида Ўрта Осиё. Маданият ва дин.
17. Ўрта Осиёнинг араблар томонидан забт этилиши. Ислом динининг тарқалиши.
18. Муқанна кўзғолони ва унинг аҳамияти.
19. Абу Муслим кўзғолони ва халифаликда аббосийлар ҳукмронлигининг ўрнатилиши.
20. IX-XII асрларда Мовароуннаҳр ва Хуросонда фан ва маданият.
21. Ўрта Осиё олимларининг фан ва маданият равнақида кўшган ҳиссаси. (IX-XIII асрлар).
22. Ўрта Осиёлик диншунос олимлар. Уларнинг ислом тарихидаги роли.
23. Ўзбек халқи этник ривожланишининг асосий даврлари.
24. Тоҳирийлар ҳукмронлиги давридаги Мовароуннаҳр ва Хуросон.
25. Сомонийлар давлати. Мовароуннаҳр ва Хуросонни бирлаштириш учун кураш.
26. Қорахонийлар ҳукмронлиги даврида Мовароуннаҳр ва Хуросон.
27. Ғазнавийлар ва Салжўқийлар давлати.
28. Хоразмшоҳ - Ануштегинийлар давлати.
29. Мовароуннаҳр ва Хуросонда мўғуллар босқини. Мўғул босқинчиларига қарши халқ- озодлик кураши. Жалолiddин Мангуберди-Ватан ҳимоячиси. Чигатой улуси даврида Мовароуннаҳрнинг сиёсий ва ҳўжалик аҳволи.

30. XIV аср II ярмида Мовароуннаҳрдаги сиёсий ҳаёт. Амир Темурнинг ҳокимиятга келиши.
31. Амир Темурнинг ҳарбий юришлари. Империянинг ташкил топиши.
32. Амир Темурнинг жаҳон тарихида тутган ўрни ва унинг аҳамияти.
33. Темурийлар даврида Мовароуннаҳр. Ижтимоий-сиёсий, ҳўжалик ва маданий ҳаёт.
34. Мирзо Улуғбек давлат арбоби ва олим сифатида.
35. Алишер Навоий - буюк давлат арбоби ва маданият ҳомийси.
36. Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва унинг Мовароуннаҳрни бирлаштириш учун кураши.
37. Мовароуннаҳр ва Хуросон Шайбонийлар даврида.
38. Аштархонийлар - (Жоний) лар ҳукмронлиги даврида Бухоро хонлиги.
39. Хива хонлигининг ташкил топиши, ундаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаёт (XVI аср -XIX аср биринчи ярми).
40. XVIII-XIX аср биринчи ярмида қўкон хонлиги. Ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ҳаёт.
41. Бухоро амирлиги (XVIII аср -XIX аср биринчи ярми). Ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ҳаёт.
42. XVIII аср-XIX аср биринчи ярмида Ўрта Осиё халқларининг маданияти.
43. Рус армиясининг Ўрта Осиёга ҳарбий юришлари.
44. Туркистон генерал-губернаторлигининг ташкил топиши. Бухоро ва Хива устидан вассалликни ўрнатилиниши.
45. XIX асрнинг 70-90 йилларида Туркистонда халқ озодлик ҳаракатлари.
46. Ўрта Осиёда жади́дчилик ҳаракати вужудга келиши ва унинг тарихий аҳамияти.
47. 1916 йилги халқ қўзғолони.
48. 1917 йил февраль инқилоби ва унинг Туркистонга таъсири.
49. Октябрь давлат тўнтариши. Туркистонда шўролар ҳокимиятининг ўрнатилиши.
50. Туркистон мухторияти. Унинг шўро ҳукумати томонидан тор-мор этилиши.
51. Қаршилик ҳаракати - мустақиллик учун кураш (1918-1920 йй.).
52. Хива хонлиги ва Бухоро амирлигининг ағдарилиши. “Халқ республикаларининг” ўрнатилиниши.
53. Ўзбекистонда янги иқтисодий сиёсат ва унинг хусусиятлари. 1921-22, 1925-29 йиллардаги ер-сув ислохотлари.
54. Ўрта Осиёда миллий давлат чегараланишининг ўтказилиши ва унинг оқибати. ЎзССРнинг ташкил топиши.
55. Шўро ҳукуматининг Ўзбекистондаги иқтисодий сиёсати ва унинг мустақиллаштириш моҳияти. (XX асрнинг 20-30 йй.)
56. XX асрнинг 20-30 йилларида Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаёти. Маъмурий-бўйруқбозлик тизимнинг шаклланиши. Сиёсий қатағонлик.
57. Ўзбекистон фашизмга қарши уруш йилларида (1941-1945 йй.).
58. 1946-1970 йилларда Ўзбекистоннинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий аҳволи.

59. 1946-1970 йилларда Ўзбекистонда фан ва маданият. Сиёсий катагонликнинг давом этиши.
60. Ўзбекистон қайта қуриш йилларида (1985 апрель - 1991 август). Ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий аҳволнинг кескинлашуви.
61. Жаҳон молиявий иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг чоралари ва йўллари (И.Каримов асари асосида).
62. Мустақил Ўзбекистон Республикасининг ташкил топиши ва унинг тарихий аҳамияти.
63. Ўзбекистон Республикаси сиёсий тизимининг шаклланиши. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қабул қилиниши ва унинг аҳамияти.
64. Давлат мулкнинг хусусийлаштирилиши ва Ўзбекистонда кўп укладли иқтисодий асосларининг шаклланиши.
65. Мустақиллик шароитида Ўзбекистон халқларининг миллий- маънавий ва диний қадриятларининг тикланиши.
66. Қишлоқ хўжалигининг ислоҳ қилиниши ва янги аграр муносабатларнинг шаклланиши.
67. Ўзбекистонда иқтисодий ислохотларнинг ижтимоий йўналишлари.
68. Ўзбекистоннинг ўз тараққиёт йўли «Ўзбек модели».
69. Миллий ғоя ва мафкура. Уларнинг Ўзбекистон мустақиллигидаги тутган ўрни, вазифалари.
70. Мустақил Ўзбекистонда сиёсий партиялар ва ижтимоий ҳаракатлар.
71. Ўзбекистоннинг халқаро терроризм ва диний экстремизмга қарши курашдаги ўрни ва роли.
72. Президент И.А.Каримовнинг «Юксак маънавият енгилмас куч» асарининг тарихий аҳамияти.
73. Президент И.А.Каримов нутқи («Мамлакатимизни модернизация қилиш ва кучли фуқаролик жамияти барпо этиш устивор мақсадимиз» номли асари асосида).
74. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг БМТ Саммити минг йиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган ялпи мажлисидаги нутқи // Халқ сўзи, 2010 йил, 22 сентябрь.
75. Суверен қорақалпоғистон мустақил Ўзбекистон таркибида.
76. Ўзбекистон Республикасининг таълим тўғрисидаги қонуни ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастури.
77. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш констепцияси // Ўзбекистон Республикаси Президенти ислом Каримовнинг Ўзбекистон республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг кўшма мажлисидаги маърузаси. Халқ сўзи, 2010 йил 13 ноябрь.
78. Каримов И. А. Буюк ва муқаддас ватаннинг улуғ байрами Президент Ислам Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг 20 йиллигига бағишланган тантанали маросимидаги табрик сўзи. / Халқ сўзи. 1 сентябрь, 2011 йил.

РЕФЕРАТ МАВЗУЛАРИ

1. Сурхон воҳасида илк урбанизастия жараёнлари.
2. Зарафшон воҳасидаги илк шаҳарлар тарихи.
3. Чоч – Илоқ воҳасидаги урбанизастия жараёнлари
4. Қашқадарё воҳаси дастлабки шаҳарсозлик маданияти
5. Ўзбекистонда илк шаҳарлар тарихи
6. Фарғона илк шаҳарлар ва давлатчилик жараёнлари
7. Ўзбекистонда илк шаҳарлар ва давлатчилик анъаналари
8. Хоразм воҳаси илк шаҳарлари тарихи
9. Кушон даври шаҳарсозлик маданияти тарихи
10. Кушон даври давлатчилиги тарихи
11. Чоч – Илоқ воҳаси ўрта асрлар давлатчилиги тарихи
12. Ўрта асрлар даври Қашқадарё воҳаси шаҳарлари тарихи
13. Илк ўрта асрлар Зарафшон воҳаси шаҳарсозлиги
14. Самонийлар даври шаҳарлари тарихи
15. Амир Темур ва темурийлар даври шаҳарлари тарихи
16. Ўзбекистонда Совет қатағон сиёсатининг сўнгги босқичи (XX аср 80-йиллар “Пахта иши” мисолида).
17. Ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши ва унинг тарихий аҳамияти.
18. Ўзбекистонда қрим - татарлар диаспораси тарихи (XX аср 80-й мисолида).
19. Ўзбекистон халқ хўжалигининг совет давлати даврида “Ягона халқ хўжалиги мажмуи”га киритиши ва унинг муамолари.
20. Совет давлатининг кадрлар тайёрлаш сиёсати ва унинг Ўзбекистондаги кўриниши (1946-1989).
21. Кушон сивилизастияси ва унинг жаҳон маданиятига қўшган хиссаси.
22. Ғарбий туркий хоқонлиги тарихи.
23. Самонийлар ҳукмронлиги даврида давлат бошқарув тизими.
24. Абулфазл Бойхақийнинг “Тарихий Маъсудий” асари – тарихий манба сифатида.
25. Хоразмшоҳ – Ануштегенийлар давлати дипломатик алоқалар тарихи.
26. Рашиддиднинг “Жомэ ат – таворих” асари – тарихий манба сифатида.
27. Чигатой улуси даври тарихи.
28. Мустақил Ўзбекистонда мусулмонлар идораси тарихи.
29. Мирзо Бади девоннинг “Мажма ал-аркан” асарида давлат бошқаруви муаллифи.
30. Бухоро амирлиги ва Афғонистоннинг ўзаро муносабатлари тарихи (XIX аср 2-ярми XX аср боши).
31. Маҳмуд Ғазнавийнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли.
32. Кеш – Шаҳризабзнинг Ўрта Осиё сивилизастиясида тутган ўрни ва роли.
33. Кушон маданиятининг Ўзбекистон сивилизастиясига таъсири.

34. Африғийлар ҳукмронлиги даврида Хоразм.
- 35.Қадимги Хоразм муносабатлари тарихи.
- 36.Берунийнинг илмий мероси ва Хоразм.
- 37.Ғарбий Туркий ҳоконлик тарихи.
- 38.Сомонийлар ҳукмронлиги даврида давлат бошқарув тазими.
- 39.Хоразм – Ануштегенийлар давлати дипломатик алоқалар тарихи.
- 40.Хоразм ануштегенийлар сулоласи даврида.
- 41.Ануштегенийлар даври ташқи сиёсати.
- 42.Хоразм маъмурийлар даврида.
- 43.Маъмун академияси ва унинг Ўрта Осиё уйғониш давридаги ўрни.
- 44.Хива хонлиги Шайбонийлар даврида.
- 45.Хива хонлиги давлат бошқаруви тизимидаги ўзига хослик.
- 46.Хоразм тарихнависиги тарихи.
- 47.Хива хонлиги иқтисодий тарихи.
- 48.Хива хонлиги маданияти тарихи.
- 49.Хива хонлиги ва Россия муносабатлари тарихи (XVIII аср).
- 50.Оллоқулихон даврида Хива хонлиги.
- 51.Муҳаммад Раҳимхон I ва унинг Хива хонлигида қўнғиротлар сулоласини мустаҳкамлашдаги ўрни.
- 52.Хива хонлиги ва Эрон муносабатлари тарихи.
- 53.Хива хонлигида туркманлар.
- 54.Хива хонлиги ва Қорақалпоқлар.
- 55.XIX аср I – ярмида Россия – Бухоро дипломатик муносабатлар тарихи.
- 56.XIX аср II – ярми Бухоро амирлигидаги озодлик ҳаракатлари тарихи.
- 57.XIX аср II ярми - XX аср бошларида юқори Зрафшон бекликлари тарихи. Умархон даврида Қўқон хонлигида ижтимоий - иқтисодий ҳаёт.
- 58.Мунавварқори Абдурашидовнинг ижтимоий – сиёсий фаолияти.
- 59.Совет ҳукмронлиги даврида Ўзбекистонда олиб борилган диний сиёсат.
- 60.Ўзбекистон саноатининг “СССР ягона халқ хўжалиги” мажмуасидаги аҳволи (1970-1990 йй.).
- 61.Ўзбекистон хотин – қизлар қўмитаси фаолияти тарихи (1991-2007 йй.)
- 62.Ўзбекистонда аграр ва саноат тармоқлари ўртасидаги муносабат (XX аср 60-70 йиллар мисолида)
- 63.XX аср 80-йилларида Ўзбекистонда “Ўзбеклар иши” уйдирмаларининг келиб чиқиши.
64. “Темур тузуклари” тарихи тарихшунослиги.
- 65.Тарих дарсликларида Хоразм давлатчилигининг ёритилиши.
- 66.Ўзбекистон талаба ёшларини бағрикенглик руҳида тарбиялашнинг асосий йўналишлари (1995-2006 йй.)
- 67.Мустақил Ўзбекистонда таълим тизимида миллий модулни ҳаётга тадбиқ этилиши. (Ўрта махсус таълим мисолида.)

1. “Ўрта Осиё қадимги тарихини ўрганишда археологик манбаларнинг аҳамияти”
2. “Ўзбекистонда илк шаҳар маданиятининг пайдо бўлиши ва ривожланиши”
3. “Ўзбекистоннинг антик давр тарихида Кушон санъати ва маданиятининг ўрни”
4. “XIX аср иккинчи ярмида Тошкент шаҳрининг ижтимоий-сиёсий тарихи”
5. “Ўзбекистоннинг илк ўрта асрлар тарихида Суғдиёна”
6. “Самонийлар ва Хоразм муносабатлари тарихи”
7. “Абулфазил Бойҳакининг “Тарихи Маъсудий” асраи тарихий манба сифатида”
8. “Қўнғиротлар даврида талим тизими ва ундаги ислохатлар(XIX - XX бошлари Хива хонлиги)”
9. “XIX аср биринчи ярмида Россия – Бухоро дипломатик муносабатлар тарихи”
10. “Россия империяси даврида Фарғона вилоятининг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий тарихи (1876-1917йй.)”
11. “Россия империяси аҳолисининг 1897 йилдаги биринчи умумий рўйхати ва унинг Туркистон ўлкасидаги якунлари”
12. “Муновар Қори Абдурашидхоновнинг ижтимоий-сиёсий фаолияти (XX аср бошлари)”
13. “Хоразм халқ совет Республикаси ички ишлар идораларининг фаолияти тарихи (1900-1924 йй)”.
14. “Совет давлатининг Ўзбекистонда олиб борган пахтачилик сиёсати (Туркистон А.ССР мисолида 1918-1924йй)”.
15. “Туркистонда дипломат амалдорлар фаолияти (1899-1971 йй)”.
16. “Совет ҳокимиятига қарши қуролли ҳаракатларда кўрбоши феномени(Фарғона водийси мисолида)”
17. Ўзбекистон иқтисодиётинг “Ягона халқ хўжалиги” таркибига киритилиши ва унинг оқибатлари.
18. “XX асрнинг 40-йиллари охири-50-йилларида Ўзбекистондаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт”.
19. “Ўзбекистон Республикаси миллий таркиби ўзгаришининг ўзига хос хусусиятлари (1950-1970 йй.)”
20. “Ўзбекистонда Грек диаспраси тарихи”
21. “Ўзбекистонда Қозоқ диаспраси тарихи”
22. “Ўзбекистоннинг Марказий Осиё республикалари билан илмий ҳамкорлиги тарихи”
23. “Ўзбекистонда иқтисодий ислохатларининг биринчи босиқичида ижтимоий ҳимоя оширилиш тарихи”
24. “Ўзбекистоннинг Европа давлатлари илмий-техник ҳамкорлик тарихи”

25. “Мустақиллик йилларида Ўзбекистоннинг суд-ҳуқуқ тизимини демократлаштириш тарихи”
26. “Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда нотариал идоралар фаолиятининг такомиллаштирилиши тарихи”
27. “Мустақиллик йилларида суд тизимининг шаклланиши ва ривожланиши тарихи”.
28. “Ўзбекистон Республикасида фуқоролик жамияти асосларининг шаклланиш тарихи (1991-2001йй)”.
29. “Ўзбекистон Республикасининг Ўрта Осиё давлатлари билан илмий техник ва маданий алоқалар”
30. “Ўзбекистон ҳудудида этнослараро ва динлараро толерантлик намоён бўлишининг тарихий босқичлари”

Мустақил таълим учун саволлар

1. Ўзбекистон илк шаҳарлар тарихи
2. Фарғона илк шаҳар ва давлатчилик жараёнларида
3. “Араблар истилоси даврида Ўрта Осиё”
4. Бурхониддин Марғилоний ва унинг ислом маданияти ривожига қўшган хиссаси
5. Махмуд Ғазнавийнинг Ўрта Осиёда тутрган ўрни ва роли.
6. “Жалолиддин Мангуберди ва унинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни”
7. Амур Темур ва темирийлар даврида шаҳарлар тарихи
8. “Хива хонлигининг ташкил топиши”
9. “Хива хонлигида қўнғиротларнинг ҳокимият тепасига келиши”
10. Хива хонлиги ва Россия муносабатлари тарихи
11. “Бухоро амирлигининг ижтимоий-сиёсий тарихи”
12. Муҳаммад Раҳимхон I ва унинг Хива хонлигида қўнғиротлар сулоласини мустаҳкамлашда ўрни
13. XIX аср иккинчи ярмида Бухоро амирлигидаги Миллий озодлик тарихи
14. Умархон даврида Қўқон хонлигида ижтимоий-иқтисодий ҳаёт
15. Чор Россиясининг Ўрта Осиёда аҳолини кўчириш сиёсати
16. XIX аср охири – XX аср бошларида Тошкентнинг янги шаҳар қисми ташкил этилиши ва унинг натижалари.
17. Ўрта Осиёда Россия имеприясининг таълим тизимининг ислохатлари ва унинг оқибатлари
18. “Жадид миллий адабиёти ва санъати”
19. “Ўзбекистонда жадидлар қатағонлиги тарихи (1919-1938 йй).”
20. Туркистонда жадидчилик – миллий уйғониш тарихи
21. УзМУнинг – Ўрта Осиёда олий таълим илм-фан ривожига ва кадрлар тайёрлашдаги тутган ўрни (1928-1943 йй.)
22. Иккинчи жаҳон уруш йилларида Ўзбекистонда фан ва маданиятнинг ҳолати.
23. XX аср 80-йилларда Ўзбекистонда қайта қуриш: муаммолар ва қонуниятлар, оқибатлар.

Глоссарий

“АВЕСТО” – ўрта форс тилидан “Апастак” ёки “Асос” деб таржима қилинади. Ўрта Осиёнинг ажралмас қисми ҳисобланган Туронзамин ҳудудларида шаклланган қадимий дин-зардуштийликнинг муқаддас китобидир. Унда ўзбек, тожик, туркман, озарбайжон, форс, афғон ва бошқа халқларнинг ибтидоий ва қадимий ахлоқий тасаввурлари, коинот ва ердаги дунёнинг яратилиши билан боғлиқ тушунчалар, афсона ва ривоятлар, фалсафий-ахлоқий қарашлар ўз ифодасини топган.

Фанда зардуштийлик ва унинг муқаддас китоби “Авесто” пайдо бўлган ҳудуд Мидия деб ҳисобловчи “ғарбий” назария ва бу таълимотнинг бешиги Бактрия, Суғдиёна, Фарғонадан иборатдир деб тасдиқловчи “шарқий” назария мавжуд. Зардуштийликни Хоразм билан боғловчи назариянинг илмий адабиётда жуда кўп тарафдорлари бор. “Авесто”да зардуштийларнинг муқаддас олови-“азар-хурра” биринчи марта ёқилган мамлакат, ҳамда Ахурамазда Зардуштга намоён бўлган мамлакат сифатида “Арёнам вайжо” эслатиладики, “Авесто”да келтирилган географик-иқлимий шароитлар кўпроқ Хоразмга мос келади. Шунингдек, “Авесто”да Ахурамазда томонидан яратилган мамлакатлар санаб ўтилган. Биринчи ўринда “Арёнам-вайжо” (Хоразм) туриб, “гўзалликда у билан дунёда ҳеч нарса тенглаша олмайди” дейилади. Кейин “одамларга ва чорвага бой Гава (Сўғд)”, “Қудратли ва муқаддас Моуру (Марғиёна)”, “Байроқлари баланд кўтарилган мамлакат Баҳди (Бактрия)” таърифланади. Юқоридаги маълумотларга асосланиб, “Авесто” ватани Марказий Осиё эканлиги ҳақида ҳулоса чиқаришимиз мумкин.

“Авесто” дастлаб 21 китобдан иборат бўлган. Бизгача унинг айрим қисмларигина сақланиб қолган. Бу қадимги қисмлар Ясна, Виспарат, Яшт ва Видевдат деб номланади.

АВЕСТО ТИЛИ – Замонамизгача етиб келган Авесто қисмлари милоднинг III-VII асрларида таҳрир қилинган. “Авесто” боблари “пахлавий” – ўрта форс алифбоси асосида 48 та белгили ёзувдан иборатдир.

Зардуштийлик дини Аҳмонийлар салтанатининг (мил.авв.VI-IV аср) давлат динига айлантирилган. Зардуштийликнинг ғоялари матнлари милоддан аввалги IV асрда тўпланиб, 21 китоб қилинади. Абу Райҳон Берунийнинг ёзишича “Подшо Доро ибн Доро ҳазинасида 12 минг қорамол терисига тилло суви билан битилган бир нусха бор эди. Искандар оташхоналарни вайрон этиб, уларда хизмат қилувчиларни ўлдирган вақтида уни қуйдириб юборди. Шунинг учун ҳам Авестонинг 3/5 қисми йўқолиб кетди”.

Сосонийлар (224-651) даврига келиб “Авесто” тили “ўлик”, тушунарсиз бўлиб қолган. Аммо тўпلامда эски сўзлар ва тушунчаларнинг ҳаммаси сақланган. “Авесто” тили эроний тилларнинг энг қадимги шеваларидан бири бўлган ва олимлар фикрига кўра, қадимги форс тилига нисбатан анча олдинги босқичда, милоддан аввалги II минг йилликнинг охири I минг йилликнинг бошларида пайдо бўлган.

“Авесто” биринчи бўлиб, XVIII асрда франстуз олими Анкетил Дюперрон томонидан 1771 йилда таржима қилинган. Унинг кўлидаги “Авесто” кўлёмалари XIII асрга оид бўлган.

АДНО (араб. – энг паст) 1) XIX-XX аср бошларида Хива хонлигида 5 танобгача ери бўлган пастки табақадаги деҳқонлар. 2) Мадраса талабаларининг бошланғич ўқув гуруҳи.

АДРА – Хива хонлигида суғорилмайдиган ерлар.

АЖАМ – араблар ўзлари босиб олган ҳудудлардаги бошқа халқларни, жумладан, Яқин ва Ўрта Шарқ, асосан, ҳозирги Эрон ҳудудларини шундай ном билан атаганлар.

АЖДОД (араб. – бобо сўзининг кўплиги) – бобо деган маънони билдириб, шахснинг илгариги ўтган ота-боболарини англатади.

АЖЗЧИ – Амир Темури ва Темурийлар даврида ҳарбий сафарга отланган кўшинни машаққатли жойлардан олиб ўтиш мақсадида маҳаллий аҳоли ичидан танлаб олинган йўл кўрсатувчи.

АЗАТА – “Авесто”га кўра ўша замон (милоддан аввалги биринчи минг йилликлар) жамоасининг аъзолари асосан “азата”лардан ташкил топган. Эркин шахс, озод маъносида ишлатилган.

АЗАРХЎРРО – муқаддас олов. Милоддан аввалги VI-V асрларда то ислом дини тарқалгунга қадар оташпараастлар ўртасида азархўррога эътиқод жуда кучли бўлган. Муқаддас олов ҳар бир мамлакат ва шаҳарда, махсус жойларда – оташкадаларда сақланиб, у кеча-кундуз ёниб турган. Оташқада хизматчиси бўлган кохин эса атрабон деб юритилган.

АЙЛ – Амир Темури кўшинида ўн кишилик ҳарбий бўлинма.

АЙМОҚ – 1) мўғул ва туркий халқларда қадимги уруғларнинг парчаланишидан келиб чиққан турли тармоқдаги ўзаро қон-қардош оилалар бирлашмаси ёхуд иттифоқи; 2) Ўрта асрларда мўғулларда йирик ер-мулк, баъзан хонлик.

АЙМОҚЛАР – Афғонистон ва Ўзбекистонда яшовчи бир қанча туркий қабила ва уруғларнинг умумий номи.

АКЕС (Ак) – Туркменистондаги Тажан дарёсининг антик давр тарихчилари асарларида учрайдиган қадимги номи.

АКИНАК – Милоддан аввалги 1 минг йилликларда қадимги форслар ва скиф (сак)лар ишлатган узунлиги 40-60 сантиметр келадиган калта темир қилич, ҳанжар. Қўл жангида санчувчи қурол сифатида ишлатилган.

АНТИК ДАВР (лот. antiquus – қадимги) – Ўрта Осиё тарихида милоддан аввалги IV асрдан (юнон-македон истилосидан) бошлаб милодий V асрга қадар бўлган давр антик давр деб юритилади. Қадимий ноёб моддий ёдгорликлар антиквар буюмлар дейилади.

АНТИМОНОПОЛ СИЁСАТ – иқтисодиётни монополия (якка ҳукмронлик)дан халос этиш ва монополияларни чеклаб қўйишга йўналтирилган давлат сиёсати. Антимонопол сиёсатдин кўзланган асосий

мақсад товар ишлаб чиқарувчилар ўртасида соғлом рақобатни вужудга келтириш ва шу орқали товарлар нархини туширишдир.

АНТОГОНИЗМ (лот. antagonisma – баҳс, кураш) – бир-бирига қарама-қарши кучлар, ғояларнинг кескин курашини ифодаладиган зиддият.

АНТРОПОГЕНЕЗ (юнон. anthropos – одам, genesis – ривожланиш) – одамнинг келиб чиқиши ва ривожланиш жараёни, антропология фанининг тармоғи. Бу жараён тўғрисида турли фикрлар мавжуд. Дарвин, Гексли ва Гегель инсон олий даражада тараққий этган одамсимон маймунлардан келиб чиққан дейдилар. Замоनावий фан антропогенез жараёнининг ижтимоий меҳнат назариясини тасдиқламоқда. Инсоннинг пайдо бўлиши ва ривожланиш жараёни (антропогенез) бир неча босқичларга бўлинади. Антропогенез жараёнининг биринчи босқичи Австралопитек ва Зинжантроп одамлар яшаган давр ҳисобланиб, бу ибтидоий одам турлари тахминан 3-2 млн. йил илгари яшаган. Одам тараққиётининг иккинчи босқичи Питекантроп ва Синантроплардир. Улар бундан 1 млн.-800 минг йил илгари яшаганлар.

Австралопитек, Зинжантроп, Питекантроп, Синантроп одамлари фанда архантроплар (энг қадимги одамлар) деб юритилади. Архантропларга мансуб одам излари Ўзбекистон (Сулунғур ғори) дан ҳам топилган бўлиб, фанда у Фергантроп (Фарғона одами) деб айтилади. Антропогенез жараёнининг учинчи босқичи Неандерталь одамларига тўғри келиб, улар бундан 100-40 минг йил муқаддам яшашган. Фанда бу одам тури палеоантроплар (қадимги одамлар) деб номланади. Неандерталлар ибтидоий одам шаклланиши жараёнининг сўнгги босқичи бўлиб, улардан кейин 40-35 минг йилликка келиб замоनावий қиёфадаги Кроманьон одамлари (Неонтроплар) шаклланган.

АНТРОПОЛОГИЯ (юнон. anthropos – одам, logos – фан) – қадимги одамларнинг келиб чиқиши, ташқи кўриниши ва ривожланиш босқичларини ўрганувчи фан.

АНУШТЕГИНИЙЛАР – хоразмшоҳлар давлатини бошқарган сулола. Салжуқийларнинг Хоразмдаги ноиб Ануштегин (? - 1097) номидан олинган. Ануштегиннинг ворислари Хоразмни мустақил давлатга айлантириб, 1097-1231 йилларда Ануштегинийларнинг қудрати шу даражада ортдики, ҳатто улар энди “хоразмшоҳ” деган унвонни эп кўрмай, ўзларини “султон” деб атай бошладилар. Сулола вакиллари: Қутбиддин Муҳаммад (1097-1127), Отсиз (1127-1156), Эл Арслон (1156-1172), Такаш (1172-1200), Муҳаммад (1200-1220), Жалолиддин (1220-1231).

АРК – қадимги давр, ўрта асрларда ҳамда сўнгги даврда Ўрта Осиё ҳудудида шаҳарларнинг ҳокимлар жойлашган ички мустаҳкамланган қисми – “ўрда”, ститадель. Ёзма тарихий манбаларда кўхандиз, диз, коҳ, қаср, қалъа, ҳисор номлари билан ҳам тилга олинади. Аркда асосан ҳукумат идоралари, амалдорларнинг уйлари, девонхона, танга зарб қиладиган зарбхоналар арк ичида бўлган. Одатда ички шаҳар – арк ҳам мудофаа девори билан ўраб олинган.

АРЛОТ, арлат, аллот – ўзбек уруғларидан бири. Манбаларга кўра, Чингизон томонидан Чигатой улусини бошқариш учун ажратилган 4 минг кишилиқ кўшин бошлиқларидан бири ҳам Арлот уруғидан бўлган. Арлотлар Амударёдан жанубда, Шимолий Афғонистон ҳудудларида ўрнашганлар. Кейинги асрларда ҳозирги Ўзбекистоннинг жанубий вилоятлари, шунингдек Хоразмга кўчиб ўтганлар. Бухоро вилоятидаги Олот шахрининг номи ҳам “арлот” сўзининг фонетик ўзгарганидир.

АРНА (қад. Эронча Ар(ир) – сув, санскритча арнас – сув оқими) – Ўрта Осиёда кенг тарқалган тарихий термин. Хоразмда бош канални, Зомин, Жиззах, Ғаллаорол туманларида кичик жарни, Қозоғистонда дарё ўзанини, Зарафшон этакларида қуруқ ўзанни, бошқа жойларда дарё ирмоқларини арна деб аташади.

АРХАИЗМ (юнон. archaios – қадимги) – бирон бир нарса-буюм, ёзув, ибора ёки ижтимоий ҳодисанинг қадимги даврга оидлигини билдирувчи тушунча.

АРХАНТРОПЛАР (юнон. archaios – қадимги, anthropos – одам) – ибтидоий одамнинг дастлабки вакиллари. Архантроплар илк палеолит даврида яшаганлар. (Асвтралопитек, Зинжантроп, Питекантроп, Синантроп, Фергрантроп).

АРХЕОЛОГИК МАДАНИЯТ – ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб турадиган муайян даврга ва ҳудудга доир археологик ёдгорликлар бирлиги. Айрим ёки бир қанча белгиларга, хусусан, сопол буюмларининг шакли, нақши, марҳумларни дафн этиш тартиби, меҳнат қуроллари, уй-рўзғор анжомлари ва бошқаларга кўра белгиланади. Одатда, ёдгорлик қаердан топилса, шу жойнинг номи билан юритилади (масалан: Қовунчи маданияти, Зомонбобо маданияти).

АРХЕОЛОГИЯ (юнон. archaios – қадимги, logos – фан) – инсоният ўтмиш тарихини моддий маданият ёдгорликлари (меҳнат қуроллари, асбоб-анжомлари, қурол-яроғлари, турар жойлари, қурилишлари, қабрларини) қазилмалар орқали ўрганувчи фан.

АРШАКИЙЛАР – ҳозирги Туркменистоннинг жануби ва Эрон ҳудудларида милoddан аввалги 250 йилдан милодий 224 йилга қадар ҳукмронлик қилган Парфия давлатидаги сулола. Сулолага дах қабиласининг бошлиғи Аршак асос солганлиги учун шундай номланган. Аршакийлар давлатининг илк пойтахти Ашхабод яқинидаги Нисо шаҳри бўлган. Кейинчалик у Эрондаги Ктесифонга кўчирилган. Парфия давлати Митридат II (123-87) даврида жуда кучайиб, Шарқнинг қудратли давлатига айланади. Салавкийлар кўшини тор-мор этилиб, Эрон ва Месопотамия ҳудудлари подшоликка кўшиб олинади. Парфия давлатининг ғарбга томон кенгайиши Рим имерияси билан урушни келтириб чиқарди. Милoddан аввалги 53 йилда Карри жангида Ород II (55-36) Римнинг машҳур саркардаси Карасс кўшинларини қақшатқич мағлубиятга учратади. Парфия давлати Фаластин, Сурия, Шарқий Кичик Осиёни ҳам ишғол этиб, замонасининг энг буюк давлатига айланади. Милодимизнинг биринчи асридан Парфия давлати

аста-секин инқирозга юз тута бошлайди. Аршакийлар сулоласи Эрон Сосонийлар сулоласи томонидан 224 йилда тугатилади.

Парфия давлати подшолари: Аршак (250-247), Тиритад (248-211), Артабан I (211-191), Прианат (191-176), Фраат I (176-170), Митридат I (170-138), Фраат II (138-128), Артабан II (128-123), Митридат II (123-87), Фраат III (87-57), Ород II (57-36), Митридат IV (128-147), Вологез III (148-192), Вологез V (208-222), Артабан V (222-224).

БАДАВИЙ – саҳройи, кўчманчи араблар.

БАДАХШОН – Амударёнинг юқори оқимида, унинг ҳар икки соҳилида жойлашган тоғлик мамлакат. Файзобод унинг пойтахти бўлган.

БАЁНОТ – халқаро ҳуқуқда бир ёки бир неча давлатнинг сиёсий партияси ёки партиялари, ҳукумати ёхуд ҳукуматларининг бир ёки бир неча давлатларга оид муҳим масалалар юзасидан ўз расмий фикрлари, қарашлари ҳамда мақсадларини, маълум ҳатти-ҳаракатларини қўллаб-қувватлашлари ёки аксинча, қоралашларини, уларга эътироз билдиришларини ифодалайдиган ҳужжат.

БАЗЗОЗ – гиламфуруш, ип-газлама билан савдо қилувчи дўкандор.

“БАЙТ УЛ-ҲИКМАТ” – Донишмандлар уйи. Араб халифаси Маъмун ибн Хорун ар-Рашид замонида (813-833) Боғдодда ташкил этилган ислом Шарқининг ўша даврдаги фанлар академияси. Буюк ватандошларимиздан ал-Хоразмий (786-850) ва Аҳмад ал-Фарғонийлар (797-865) Маъмун академиясида фаолият юритганлар. Хусусан ал-Хоразмий ушбу академиянинг мудири бўлган.

БАЙТУЛЛОҲ – Макка ислом динининг ягона марказига айланганидан кейин Оллоҳнинг уйи – Каъбага берилган ном.

БАКОВУЛ – Бухоро амирлигида сарой ошхонасини бошқарадиган амалдор.

БАЛҲ – Афғонистоннинг шимолидаги ўрта аср шаҳри. Қадимги Бактра.

БАНД – 1) тўғон, сув омбори; масалан, X асрда ҳозирги Фориш тумани Пасттоғ дарасида тошдан қурилган Хонбанди, Нурота туманидаги Ғиштбанд (XII аср), Абдуллахон банди (XVI аср); 2) кум босишни тўхтатиш учун қурилган тўсиқ, ихота; 3) тоғ оралиғидаги жуда тор йўл (масалан, Дарбанд аслида “Дараи банд”).

БАНДАР – порт; кема тўхтайдиган жой.

БАНК (франст. banque – ташкилот, муассаса) – пул маблағларини ўзида сақловчи, кредит (қарз, ссуда) берувчи, пул ҳисоботларини, пул чиқаришни (эмиссияни), қимматли қоғозлар (банкнотлар, чеклар, векселлар) чиқаришни амалга оширувчи ва давлатлар, корхоналар, муассасалар ва алоҳида шахслар орасида ўзаро тўловларни ва ҳисоб-китобни амалга оширишда воситачи вазифасини бажарувчи махсус иқтисодий институт.

БАННО – ўрта асрларда иморат қурувчи уста.

БАНОКАТ, Шарқия, Шоҳруҳия – Сирдарёнинг ўнг соҳилида, Оҳангарон (Илоқ) дарёсининг Сирдарёга қўшилиш жойидаги қарвон йўли ёқасида жойлашган қадимий шаҳар харобаси (I-XVIII асрлар).

Тадқиқотларга кўра, дастлаб (I а.) унинг мудофаа деворлари бўлмай, атрофдаги дарё ва жарликлар табиист мудофаа вазифасини бажарган. Илк ўрта асрлар(V-VI а.)да буржли мустаҳкам мудофаа девори билан ўралган. XII-XIII аср бошларида шаҳар янада кенгайган. Мўғуллар истилоси даврида Банокат вайрон бўлган. 1392 йилда Амир Темур Банокатни қайта тиклаб, ўғли Шохрух шарафига Шохрухия деб атаган. Ўзаро урушлар оқибатида XVIII аср бошларида вайрон бўлган.

БАНТАК – илк ўрта асрларда эркак қуллар тоифаси.

БАРАНҒАР, баранғор, буронғор (туркийча – ўнг) – қадимги турк-мўғул халқлари ҳаётида ишлатилган ҳарбий-маъмурий тушунча. 1) Чингизийлар салтанати барпо этилгунига қадар мўғуллар мамлакати ўнг қанот – баранғар ва сўл қанот – жуванғарга тақсимланган. Чингизхон салтанатида ҳам бундай бўлиниш сақланган. Жўжи улуси ҳам ўнг ва чап қанотларга бўлинган. Ўнг қанот – Оқ Ўрда Боту ва Шайбон, сўл қанот Кўк Ўрда Жўжининг катта ўғли Ўрдага тегишли мулклардан иборат бўлган; 2) Амир Темур ва Темурийлар, ўзбек хонликлари даврида қўшиннинг ўнг қаноти.

БАРГУСТИВОН – қадимда жанговор отлар устига ёпиладиган ёпинчик, ҳимоя воситаси.

БАРИД – 1) Чопар, хат элтувчи, почталион. Сомонийлар давлат бошқаруви тизимида барид девони мавжуд бўлиб, у мактубот ва ахборот, яъни почта вазирлиги ҳисобланган; 2) XIV-XVI асрларда Ўрта Осиё халқларида кенг қўлланилган масофа ўлчов бирлиги бўлиб, икки фарсах, яъни тахминан 12 км. га тенг йўл бўлган.

БАРИМТА, баранта – кўчманчи қабилаларда бир уруғга бошқа бир уруғ томонидан етказилган зарарни тўлашга ёки таҳқир қилинган томоннинг иззат-нафсини қондириш мақсадида айбдор уруғга тегишли мол-мулкни олиб кетиш ёки босиб олиш одати.

БАХШИ (мўғулча ва бурятча – бахша, бағша – устод, маърифатчи) – халқ дostonчилиги. Кўшиқ ва дostonларни ёддан куйловчи, аytувчи, авлоддан-авлодга етказувчи санъаткор.

БАҚТРА – қадимги шаҳар. Бактриянинг маркази, Афғонистондаги Вазиробод (Балх) шаҳри яқинида жойлашган. Милоддан аввалги I минг йиллик ўрталаридан маълум. Ривоятларга кўра, зардуштийлик тарқалган жой, кейинчалик кушонлар салтанати даврида Марказий Осиёда буддизмнинг йирик марказларидан бири бўлган.

БАКТРИЯ – географик ҳудуд. Қадимги Бактрияга ҳозирги Жанубий Ўзбекистон (Сурхондарё), Жанубий-Ғарбий Тожикистон ва Шимолий Афғонистон ерлари кирган. Бактрия Эронча Бохтар сўзидан келиб чиққан бўлиб, “куёш чиқадиган ўлка” демакдир. Мазкур ҳудуд қадимги юнон муаррихлари асарларида Бактриана, Бактрия деб аталган. Илк ўрта асрлар даврига келиб қадимги Бактрия ерларида кўчманчи туркий қабила – тохарлар кенг ёйилиши муносабати билан Тоҳаристон деб юритилган.

БАКТРИЯ ЁЗУВИ – милоддан аввалги IV аср охиригача қадимги Бактрия ҳудудларида оромий ёзуви ишлатиб келинган. Кейин Бактрияда

махкама тили ва ёзуви юнонча бўлган. Кейин милоддан аввалги III-II асрлар чегарасида оромий ва қадимги юнон алифбосига асосланиб Бактрия ёзуви ишлаб чиқилади. Бизгача юздан ортиқ бактрия ёзуви наъмуналари ва сўзлари етиб келган. Бактрия ёзуви топиlmалари асосан милоддан аввалги I аср ва милодий I асрларга тааллуқли бўлиб, бактрия тили ва ёзуви унча яхши ўрганилмаган.

БАҚҚОЛ (араб. – кўкатфуруш, сабзавотфуруш, ғаллафуруш) – ўрта асрларда бозор, гузар ва маҳаллалардаги дўкончаларда майда-чуйда рўзгор моллари, кундалик егулик озиқ-овқат махсулотларини сотувчи майда савдогар.

БЕГОР – Ўрта Осиёда ўрта асрларда мавжуд бўлган мажбурий ишлаб бериш мажбурияти бўлиб, меҳнаткаш халқ хон ва маҳаллий ҳукмдорлар тарафидан давлат ва феодалларнинг турли қурилишларида текинга 12 кунлик ишлаб бериш мажбурияти (ҳашар). Бегор Ўрта Осиё ва Эронда VIII асрдан, Ҳиндистон ва Афғонистонда эса X асрдан мавжуд. Бегор мажбурияти XVIII-XIX асрларда ҳам бўлган. Бегорни ўрта аср европасидаги баршчинага қиёслаш мумкин.

БЕКЛАРБЕГИ – юқори маъмурий унвон ва лавозим; вилоят ва катта шаҳар ҳокимлари. Бу лавозим Ўрта Осиё, Кичик Осиё ва Закавказье туркий халқларида XIX аср охиригача сақланган. Бекларбегининг асосий вазифаси солиқ ва мажбуриятларни ўз вақтида тўланишини таъминлаш, ҳукмдор фармонларини амалга ошириш эди. Бекларбеги ўз қўл остидаги вилоят (бекларбегилик)ларда ўзига бўйсунувчи алоҳида вазир, шайхулислом, садр каби мансабдорларга эга бўлган.

БУХОРО ХАЛҚ СОВЕТ РЕСПУБЛИКАСИ (БХСР) – Бухоро Амирлигида амир ҳокимияти ағдарилгач 1920 йил 2-сентябрда Большевиклар андозасида ташкил этилган Республика. 1921 йил сентябр ойида БХСР Конституцияси қабул қилинди. БХСРда кенг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ислохотлар амалга оширила бошланди. Лекин бу ислохотлар мавжуд ижтимоий-сиёсий вазиятдан келиб чиқиб эмас, балки Москва большевиклари андозаси ва кўрсатмаси асосида кўр-кўрона амалга оширилгани боис аксарият ҳолларда тескари натижаларни берди. БХСР 1924-25 йилларда Туркистонда ўтказилган маъмурий-ҳудудий давлат чегараланиши муносабати билан тугатилиб янги ташкил этилган Ўзбекистон Совет состиалистик Республикаси таркибига киритилди.

БУХОРО ХОНЛИГИ – Темурийлар давлатининг инқирозидан бошлаб Ватанимиз тарихининг Хонликлар даври бошланди. Бухоро хонлиги расман 1510 йилдан 1920 йилгача мавжуд бўлди. Бухоро хонлигида учта сулола ҳукмронлик қилди. Булар: Шайбонийлар сулоласи (1510-1601), Аштархонийлар сулоласи (1601-1753) ва Манғитлар сулоласи (1753-1920). Шайбонийлар ва Аштархонийлар сулоласидан чиққан ҳукмдорлар насл-насаби жиҳатидан Чингизхон (1151-1227) нинг узоқ авлодлари ҳисобланардилар. Шунинг учун ҳам улар “хон” унвони билан юритилганлар. Бухоро пойтахт қилиб белгиланиши туфайли давлатнинг расмий номи тарихий адабиётларда Бухоро хонлиги номини олди.

Манғитлар сулоласи маҳаллий қабилалардан чиққан бўлиб, Чингизхонга қариндош ҳисобланмас эди. Шунинг учун ҳам сулола вакиллари ўзларини “хон” эмас, балки “амир” деб атадилар. Давлатнинг расмий номи ҳам Бухоро Амирлиги деб юритилди. Охирги Бухоро амири 1920 йилда тахтдан ағдарилади.

БУЮК ИПАК ЙЎЛИ – Ғарб билан Шарқни бир неча аср мобайнида бир бирига боғлаб келган йўллардан бири бўлиб, бу йўл фанга 1877 йилда немис олими К.Рихтгофен томонидан шундай ном билан киритилди. Унга қадар бу йўл “Ғарбий меридионал йўл” деб аталиб келинарди. Буюк Ипак йўли 12 минг км. узунликда бўлиб, у Сарик денгиз соҳилларидан бошланиб, Шарқий Туркистон, Марказий Осиё, Эрон, Месопотамия, Сурия орқали Ўрта ер денгизи соҳилларигача давом этган.

Қадимги ва ўрта аср давлатларининг ҳукмдорлари Ипак Йўлидаги савдони ўз нозоратига олишга доимо ҳаракат қилишган. I-III асрларда Ипак йўли савдоси Кушонлар назорати остида бўлган бўлса, III-VII асрларда Ўрта Осиё ва Шарқ орқали ўтган ипак йўлининг назорати суғдийларнинг қўлида бўлган. VIII асрдан бошлаб Ипак йўлидаги савдо назорати араблар қўлига, IX-X асрларда Сомонийлар, XI-XII асрларда қорахонийлар, салжукийлар ва хоразмшоҳлар қўлига ўтди. XIII асрга келиб, Чингизхон ипак йўлининг барча тармоқлари бўйлаб назоратни қўлга киритди. Лекин бу даврга келиб Буюк Ипак йўлидаги қизгин савдо-иқтисодий олақаларга путур етган эди. XIV асрнинг 70-йилларидан Амир Темур сиёсий ҳокимиятни қўлга олиб, қудратли салтанатга асос солгач, эл-юртда барқарорлик таъминлади. Буюк Ипак йўлидаги савдо-иқтисодий алоқалар янгидан ривожланиш палласига кирди.

Буюк ипак йўлининг нуфузи XVI-XVII асрларга келиб пасая бошлади. Буюк географик кашфиётлар туфайли савдо-сотик қуруқлик орқали эмас, сув йўли орқали амалга оширила бошланди. Чунки денгиз орқали савдо анча хавфсиз бўлиб, бундан ташқари Осиё мамлакатларидаги ўзаро урушлар ва сиёсий беқарор вазият ҳам Буюк ипак йўлининг инқирозига сабаб бўлган.

Ипак йўли биргина иқтисодий аҳамият касб этмай, балки у диний, маданий мерос ютуқларини тарқатувчи, мамлакатлараро дипломатик алоқаларни таъминловчи йўл ҳам эди.

“ВАБО ИСЁНИ” – 1892 йил 24 июнда Тошкентда бошланган қўзғолон. 7 июнда Тошкентда вабо билан касалланиш қайд этилгач, эпидемиянинг олдини олиш мақсадида мустамлакачи маъмурлар шаҳарга киришни чеклаб қўядилар. Вафот этганларни тиббиёт ходими қўздан кечиргандан сўнг махсус мазорга кўмиш тўғрисида буйруқ чиқарилади. Бироқ шифокор, фельдшерлар етишмаслиги туфайли келтирилган ўликлар уч-тўрт кунлаб текширилмай қолиб кетади, халқ эса ўз ажали билан ўлганларни яширинча ўзларининг қабристонига кўма бошлайди. Бундан хабар топган шаҳар маъмурлари ўликларни гўрларидан олдиришни буюрадилар. Бу эса маҳаллий халқнинг кескин нарозилигига сабаб бўлади. Нарозилик ҳаракати дастлаб аҳолининг бой-бадавлат зодагонларига қарши,

ҳокимиятни суиистеъмол қилиш билан танилган шаҳар бош оқсоқолига қарши намоиш тарзида тинч ҳолатда бўлган. Намойиш русларга қарши қаратилмаган бўлиб, бирорта рус идораси, рус дўконига бостириб кирилмаган, бирорта ҳам рус кишиси азият чекмаган. Намойишчиларга қарши шаҳар бошлиғи полковник Путинстевнинг куч ишлатиш тўғрисидаги буйруғидан кейин қўзғолон тусини олиб, унинг девонини тор-мор этишади ва ўзини калтаклашади. Қўзғолонни бостириш учун казаклар полки ва бир тўда аскар чақирилди. Улар қуролсиз оломонга ўқ узиб, қўзғолонни бостиришга муваффақ бўладилар.

БАГН, фагн, багн – “Авесто”да ибодатхона номи. X-XIII асрлардаги кўпгина тарихчиларнинг асарларида Суғддаги қишлоқлар номида “фагн” (“багн”, “вагн”) қўшимчаси борлиги кузатилади. Ибодатхона раҳбари (коҳини) – “вагнпат” деб аталган.

ВАССАЛ – 1) Илк ўрта асрларда Ғарбий Европада хўжайин(сеньор, феодал)га қарам бўлган хизматкор (деҳқон); 2) XIX асрнинг иккинчи ярми-XX аср бошларида бир давлат томонидан иккинчи давлатни сиёсий жиҳатдан ўзига тўла қарам қилиб олиб, у ерда ўз сиёсатини юргизиш вассаллик деб аталган. Масалан: 1868 йилда Чор Россияси Бухоро Амирлигини, 1873 йилда Хива хонлигини босиб олгач, имзоланган шартномага кўра бу иккита хонлик Россиянинг вассалига айлантирилган.

ВАҚФ (араб. – тўхташ, пауза) – ўрта асрларда масжид, мазора, ханақа, мадраса ва мақбаралар учун ажратилган ерлар. Бундай ерлар мусодара этилган, давлат ҳамда йирик ер эгалари томонидан ҳадя этилган ерлар ҳисобига вужудга келтирилар эди. Масжид, мадраса, қабристонларнинг асосий сарф-харажатлари, шунингдек, талаба, мударрис ҳамда мутаваллиларга бериладиган нафақа ва маошлар ҳаммаси вақф ерларидан олинадиган даромад ҳисобидан қопланар эди. Вақф мулкларини мутаваллилар бошқарганлар.

Ҳозирда Ўзбекистонда вақфлар тугатилган. Аммо хорижий Шарқдаги барча мусулмон мамлакатларида ҳозиргача вақф мавжуд.

ВАҚФИ-ДАҲЯК – Давлат ҳазинаси учун солиқ ундириладиган вақф ерлари

ВАҚФИ-ҲОЛИС – солиқлардан озод қилинган вақф ерлари

ВАҲДОНИЯТ (араб. – яккалик, ягоналик) – Оллоҳнинг якка-ягоналигини таниш ва эътироф этиш. Ваҳдоният исломнинг асосий ғояси ҳисобланади.

ВЕРНИЙ – ҳозирги Олмаота шаҳри. Туркистон Генерал Губернаторлигига қарашли Ёттисув вилоятининг маркази бўлган.

ВЕТО (лот. veto – таъқиқлайман) – 1) давлат ҳуқуқида давлат ҳокимиятининг бирор органи томонидан қабул қилинган қарорнинг унинг бошқа бир органи (давлат бошлиғи) томонидан бекор қилиниши. Вето тартиби Қадимги Римда вужудга келган. Ҳозирги замон буржуа давлатларида, одатда, давлат бошлиғига парламент қабул қилган қонунларга нисбатан вето қўйиш ҳуқуқи берилади; 2) БМТнинг Хавфсизлик Кенгаши доимий аъзоларининг БМТ уставида кўзда тутилган ҳуқуқи. Устав

уларнинг Хавфсизлик Кенгашида муҳокама этилаётган масала юзасидан бир фикрда бўлишни талаб қилади; доимий аъзолардан бирортаси муҳокамадаги масала юзасидан қарор қабул қилинишига розилик билдирмаса, қарор рад этилган, яъни унга вето қўйилган ҳисобланади.

ВИДЕВДАТ - “Авесто” китобининг бизгача сақланиб қолган қисми бўлиб, Видевдат китоби “Авесто”нинг бирмунча ёш, лекин тўлиқ сақланган китобидир. У 22 бобдан иборат бўлиб, унда “девларга қарши кураш” қоидалари ҳақида гап боради.

ВКП(б) (Всесоюзный Коммунистический Партия (большеви́ков) – 1898 йилда В.И.Ленин томонидан ташкил этилган РСДРП 1917 йилдан РСДРП (б) га, 1918 йилдан РКП (б) га, 1925 йилдан эса бу партиянинг номи ВКП (б) га ўзгартирилган. 1952 йилдан 1991 йилгача эса партия КПСС (Коммунистическая Партия Советского Союза) деб юритилган.

ВОЛИЙ (араб. – ҳоким, ноиб) – ўрта асрларда Шарқ мамлакатларида вилоят ҳокими (нойби). Волийлар хон ёки подшоҳ томонидан тайинланиб, вилоятнинг мутлақ ҳокими ҳисобланган.

ГАНДИМИЁН ШАРТНОМАСИ – Хива хонлиги билан Чор Россияси ўртасида 1873 йил 23 августда имзоланган шартнома. Ушбу шартномада “Онҳазрат Хива хони Россия билан сулҳ ва дўстлик шартномасини имзолайди ҳамда император олий ҳазратларининг олий ҳомийлигида бўлади”-дея таъкидланган эди.

Сулҳ бўйича Хива хонлигига 2,2 млн. рубл миқдорда тоvon солинади. Бу пайтда хоннинг хазинаси деярли бўшаб қолган бўлиб, бу пул Хива халқидан йиғиб олинadиган бўлди.

Гандимиён (Хива яқинидаги қишлоқ) шартномасига кўра Хива хонлиги чор маъмурларига тамомила тобеъ бўлган кичик вилоятга айлантирилади. Чунки хонликка қарашли Туркменистон ерлари, Чоржуй, Амударёнинг ўнг соҳилидаги ерлар Туркистон Генерал губернаторлиги таркибига киритилиб бу ерда Каспийорти вилояти ташкил этилади.

ГАНЧКОР – ганч (алебастр) билан бино ёки нарса буюмларга безак берувчи хунаrmанд уста.

ГЕГЕМОНИЯ (юнон. hegemonia – ҳукмронлик, устунлик) – жамият ва давлат бошқарувида, шунингдек халқаро муносабатларда бирон бир сиёсий куч ёки ижтимоий гуруҳнинг устунлиги ва раҳбарлигини англатувчи сиёсий тушунча.

ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОР – Россия Империяси (1721-1917)да маҳаллий маъмуриятнинг 1703-1917 йиллардаги олий мансаби; фуқаролик ва ҳарбий ҳокимиятга эга бўлган. Россияда 1775 йилда ўтказилган губерния ислохотига кўра Россия губерния (ўлка ва вилоят)ларига раҳбарлик қилган мансабдор шахс. Чор Россияси томонидан Туркистон хонликларидан босиб олинган ҳудудларда 1867 йил Туркистон Генерал губернаторлиги ташкил этилади. К.П.Кауфман (1867-1881) унинг биринчи генерал-губернатори этиб тайинланади.

ДАВАН (хитойча Да-юаньдан олинган бўлиб, “тоғлар орасидаги водий” маъносини беради) – Фарғона водийсидаги қадимги давлат. Мазкур

давлат мил.авв. III-асрдан милодий II асргача ҳукмронлик қилган. Мил.авв. II-I асрлардаги Хитой манбаларида кенг, обод, бой мамлакат – Даван ҳақида малумотлар келтирилади. Даван шаҳар ва воҳа ҳокимларининг эркин иттифокидан иборат давлат эди. Улуғ ҳукмдор қароргоҳи Гушан (ҳоз. Ўзган шаҳри деб тахмин қилинади) бўлган. Даван атамаси тарихий адабиётларда милодий III асргача учрайди. Сўнгра Даван ўрнига “Бохань” ва “Полоня” (мил.V а.) атамалари учрайди. Мил.авв. II аср охиридаги маълумотларга кўра Даван аҳолиси 300 минг кишини ташкил этган. Даванликлар савдо-сотиқ ишларида соҳирликлари билан ном чиқаришган. Даванда етиштириладиган “сомовий отлар” – Шарқда машҳур бўлган. “Сомовий отлар” учун милоддан аввалги 104-101 йилларда Хитой аскарлари Даванга икки марта юриш қилиб Эрши шаҳрини қамал қиладилар. Хитой-Даван урушларида хитойликлар муваффақиятсизликка учрайдилар.

ДАВАТДОР (араб. дават – сиёҳдон) – султонликда ёзув қуролларини ташувчи одам. Ҳукмдорнинг ёзув-чизув асбоблари шай бўлиши ва сақланиши учун жавобгар шахс.

ДАВЛАТ ТУЗИЛИШИ ШАКЛИ – конституциявий ҳуқуқ назариясида давлат ёки иттифокни ташкил этувчи давлатларни ҳудудий ташкил қилиш усули. Давлат тузилиши шаклининг икки хил фарқланади: федерастия ва унитар давлат. Кўп миллатли таркибга эга бўлган мамлакатларга нисбатан баъзан “миллий-давлатчилик тузилиши шакли” терминидан ҳам фойдаланилади.

ДАВЛАТ ЧЕГАРАСИ – давлат мустақиллигининг зарурий белгиларидан бири бўлиб, ҳар қандай давлат ўз ҳудудий чегарасига эгадир. Давлат ҳудудининг бошқа давлат ҳудуди билан туташ чизиғи давлат чегараси деб эътироф этилади. Ўзбекистон Республикаси бешта мустақил давлат Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон ва Афғонистон давлатлари билан чегарадошидир. Давлатимиз ҳудуди чегараларининг умумий узунлиги 6221 километрни ташкил этади. Жумладан, Афғонистон билан чегара-137 км, Қозоғистон билан-2203 км, Қирғизистон билан 1099 км, Тожикистон билан-1161 км, Туркменистон билан-1621 км дан иборат. Конституциямизнинг 3-моддасида Ўзбекистоннинг давлат чегараси ва ҳудуди дахлсиз ва бўлинмасдир деб қайд этилган. Ўзбекистон давлат чегарасини кўриқлаш вазифасини Республика чегара қўшинлари амалга оширади.

ДАРИК – қадимги Эрон олтин тангаси. Дарикнинг пайдо бўлиши ахамонийлар подшоси Доро I (мил.авв. 522-486) номи билан боғлайдилар. Бир дарик (оғирлиги 8,4 г) 5,6 г оғирликдаги 20 та кумуш танга қийматига тенг бўлган. Бу хилдаги тангаларининг мамлакатимиз ҳудудидан ҳам топилганиги қадимдан Ўрта Осиё билан Эрон ўртасида савдо алоқалари мувжудлигини кўрсатади.

ДАРРА – 1) XX-аср бошларигача Туркистондаги хонликларда тан жазосига ҳукм қилинганларни жазолаш учун ишлатилган камчининг бир тури. Эни 4-5 см ли 2-3 қават қайиш тасмадан тикилиб дастаси ёғочдан ишланган. Баданган қаттиқроқ тегиши учун тасмалар орасига кум солиб

тикилган; 2) болалар ва ўсмирлар ўртасида ўртасида ўтказиладиган даррасолди ўйинида ишлатиш учун эшиб, икки қават қилиб буралган белбоғ ёки рўмолча.

ДЕВОРЗАН – пахсакаш, лой ва ғиштдан девор урувчи.

ДЕГРЕЗ (тож. “дег” – қозон, “рез” – қуймоқ феълининг ҳозирги замон ўзаги) – чўяндан қозон қуювчи уста-хунароманд.

ДЕЙГИШ – дарёнинг ўз қирғоғини тўсатдан ювиб кетиши. Бу асосан Амударё учун хос.

ДЕКРЕТ (лот. decretum – фармон, қарор) – олий ҳокимият ёки бошқарув органи чиқарган ва қонун кучига эга бўлган қарор. Собиқ СССРда 1936 йилгача давлат ҳокимияти олий органларининг энг муҳим ҳужжатлари “Декрет” номи билан аталган

ДИКТАТУРА (лот. diktatura – чексиз ҳокимият) – ҳокимиятни нодемократик усуллар билан амалга ошириш. Авторитар сиёсий режим. Шўролар даврида И.В.Сталин (1924-1953) диктаторлик бошқарув тартибини ўрнатган эди.

ЕРГА ЭГАЛИК – ер эгаларининг тегишли ҳуқуқ ва мажбуриятларини шарт қилувчи юридик асосларга мувофиқ юридик ёки жисмоний шахслар томонидан белгиланган ер майдонини ҳақиқий эгаллаш; хўжалик муомаласи ва бозор механизми билан биргаликда ишлаб чиқаришнинг муҳим воситаларидан бири сифатида ерни тасарруф қилиш шакли.

ЁБУ, Жобу – ўзбек уруғи. Ёбулар қозоқлар таркибида ҳам бўлган. Тарқоқ ҳолда Зарафшоннинг ўрта ва қуйи оқимида, Қарши чўлида яшаганлар. Чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланишган. Ёбу авлодлари ўзбек халқи таркибига сингиб кетганлар.

ЁВАР – Қўқон хонлигида юз жангчидан иборат тўпчи қисм қўмондони. Ушбу ҳарбий унвон эгаси хирождан озод этилган.

ЁМ, жом (мўғулча – йўл) – ўрта асрларда тахминан бир кунлик йўлда элчилар ва чопарлар тўхтаб ўтиши учун қурилган бекат. Бу ерда қўноқларга озиқ-овқат, тунаш учун жой, от-уловга ем хашак берилган. Жўнаб кетиш олдидан отлари алмаштириб ҳам берилган. Ёмлар XIII асрда ташкил этилган. Ём хизматчиси ёмчи деб аталган.

ЁСОЛ – қўшин сафи. Ёсол тузиш-қўшинни юриш, кўрик ёки жанг олдидан сафга тизиш.

ЖАЙХУН (форсча “жай” – ховуз, сув омбори, суғориш канали, “хун” – қон, қизил) – қизил дарё, ёки қизил сув. Амударёнинг ўрта асрлардаги номи. Баъзи тадқиқотчилар бу сўзни Тавротдаги Гихон дарёси номининг арабча изоҳланишидир деб ҳисобласалар бошқалари форсча “жустан” (“изланмоқ”) ва “хун” (“қон”) сўзларидан келиб чиқиб “Қон изловчи” дарё тарзида ҳам талқин қиладилар. Жайхуннинг қадимий номи Ўкуз (туркийча; катта дарё) қадимги юнонлар уни бузиб Оксус (Окс) деб атаганлар.

ЖАЛЛОБ – савдогар, олиб сотар. Асосан, чорва моллари, шунингдек туя ва йилқи билан савдо қилган.

ЖАНД – Ҳозирги Қизил Ўрдадан қуйироқда Сирдарёнинг сўл қирғоғида жойлашган ўрта аср шаҳари.

ЖАРИБ – ўрта асрларда амалда бўлган юза, ҳажм, оғирлик ва ер ўлчов бирлиги. Шарқ мамлакатларида, жумладан Ўрта Осиёда VII асрдан бошлаб қўланилган. Юза ўлчов бирлиги сифатида бир жариб бир танобга тенг: 1Ж.қ1 таноб қ 3600 кв.газ.

Оғирлик ўлчов бирлиги сифатида турли жойда жарибнинг миқдори турлича VII-IX асрларда 1 жариб – 22,825 кг, X-асрда эса 32,5 - 108,3 кг оралиғида бўлган.

ЗАНД – “Авесто” оятларининг форс тилида битилган шарҳлари.

ЗАНТУ – “Авесто” да қабила жамоаси.

ЗАРАТУШТРА – зардуштийлик динининг бош ислохотчиси. Тарихий шахс. Заратуштранинг туғилган жойи аниқ эмас. Олимларнинг тахминий фараз қилишларича у Туронзамин вилоятларидан бирида, яъни Хоразм ёки Суғдиёнада коҳинлар оиласида туғилиб ўсган. У Спитама уруғидан бўлиб, отасининг сими Порушасп, онасининг исми Дуғдова бўлган. Тахминан милoddан аввалги 630-553 йилларда яшаб ўтган. Дарий тилида “уштра”-туя, “зарат”-кекса сариқ туя маъносида. Заратуштра-туячи, туячилар авлодидан деган маънони билдиради. Заратуштра ўз замонасининг истеъдодли шоири, илоҳиёт билимдони, файласуф олими бўлган. У ягона худога ишонишгина жамиятни янги тараққиёт босқичига кўтара олади, деб ҳисоблар эди. Заратуштра 40 ёшига тўлганда эзгулик худоси Ахурамазда назарига тушади ва шундан бошлаб Ахурамазда динининг пайғамбарига айланади.

ЗАРИАСП – “Олтин от”, қадимги Бактрия давлатининг пойтахти. Шимолий Афғонистонда жойлашган (Балх).

ЗИЖ – астрономик жадвал.

ЗИНЖАНТРОП (Зинж – Шарқий Африканинг қад. Арабча номи ва юнон. anthropos - одам) – “ишбилармон одам”, у одамзоднинг илк аجدодларидан бўлиб, унинг суяк қолдиқлари 1959 йили археолог Луи Лики томонидан Шарқий Африкадаги Танзаниянинг Олдувой дарасидан топилган. Одамзоднинг келиб чиқиши шажарасида зинжантроплар австралопитеклар билан питекантроплар орасини тўлдирувчи бўғин деб ҳисобланади. Зинжантроплар бундан тахминан 2 млн. йил алғари яшаган деб тахмин қилинади.

ИЗОФА – Амир Темур қўшинининг заҳира (резерв) қисми.

ИККИНЧИ ЙИРИК МЕҲНАТ ТАҚСИМОТИ – деҳқончилик ва чорвачиликдан хунармандчиликнинг ажралиб чиқиши. Бу жараён асосан энеолит-бронза даврларида содир бўлган.

ИТИЛ – Волга дарёсининг қадимги ва ўрта асрлардаги номи.

ИХРОЖОТ – Бухоро хонлиги (Шайбонийлар) даврида давлат муассасалари, қўшин ва хон хонадони харажатларини қоплаш учун тўланадиган солиқ.

ИХШИДЛАР – 1) илк ўрта асрларда (V-VIII а.) Суғд ва Фарғона ҳукмдорлари унвони. Илк ўрта асрларда Мовароуннаҳр ҳудудлари 15 дан ортиқ майда ҳокимликларга бўлиниб кетган эди. Улар ичида Суғд ихшидлари энг қудратлиси саналган. Самарқанд шаҳри уларнинг пойтахти

бўлган; 2) 935-969 йилларда Сурия ва Мисрда ҳукмронлик қилган Араб халифалигидан ярим мустақил бўлган сулола вакиллари унвони.

КАВИ – “Авесто” да мамлакат сардори, мамлакатни идора қилган шахс. Яъни диний ва дунёвий ҳокимият эгаси.

КАДИВАР – Ўрта асрларда қишлоқ зироткор жамоасининг феодал деҳқонларга қарам бўлиб қолган, ерсиз, куллик асоратига туширилган қисми. Заминдорлар қишлоқларда ўз тазйиқ доираларини кенгайтириб, бора-бора зироаткор аҳоли устидан ҳукмронлик қила бошлаган. Шунинг учун ҳам улар илк ўрта асрларда “деҳқон” яъни “қишлоқ ҳокими” деб аталган. Уларга қарам кишилар “кадивар”, яъни “қишлоқ қўрғонларида яшовчилар” дейилган.

КАДХУДО – қишлоқ ва шаҳар оқсоқоли.

КАШКУЛ, качкул, сатил – 1) мис идиш, одатда, масаллиқлар сақланади. Чуқур, қопқоқли, дастали бўлади. Сирти турли хил нақшлар билан безатилади. 2) Ўрта асрларда қаландарлар ва дарвишлар ёнбошига осиб юрадиган узунчоқ идиш; ичига хайр-садақа нарсалари солинган.

КАШОВАРЗ (форс. – экинзор, деҳқон) – илк ўрта асрларда Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги оддий, эркин деҳқонлар.

КИТОБА – бинолар безагида кўпинча пештоқ тепасига, эшикларнинг тепа қисмига битилган ёзувлар қатори. Унда ҳикмат ёки тарих (сана), баъзан усталарнинг исм-шарифлари битилган бўлади.

КИТОБДОР – Бухоро амирлигида амир кутубхонаси ва барча вилоятлар китобдорлари бошлиғи.

ЛАВВОҲ – кўлёзма китоб саҳифаларига жило берувчи уста, рассом.

ЛАВҲ (араб. – тахта) – 1) ўрта аср мактабларида талабалар савод чиқариш учун ишлатган ёзув тахтаси; 2) ўқиш вақтида устига китоб, нота очиб қўйиладиган махсус курсича (таглик). Самарқанддаги Бибихоним масжидининг ҳовлисида, Тошкентдаги темурийлар тарихи давлат музейида мраммрдан ишланган катта лавҳ бор.

МАЖУСИЙЛИК – 1) зардуштийликнинг мусулмонларда аталиши; 2) яккахудолик динлари пайдо бўлгунига қадар вужудга келган диний эътиқодлар, маросим ва байрамларни ифодалаш учун ишлатиладиган атама. Мажусийлик атамаси шунингдек, сеҳиргарлик, анимизм, фетишизм, тотемизм каби ибтидоий дин шакллари ҳам ифодалайди.

МУБАДИ МУБОД – (мубоди мубодон – зардуштийлар динида бош коҳни).

МУБОШИР (араб. – иш юритувчи) – бирор ишга бошчилик қилувчи, бошқарувчи, бошлиқ. 1) Сомонийлар ва салжукийлар даврида амир ва султонларнинг ишончли кишиси; 2) XVII-XVIII-асрларда Бухоро хонлигида марказий давлат идорасининг молия девонидаги амалдор.

НОУС – зардуштийларда одам суяклари солинадиган оstadонлар сақланадиган махсус бино.

НУМИЗМАТИКА (лот. numisma – танга) – тангашунослик фани. Қадимий тангалардаги белги-расмлар, тасвирлар, тамғалар ва ёзувлар орқали ижтимоий-сиёсий тарихнинг айрим жиҳатларини ўрганувчи

тарихнинг ёрдамчи фан соҳаси. Нумизмат – танга ва нишонларни йиғувчи нумизматика фанининг мутахассиси.

НОЗИР (араб. – назоратчи) – 1) Ўрта Осиё хонликларида сарой таъминоти ва унинг харж қилинишини назорат қилиб турувчи мансабдор; 2) XX аср бошларида Бухоро ва Хоразм Халқ Республикаларида (1920-1924 й.й.) савдо, саноат, ҳарбий ва бошқа соҳалар бўйича халқ нозирлари тайинланган бўлиб, улар ўша соҳа бўйича ишнинг боришига жавобгар ҳисобланганлар.

ОГПУ (Бирлашган давлат сиёсий бошқармаси) – СССР Халқ Комиссарлар Кенгаши ҳузурида 1923-1934 йилларда фаолият кўрсатган давлат ҳавфсизлигини кўриқлаш идораси. Кейин НКВД таркибига киритилиб, Давлат ҳавфсизлиги Бош бошқармаси деб ўзгартирилган.

ОЗОД – илк ўрта асрларда Суғд мулкдор зодагонлари табақаси.

ОТАР – яйловда қўшиб боқиш ва сақлаш учун шакллантирилган қўй подаси. Отар учун жинси, ёши, наслдорлик хусусиятлари бўйича бир хил зотли қўйлар, совлиқлар эса қочириш муддатларини ҳисобга олган ҳолда олинади.

ОҲУН – олий унвонли мадраси ўқитувчиси (мударрис).

ПАТИ – “Авесто” да ота маъносида ишлатилган сўз. Оила бошлиғи – нманапати, уруғ оқсоқоли – виспати, қабила бошлиғи – зантупати, мамлакат сардори (ҳукмдори) – дахьюпати деб юритилган.

ПЕТРОГЛИФ (юнон. petra тош, glyphe ўйиш) – ибтидоий одамларга тегишли қоятош битиғи ёки тасвири.

ПЕШКАШ, пишкаш (форс. – тухфа, инъом) – ўрта асрларда маҳаллий ҳокимлар, бадавлат шахслар томонидан хонлар, султонлар ва олий даражадаги мансабдор шахсларга тортиқ қилинадиган совға. Пешкаш қимматбаҳо зебу-зийнат, асбоб-анжом, мато, кийим-кечак, баъзан арғумоқ отлар, китоб ва қуллардан иборат бўлган.

ПЕШТОҚ – мадраса, масжид, мақбара, карвонсарой ва бошқа жамоат биноларининг олд томони – кириш қисми. Пештоқ бинонинг ҳашаматли баланд, безакдор меъморий бўлағи бўлиб, одатда бино девори сатҳидан бироз бўрттириб чиқарилади. Асосий ўрнини марказий равоқ, унинг икки ёнидаги даҳанаси ва тепасидаги икки учбурчак қанос ва китоба ташкил этади.

РАВОҚ – тоқнинг бир тури; бино деворларидаги дераза ва эшик ўринларининг юқори қисмига қўйиладиган меҳробий ёйсимон қурилма.

РАДИКАЛ (лот. radix – илдиз) – туб, қатъий ва кескин чоралар, ҳаракатлар, дастурлар тарафдори.

РЕГРЕСС (лот. regressus – орқага кетиш) – ривожланишнинг юқори даражадан қуйи даражага ўтиш даври, таназзули. Прогресснинг акси.

РИБО (араб. – судхўрлик) – пулга фойда (фоиз) олиш; судхўрлик. Илк исломда савдо қилиш ва у орқали фойда кўриш рағбатлантирилгани ҳолда, пулга эвазсиз фойда олиш қатъиян тақиқланган ва бу таъқиқ Куръонда ҳам ўз ифодасини топган (Бақара сураси, 275-276 оятлар). Ҳозир ҳам мусулмон мамлакатларидаги банк ва молия ишларида унга амал қилинади.

САВРОМАТЛАР – скифларга қардош бўлган чорвадор кўчманчи қабилалар. Мил.авв. VII-IV асрларда Волгабўйи ва Уралбўйи чўлларида яшаганлар. Савроматлар бошқа қабилалар билан аралашishi натижасида сарматлар деб атала бошланган.

САЛҒУТ – Хива хонлигидаги асосий солиқ тури – ер солиғи.

САНАД – Самарқанддаги Улуғбек мадрасасида камида 15-16 йил таҳсил олиб, унинг дастури бўйича фанларни тўла ўзлаштирган ва имтиҳонли сабоқларда ўз билимини намоиш эта олган толиби илмларга бериладиган шаҳодатнома.

САНАСТИЯ (лот. *sanatio* – даволаш, соғломлаштириш) – корхона ва ташкилотларнинг молиявий аҳволини, унинг барбод бўлиши олдини олиш ёки рақобатбардошлилигини ошириш мақсадида давлат ёки бошқа манфаатдор ташкилотлар томонидан молиявий ёрдам бериш.

САТРАП (кад.форс. – ҳшатрапаван – вилоят ҳазиначиси) – қадимда ва илк ўрта асрларда Эрондаги вилоят (сатрапия) бошлиғи. Сатраплар одатда форслардан тайинланган. Сатрап сатрапиянинг олий судьяси вазифасини ҳам ўтаган. У кумуш ва мис танга, чақа пуллар зарб этиш ҳукукига эга бўлган.

ТАШТХОНА – Ўрта асрларда подшолар саройида идиш-товоқ ва бошқа меҳмондорчилик анжомлари сақланадиган хона.

ТАҚВИМ – сайёраларнинг ҳолати ва ҳаракатини кўрсатувчи махсус жадвал, календарь.

ТОПОНИМИКА (юнон. *topos* – жой, *онома* – ном) – географик номлар (шаҳар, дарё, кўл, тоғ ва ҳоказо.) нинг келиб чиқиш этимологиясини ўрганувчи тарих фанининг ёрдамчи соҳаси.

ТУҒРО (туркийча) – Шарқ мамлакатларида подшоҳ ва хонларнинг фармонлари бошида уларнинг унвони – ном ва амалларини кўрсатувчи махсус безакли ёзув, рамзий белги, сарлавҳа ўрнидаги сўз, жумланинг безак сифатида ёзилиши.

ТЎЛҒАМА – душман қўшинларининг қанотини айланиб ўтиб, орқадан хужум қилиш жанг услуби. Ўрта асрларда мўғул ва туркийлар, хусусан Шайбонийхон бошлиқ кўчманчи ўзбеклар темурийлар билан бўлган жангларда шу ҳарбий тактикани қўллаб, қатор жангларда темурийларни саросимага туширганлар. Амир Темур армиясида бундай тактик амалиётни қўлловчи ҳарбий қисм кунбул (кутбул) деб аталган. Тўлғама атамаси “Бобурнома”да қайд этилган. Бобур ушбу тактик амалиётни шайбонийлардан ўрганиб, 1526 йилдаги Панипат жангида султон Иброҳим Лўдийга қарши қўллаб ғалаба қозонган.

УРУҒ ЖАМОАСИ – биргаликда яшаган ва ҳамкорликда меҳнат қилган, умумий меҳнат қуроли ва қурол-яроққа эга бўлган қон-қариндошлар жамоаси. Уруғ жамоаси сўнгги палеолит даврига келиб (40-35 минг йилликларда) пайдо бўлган.

УШР, ашур, ашар (араб.) – 1) ўндан бир улуш; 2) мусулмон мамлакатларида натура (баъзан пул) шаклида даромаднинг ўндан бир қисмида ундирилган солиқ тури. Ушр солиғи ҳар йили деҳқончилик,

чорвачилик, балиқчилик маҳсулотлари ва бошқалардан олинган. Ушр олинган ер-сув “мулки ушурия” деб аталган.

Турли даврларда ушр шакли маҳаллий шарт-шароитга кўра ўзгариб турган. Эрон, Бухоро амирлигида ушр – “дахяк” деб юритилган. Ўрта Осиёда бу солиқ тури ХХ аср бошигача бўлган.

ФРИЗ (франст. frise – безак) – меъморчиликда бино деворининг тепа қисмига ҳайкалтарошлик, рангтасвир, кўпинча наққошлик усулида ишланган горизонтал безак ҳошия.

ФУЛУС – майда мис чақа.

ФУТ (инг. фут-қадам, юриш) – инглиз узунлик ўлчов бирлиги. Бир қадам тахминан 30.479 сантиметрга тенг.

ХАНДАҚ – қалъа теварагига қазилган ва сув тўлатилган зовур; махсус мудофаа иншооти.

“ХАНЧАМАНА” – “Авесто” китобига кўра эзгулик худоси Ахурамазда яратган мамлакатларда оқсоқоллар кенгаши. Ҳозирги тилимизда бу сўз “анжуман” тарзида сақланган.

ХАОМА – зардуштийлик динида муқаддас ичимлик. У зардуштийлик ибодатхоналари қошида махсус ўсимликлардан тайёрланган ва ибодат кунларида ичилган.

ХАРА – зардуштийларнинг муқаддас тоғи, дунёдаги энг баланд чўққили тоғ.

ХАРВОР – бир эшак кўтариши мумкин бўлган юк; тахминан 103-150 кг атрофида бўлган.

ХАТИБ (афғон. “хат” – тепа, тепалик, “хатиб” – тепаликлар) – одатда масжидда жума ва диний байрам кунлари, яъни ҳайит намозлари пайтида хутба ўқийдиган диндор.

ЧИБИК ПУЛИ – Хива хонлигида оммавий ишларда қатнашишдан озод этилгани учун тўланадиган ҳақ.

ЧИНВОТ – зардуштийлар эътиқодига кўра нариги дунёдаги қил кўприк.

ШЕЛЛЬ – қадимги тош даври (палеолит) нинг биринчи илк босқичи. Франсиядаги ибтидоий манзилгоҳ номидан олинган. Бу даврда питикантроп одамлари яшаганлар.

ШИ – Тошкентнинг қадимги хитой манбаларидаги номи.

ШИНАК – шаҳар, қалъа, қўрғон каби мудофаа иншоотлари деворидан душманни кузатиш, ундан сақланиш ва ҳужумни қайтариш мақсадида ўқ отиш учун деворнинг махсус туйнукчаси, пана жой.

ШИРК (араб.) – Оллоҳнинг шериги бор деб билиш, кўпхудолик. Исломга кўра, Оллоҳдан бошқа “илоҳ”ларга, шунингдек, бутлар ва одамларга сиғиниш катта гуноҳ, куфр ҳисобланади. Оллоҳдан ўзгага топинувчилар мушриклар дейилади.

ШИХНА – Бухоро хонлигида миршабларнинг иккинчи бир номи.

ШУЛЕН – мўғуллар ҳукмронлиги даврида давлат ҳазинаси учун ундириладиган озиқ-овқат солиғи. Шулен ҳар бир подадан икки яшар қўй, кимиз учун ҳар минг отдан бир бия ҳисобида олинган.

ШУРАТ – Сомонийлар давлатида давлат бошлиғи амир томонидан ўзини ҳимоя қилиш учун турк ғуломларидан ташкил этилган махсус сарой гвардияси. Гвардия бошлиғи эса Соҳиби шурат дейилган. Соҳиби шурат ҳарбий ишлар вазири ҳам ҳисобланган.

ЭРШИ – милoddан аввалги III милодий II асрларда мавжуд бўлган Довон (Фарғона) давлати пойтахтининг хитой манбаларидаги номи.

ЭТИМОЛОГИЯ (юнон. etymon – ҳақиқат, чин logos – фан) – бирон бир сўз ёки атаманинг келиб чиқиши, унинг бошқа сўзлар билан ўзаро яқинлик алоқаларини ўрганувчи фан соҳаси.

ЭТНИК ЖАРАЁН – келиб чиқиши бир-бирига яқин бўлган турли қабила ва элатларнинг асрлар давомида кўшилиб, аралшиб бориш жараёни.

ЭТНОЛОГИЯ (юнон. etnos – халқ, logos – фан) – XIX асрнинг биринчи ярмида фанга киритилган атама бўлиб, ер юзидаги халқлар ва маданиятлар тараққиётининг умумий қонуниятларини ўрганади.

ЭТНОНИМ (юнон. etnos – халқ, онума – исм, ном) – уруғ, қабила, элат, халқ, миллат ва б. хил этник уюшмаларнинг номи.

ЮНИДО – БМТнинг саноат тараққиёти бўйича ташкилоти. Ривожланаётган мамлакатларнинг саноатини ривожлантиришга кўмаклашишдан иборат бўлган БМТ нинг ихтисослашган муассасаси. 1946 йилда ташкил этилган. 1995 йилда 166 та давлат аъзо бўлган. Ўзбекистон ушбу ташкилотга 1994 йил апрелда аъзо бўлиб кирган.

ЮНКТАД – БМТнинг савдо ва ривожланиш бўйича конференцияси. БМТ Бош Ассамблеясининг халқаро савдо ташкилоти бўлмаган органи. 1964 йилда ташкил этилган бўлиб, 168 та давлат унга аъзодир. Асосий вазифалари: халқаро савдони, давлатлар ўртасида тенг ҳуқуқли ўзаро фойдали ҳамкорликни ривожлантиришга кўмаклашиш, халқаро иқтисодий муносабатларнинг амал қилиши бўйича ҳар хил тавсиялар ишлаб чиқиш. ЮНКТАД қарорлари резолюстиялар, баёлотлар сингари шаклда бўлиб, тавсия хусусиятига эгадир. Унинг раҳбарлигида кўп томонлама битимлар ва конвенстиялар ишлаб чиқилади. Ўзбекистон Республикаси ЮНКТАД га 1992 йилда аъзо бўлган.

ЯНИЧАРЛАР (туркча – янги қўшин) – Усмонли Турк имериясида (1299-1922) давлат хазинасидан маош олиб турган мунтазам пиёда қўшинлар. Султон Мурад I даври(1359-1389 йиллар)да ташкил этилади. Сипоҳий ва отлик қўшинлар билан бирга яничарлар турк қўшинининг асосни ташкил этганлар. Султон Маҳмуд II даври (1808-1839) да тугатилган. 1402 йилда бўлиб ўтган Анқара жангида Амир Темур султон Боязид яничарларини мағлубиятга учратган эди.

ЯРИМЧИ – Хива хонлигида хон ва бошқа хусусий мулк ерларида ҳисилнинг ярмини олиш шарти билан ерларга ишлов берувчи деҳқонлар.

ЯСНА – “Авесто” китобининг бизгача етиб келган қадимги қисмларидан бири. Ясна китоби 72 бобдан иборат бўлиб, улардан 17 таси – “Готлар” пайғамбар Заратуштранинг “муқаддас мадҳиялари”дан иборат.

ЯШТ – Авесто китобининг бизга етиб келган энг қадимги қисмларидан бири. Яшт китоби 21 бобдан иборат бўлиб, унда ёзувсиз замонлардаги

эроний қабилаларнинг диний тасаввурлари, афсонавий қаҳрамонлар ва худоларга бағишланган мадҳиялар тўпланган. У қадимги қабилаларнинг оғзаки ижоди асосида пайдо бўлган.

ЎРТА АСРЛАР – тарих фанида жаҳон тарихининг қадимги дунё тарихи билан янги тарих оралиғидаги даврини ифодалаш учун қабул қилинган атама. Ўрта асрлар тушунчаси XV-XVI асрларда италян тарихчилари асарларида вужудга келган. Жаҳон тарихида ўрта асрлар даври Фарбий Рим империясининг кулаши (476 йил)дан Буюк географик кашфиётлар ва инглиз буржуа инқилоби (1640 йил)гача бўлган давр оралиғини, Ватанимиз тарихида V-XIX асрларни ўз ичига олади.

ЎЗБЕКИСТОН ССР - 1924-1925 йилларда Москва кўрсатмаси билан ўтказилган маъмурий-худудий давлат чегараланиши оқибатида, 1925 йил 13 февралда Бухорода Умумўзбек советларининг I курултойида Ўзбекистон Совет Состиалистик Республикаси ташкил этилади. 1927, 1937 ва 1978 йилларда қабул қилинган ЎзССР Конституцияларида Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги, ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқлари ёзиб қўйилган бўлсада, Ўзбекистоннинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаёти тўлиқ “Марказ” ва Компартия назоратига олинди. Шунинг учун ҳам ЎзССР мавжуд бўлган 1925-1991 йиллар тарихшуносликда қарамлик йиллари деб юритилади.

ЎЗБЕК УЛУСИ – Олтин Ўрда ва Дашти Қипчоқнинг шарқий қисми (Жанубий-Фарбий Сибир)да Абулхайрхон асос солган (1428) давлат ва унинг аҳолиси. Илгари бу худудлар Шайбон улуси деб аталган. Пойтахти Тура шаҳри бўлган. Ўзбек улуси темурийлар давлатига шимолдан доимо хавф солиб, Мовароуннаҳрдаги сиёсий жараёнларга аралашиб турган. Абулхайрхон вафоти (1468)дан сўнг Ўзбек улуси инқирозга юз тутган.

ҚОПЧУР, ҚУБЧУР – уй ҳайвонлари учун олинган солиқ тури. 1235 йили Ўқтой қоон томонидан жорий этилган. Қопчур солиғининг миқдори юз бош ҳайвондан бирини, баъзан қирқдан бирини ташкил этган. Ушбу солиқ тури дастлаб кўчманчи чорвадор қабилалардан, кейинчалик эса, ўтроқ аҳолидан ҳам ундириладиган бўлган.

ҚОРАУНОС – XIII-XIV асрларда Еттисув ва Шарқий Туркистон мўғуллари Мовароуннаҳр аҳолисини шундай аташган. Қораунас аралашган, чатишган, дурагай, метис деган сўзларга маънодош.

ҚОРАҚУРУМ – Ўрхун дарёси (Мўғулистон) бўйидаги шаҳар. Чингизхон ва 1230-1260 йилларда Ўгадйхон, Гуюкхон ва Мангухон даврида мўғуллар империясининг пойтахти. 1380 йилда шаҳар Хитой кўшинлари томонидан вайрон қилинган.

ҒОЗИЙ – ислом дини учун ғайри динларга қарши мукаддас уруш-ғазовот иштирокчиси. Шариатга кўра, бундай урушда оти ва қурол-яроғи бор ҳар бир мусулмон эркак қатнашиши шарт бўлган. Камбағаллар, қуллар, ногирон ва кексалар бундан озод этилган.

ҒУЛ – 1) ўрта асрларда туркий халқлар ва мўғуллар кўшинининг марказида ва қанотлар олдида, ҳукмдор ҳузурида турувчи махсус ҳарбий

қисм. Арабча қалб дейилган; 2) бандиларнинг оёқ ва бўйнига кийгизиб кўйиладиган жазолаш асбоби, кишан.

ҒУЛОМЛАР – 1) ўрта асрларда мусулмон мамлакатларидаги қуллар.

2) Аббосийлар халифалиги даврида, Маъмун ҳукмронлиги даврида (813-833) чет эллардан сотиб олинган ёш қуллардан тузилган отлик аскарлар гвардияси.

3) ўрта асрларда бошқа мусулмон давлатларида ҳам сарой гвардияси аскарлари ғуломлар деб аталган.

ҲАЙИЛБОШИ – отлик аскар бўлинмасининг бошлиғи. Сомонийлар ва Салжуқийлар даврида сарой ғуломларидан тузилган отлик гвардия бошлиғи.

ҲАМАЛ – қуёшнинг йиллик кўринма ҳаракат йўлидаги ўн икки бурждан бири.

ҲАРКОН (ЖУРЖОН) – Каспий денгизининг ўрта асрлардаги номи. Денгизнинг жанубий соҳилбўйи ҳудудлари Гургон ёки Журжония деб юритилган.

ҲАФТИЯК (форс. – еттидан бир) – Қуръони каримнинг еттидан бир қисми битилган китоб. Ёш қориларга қулай бўлсин учун Қуръон сураларидан бир нечтаси (13-14 та) танланиб, қироат китоби шаклига келтирилган. Ўрта асрлар Туркистон мактабларида болалар араб алифбосини ўзлаштирганларидан сўнг ўргатила бошланган. Ҳафтиякдан сўнг Қуръони каримни ўқишга ўтилган.

ҲЧИ – Хива хонлигида ҳимоя дамбалари қуриш ва уларни мустаҳкамлашда қатнашиш мажбурияти.

ҲАШАМ – ҳукмдорга яқин кишилар.

“ҲОМО САПИЕНС” – ақл идрокли одам. Замонавий қиёфадаги одам-Кроманьонларнинг фандаги номи.

“ҲОМО ҲАБИЛИС” – ишбилармон одамлар. Ибтидоий одамларнинг энг дастлабки вакиллари бўлиб, улар меҳнат қуроллари ясай олишлари ва уларни хўжалик ҳаётида фойдалана билганликлари учун шундай номланганлар.

МАЪНАВИЙ МЕРОС, МАДАНИЙ БОЙЛИКЛАР, КЎХНА ТАРИХИЙ ЁДГОРЛИКЛАР

1. Маънавий мерос, маданий бойликлар, кўхна тарихий ёдгорликлар
2. Диний кадриятлар, урф-одатлар
3. Оила, маҳалла
4. Илмий ижодий кашфиётлар
5. Таълим – тарбия
6. Халқ оғзаки ижоди

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ТАШКИ СИЁСАТИНИНГ АСОСИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ

- Узининг миллий давлат манфаатлари устун бўлган ҳолда узаро муносабатларни ҳар томонлама ҳисоблага олиш
- Ўзбекистон ядросиз минтақа бўлиб қолади, тожовузор ҳарбий блоклар ва уюшмаларга кирмайди. Мафкуравий қарашлардан қатъий назар ташки сиёсатда очик-ойдинлик принтипини руёбга чиқаришга ва барча тинчликсевар давлатлар билан кенг ташки алоқаларни урнатишга интилади.
- Республиканинг ташки сиёсати тенг ҳуқуқлик ва узаро манфаатдорлик, бошқа мамлакатларнинг ички ишларига аралашмаслик қоидалари асосига қурилади.
- Узининг миллий ҳуқуқий тизимини вужудга келтирадиган ёш мустақил Ўзбекистон ички миллий қонунларидан халқаро ҳуқуқ тормоларининг устуворлигини тан олади.
- Ўзбекистон тула ишонч принтиплари асосида ҳам икки томонлама, ҳам қуп томонлама ташки алоқаларини урнатиш ва ривожлантириш учун халқаро ташкилотлар доирасида ҳамкорликни чуқурлаштириш учун ҳаракат қилади.

ИКТИСОДИЁТНИ ИЗОХ КИЛИШ СОХАСИДАГИ АСОСИЙ СТРАТЕГИК МАКСАДЛАР

- Иктисодиётга моддий, табиий ва меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланишни таъминлайдиган чуқур структуравий узгаришлар килиш, рақобатбардош мақсулотларни ишлаб чиқариш, жаҳон иқтисодий тизимида кушилиб бериш.
- Қўп укладли иқтисодиётни яратиш, инсоннинг мулкдан маҳрум бўлишига барҳам бериш, хусусий мулкнинг давлат томонидан ҳимоя килишини таъминлаш.
- Кишилардан янгича иқтисодий фикрларини шакллантириш, уларнинг дунё-қарашларини узгартириш, ҳар бир кишига ҳз меҳнатини сарфлаш соҳаси ва шакллари мустақил белгилаш имконини бериш.
- Ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини босқичма-босқич шакллантириш қудратни ва тинимсиз ривожланиб борадиган миллий бойликлар орқасини кишилар ҳаёти ва фаолияти учун зарур шарт-шароитларни таъминлайдиган иқтисодий тизимни барпо этиш.
- Қўрхоналар ва фуқароларга қенгиктисодий эркинликлар бериш, уларнинг ҳужалиқ фаолиятига давлатнинг бевосита аралашувидан воз қечиш, иқтисодиётни бошқаришнинг маъмурий-бўйруқбозлик усулларини бартараф этиш, иқтисодий омиллар ва рағбатлантириш воситаларидан қенг фойдаланиш.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. -Т.: Ўзбекистон, 2011.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. -Т.: Ўзбекистон, 1996.
3. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т.2. -Т: Ўзбекистон, 1996.
4. Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3. -Т.: Ўзбекистон, 1996.
5. Каримов И.А. Бунёдкорлик йўлидан. Т.4. -Т.: Ўзбекистон, 1996.
6. Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Т.5. -Т.: Ўзбекистон, 1997.
7. Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. -Т.: Ўзбекистон, 1998.
8. Каримов И.А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан курашимиз. Т.7. –Т.: Ўзбекистон, 1999.
9. Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон турмуш-пировард мақсадимиз. Т.8.. -Т.: Ўзбекистон, 2000.
10. Каримов И.А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т.9. -Т.: Ўзбекистон, 2001.
11. Каримов И.А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т.10. –Т.: Ўзбекистон. 2002.
12. Каримов И.А. Биз танлаган йўл-демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т.11. -Т.: Ўзбекистон, 2003.
13. Каримов И.А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т.12. -Т.: Ўзбекистон, 2004.
14. Каримов И.А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий қадрият. Том.
а. – Т.: Ўзбекистон, 2006.
15. Каримов И.А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Том. 15. – Т.: Ўзбекистон, 2007.
16. Каримов И.А. Мамлакатни модернизастия қилиш ва иқтисодий тимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Том 16. – Т.: Ўзбекистон, 2009.
17. Каримов И.А. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий мақсадимиздир. Том 17.Т.: Ўзбекистон, 2009.
18. Каримов И.А. Юксак маънавият - енгилмас куч. -Т.: Маънавият, 2008.

- 19.Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. Т.: Ўзбекистон, 2010.
- 20.Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида.–Т.: Ўзбекистон, 2011.
- 21.Абулғозий. Шажарайи турк. -Т.: “Чўлпон”, 1992.
- 22.“Авесто”. “Яшт” китоби. Ўзбек тилига М. Исҳоқов илмий-изоҳли таржималари. -Т.: “Шарқ”, 2001.
- 23.Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи.-Т.: “Шарқ”, 2000.
- 24.Алимова Д.А. История как история, история как наука. Том. 1, 2. – Т.: “Ўзбекистан”, 2008.
- 25.Алимова Д.А., Глованов А.А. Узбекистан в 1917-1990 годѣ: противоборство идей и идеологий. – Ташкент, 2002.
- 26.Ата-Мирзаев О.Б., Гентшке В.Л., Муртазаева Р.Х. Историко-демографические очерки урбанизации Узбекистана. Ташкент, «Университет», 2002. 13,8 п.л.
- 27.Ата-Мирзаев О.Б., Гентшке В.Л., Муртазаева Р.Х. Межнациональная толерантность в Узбекистане: история и современность. 2004. 18,9 п.л. В соавторстве.
- 28.Ата-Мирзаев О.Б., Гентшке В.Л., Муртазаева Р.Х. Узбекистан многонациональнѣй: историко-демографический аспект. –Т., Университет, 1998. 192 с.
- 29.Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти.-Т.: “Маънавият”, 2000.
- 30.Амир Темур Кўрагон. Зафар йўли. -Т.: “Нур”, 1992.
- 31.Аҳмедов Б. Соҳибқирон Темур (хаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолияти). -Т.: “Фан”, 1996.
- 32.Аҳмедов Б. Ўзбек улуси. –Т.: “Мерос”, 1992.
- 33.Буниётов З. Ануштегин Хоразмшоҳлар давлати (1097-1231). -Т.: “Ғафур Ғулом”, 1998.
- 34.Бозоров О. 1989 йилдаги Фарғона фожеаси: унинг сабаб ва оқибатлари. –Т.: Фан, 2010. –Б. 85.
- 35.Ерметов А.А. Туркистон назорат органлари фаолияти “Abu matbuot Konsalt” Т., 2007.
- 36.Жадидчилик: ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. –Т.: “Университет”, 1999.
- 37.Зиёев Ҳ. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. -Т.: “Шарқ”, 1998.
- 38.Зиёев Ҳ. Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи - Т., “Шарқ”, 2001.
- 39.Левитин Л. Ўзбекистон тарихий бурилиш палласида. -Т.: “Ўзбекистон”, 2001.
- 40.Маънавият юлдузлари. –Т.: “Мерос”, 2001.
- 41.Махкамова Н. Состальная структура обҳества на территории Узбекистана: традиция и трансформация (конест XIX в. – 30-е годѣ XX в.). –Т.: «Aloqachi», 2009. –С 236.
- 42.Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. -Т.: “Чўлпон”, 1994.

43. Мустақиллик изохли илмий-оммабоп луғати. –Т.: “Шарқ”, 2009.
44. Муҳаммаджонов А. Темур ва темурийлар даври. –Т.: “Фан”, 1996.
45. Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. –Т.: “Фан”, 1993.
46. Муртазаева Р.Х. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи. Дарслик.-Тошкент. 2003.
47. Муртазаева Р.Х. и др. История Узбекистана (Учебник для вузов). – Ташкент. Университет, 2010. – С. 605. Соавтор А.В.Султанов.
48. Муртазаева Р.Х. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи. – Тошкент. Академия, 2010. – Б. 472.
49. Муртазаева Р.Х. Толерантность как интегрирующий фактор в многонациональном Узбекистане. Т.: Узбекистан, 2010.
50. Муртазаева Р.Х. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар ва бағрикенглик. –Т., “Университет”, 2007. 184 б.
51. Насимхон Р. Турк хоқонлиги. –Т.: “Мерос”, 1993.
52. Низомул мулк. Сиёсатнома. –Т.: “Адолат”, 1997.
53. Огахий Мухаммадризо. Шохид ул-икбол. –Т., 2009.
54. Полвонов Н., Қўшжонов О. Хоразмдаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ва ҳаракатлар. –Т., “Abu matbuot consalt”, 2007. 24 б.т.
55. Полвонов Н.Т. Ўзбекистонда ижтимоий ҳаракатлар ва сиёсий партия тарихи (Хоразм мисолида). –Т., “Университет”, 2007, 5,75 б.т.
56. Полвонов Н.Т. Хоразмдаги ижтимоий ҳаракатлар ва сиёсий партиялар тарихи (1900-1924). –Т.: «Akademnashr», 2011. –Б.108.
57. Полвонов Н.Т. История социальнўх движений и политических партий Хорезма (1900-1924). –Т.: «Akademnashr», 2011. –С.105.
58. Расулов А. Туркистон ва Волгабўйи, Уралолди халқлари ўртасидаги муносабатлар (1917-1924 йй.). – Тошкент. Университет, 2005. – Б. 199.
59. Саъдуллаев А. Қадимги Ўрта Осиё тарихи. –Т.: “Университет”, 2004.
60. Саъдуллаев А. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият таракқиёти. –Т.: “Академия”, 2000.
61. Темур тузуклари. –Т.: “Ғафур Ғулом”, 1991.
62. Темур ва Улуғбек даври тарихи. –Т.: комуслар бош таҳририяти, 1996.
63. Усмонов Қ. Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига интеграциялашуви. –Т.: “Молия”, 2003.
64. Шарафиддинов О. Истиқлол фидоийлари. –Т.: “Чўлпон”, 1993.
65. Шониезов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. –Т., “Фан”, 2001.
66. Шарифхўжаев М., Раҳимов Ф. Даврни белгилар берган инсон. –Т.: “Шарқ”, 2004.
67. Шихобиддин Мухаммад ан-Насавий. Султон Жалолиддин Мангуберди ҳаёти тафсилотлари. –Т.: “Ёзувчи”, 1999.
68. Эшов Б.Ж. Ўрта Осиё қадимги шаҳарлари тарихи. Ўқув қўлланма.- Тошкент, 2006.
69. Эшов Б.Ж. СТИВИЛИЗАЦИЯ ТИЗИМИДА ИЛК ШАҲАРЛАР. Тошкент, “Zar qalam”, 2004.

70. Эшов Б.Ж. Қадимги Ўрта Осиё шаҳарлари тарихи. Дарслик. –Т., “Fan va texnologiya”, 2008.
71. Эшов Б. Қадимги давлатчилик ва урбанизастия (тарихий лавҳалар). –Т.: «Mumtoz soʻz», 2010. –Б.108.
72. Шомий Низомиддин. Зафарнома. –Т.: “Ўзбекистон”, 1996.
73. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг. –Т.: “Юлдузча”, 1990.
74. Юнусова Х.Э. Ўзбекистонда совет давлатининг миллий сиёсати ва унинг оқибатлари (XX аср 80-йиллари мисолида). –Т., “Zar qalam”, 2005. 7, 75.
75. Юнусова Х.Э. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар ва маънавий жараёнлар (XX аср 80-йиллари мисолида). –Т., “Abu matbuot-konsalt”, 2009. 10,23 б.т.
76. Яздий Ш. Зафарнома. –Т.: “Шарқ”, 1997.
77. Ўзбекистон тарихи. Дарслик. –Т.: ЎАЖБНТ, 2003.
78. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. –Т.: “Шарқ”, 2000.
79. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. –Т.: “Шарқ”, 2000.
80. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Учинчи китоб. Мустақил Ўзбекистон тарихи. –Т.: “Шарқ”, 2000.
81. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари –Т.: “Шарқ”, 2001.
82. Ўзбекистон Республикаси: Мустақил давлатнинг бунёд бўлиши. –Т.: “Ўзбекистон”, 1992.
83. Қорақалпоғистон тарихи (1917-1994 йй.). “Нукус”, 1995.
84. Қурбонов И. Қатағон қурбонлари. –Т.: “Ўзбекистон”, 1992.
85. Ҳасаний М. Туркистон босқини. –Т.: “Нур”, 1992.
86. Ҳайдаров М., Ражабов Қ. Туркистон тарихи. –Т., “Университет”, 2002.
87. Ҳайитов Ш. Ўзбек муҳожирлиги тарихи (1917-1991 йй.). –Т.: «Abu-MATBUOT KONSALT». 2008. –Б. 208.
88. Хожаниёзов Ғ. Қадимги Хоразм мудофаа иншоотлари (мил.авв. VI асрдан IV асргача). –Т., 2007.
89. Худойберганов Қ. Хива хонлари тарихидан. –Т., 2007.
90. Холикова Р. Россия-Бухоро: тарих чоррахасида (XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошлари). – Тошкент. 2005. – Б. 240.

Қўшимча адабиётлар:

1. Абулқосим Фирдавсий. Шохнома. Уч жилдлик. –Т.: “Ғафур ғулом”, 1984.
2. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. –Т.: “Фан”, 1993.
3. Абу Райҳон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Танланган асарлар. 1 жилд. –Т.: “Фан”, 1968.
4. Алиев А. Маҳмудхўжа Беҳбудий. –Т.: “Ёзувчи”, 1994.
5. Амир Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. –Т.: “Фан”, 1991.
6. Аскарлов А. Энг қадимий шаҳар. –Т.: “Маънавият”, 2001.

7. Бобобеков Ҳ.Н. Қўқон тарихи. -Т.: “Фан”, 1996.
8. Бобур З.М. Бобурнома. -Т.: “Фан”, 1960.
9. Валихўжаев Б. Хўжа Аҳрор тарихи. -Т.: “Ёзувчи”, 1994.
10. Ватан туйғуси. -Т.: “Ўзбекистон”, 1996.
11. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. Икки жилдлик. -Т.: “Меҳнат”, 1992.
12. Ипак йўли афсоналари. -Т.: “Фан”, 1993.
13. Йўлдошев Н. Баҳовуддин Нақшбанд. “Бухоро”, 1993.
14. Муҳаммаджонов А. Қадимги Тошкент. -Т.: “Фан”, 1988.
15. Муҳаммаджонов А. Қадимги Бухоро. -Т.: “Фан”, 1991.
16. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Т.1-12. –Т.: ЎзМЭ давлат илмий нашриёти, 2000-2006.
17. Ҳасан Ато Абуший. Туркий қавмлар тарихи. -Т.: “Чўлпон”, 1993.

